

Баққожа Мұқаев

АҚҚУ САЗЫ

АҚҚУ САЗЫ

«Отан деген — өмір»
Л. Леонов
«Екі Отан жоқ,
Жалғыз Отан — мекенің»
М. Мақатаев.

Ескі жұртқа жақындай бергенде машина кілт тоқтай қалды. Қалың ойға батып, үнсіз отырған Әлжан «не болып қалды» дегендей басын көтеріп алды.

— Әле! Анамы қараңызшы!.. Аққу! Анау күнгі аққу! — деп Қайсар қуана дауыстап, сыртқа жүзіріп шықты. Әлжан бұрылып қарады, үлкей жолдан жырақ жағқанда көлшіктің жағасында жалғыз аққу тұр екен. Оны шал бұдан бұрын да бірнеше рет көрген. Қашан болсын жападан-жалғыз сұңқылдайды да тұрады. Үні ісінің жүрегінің шымырлатарлық соншалық аянышты. Әлжан оның бұл маңда жалғыз жүргеніне таң. Мұнда қайдан, неге келгенін түсінбейді.

Бір кезде осы көлшікке бастаудың суы құйылып, жарқырап түбі көрініп жатушы еді. Аққу мол болғандықтан «Аққулы көл» деп аталатын. Кейін келе бастаудың көзі бітеліп, көл тартылып қалған соң, аққу біткен кетіп қалған.

«Мынау сорлы солардан жырылып қалып қойған ба? Әлде кейінгі кезде ұшып келді ме екен? Бәлкім, жаралы шығар».

Ол сұңқылдаған аққуға таңырқай қарады. Не жүрмейді, не жүзбейді, арагидік ұзын мойнын сәнмен бұрып, аянышты ұя шығарады.

Шал мына аққуды өткен жылы көргенін есіне түсірді. Онда да дәл қазіргідей сұңқылдап тұрып алған. Секемшіл шал оның мұпысын жаман ырымға балап, асығыс кетіп қалған.

Қазір де жүрегі дүпілдеп, өзінен-өзі үрейлесе бастады. Ол көлшікке қарай аяңдап кетіп бара жатқан Қайсарға:

— Кейін қайт! — деп айқайлады. — Немене, құс көрмегендей... Жүргіз мыпауыңды!..

Машина орнынан қозғала бергенде Қайсар терезеден басын шығарып, қол бұлғады. Жаралы аққу сұңқылдап қала берді.

* * *

Бірінші хатшының бөлмесінен көңілі құлазып, басына ауыр соққы тигендей есөңгіреп шықты. Кезек күтіп, есік аузында піріліп тұрғандар жамырай дауыстап сәлем берген. Оларға мойын бұрған жоқ. Түсі оңыл кеткен қамыс қалпағын мыйлығына түсіре басып киді де, алғын сүйрете басып сүметіліп пығып кетті.

Арнайы келген шаруасына бұрылмай ауылға тіке тартты.

Бастығының көңіл күйін қабағына қарап, аңғара қоятын Қайсар машинаны барынша баяу жүргізуге тырысты. Арагидік тұнжырап, бүкшіліп отырған шалға ұрлана қарап қояды. Іштей осы бір маасыз жанды ойды.

Осынша жасқа келгенде жанып күйттеп, тып-тынын жатудың орнына таңды таңға ұрып мазасызданып жүргені. Сыртқы пошымы көзге қораш көрінгенмен әлі тың, жазғы, күзгі науқан кездерінде сәл ғана мызғып алады да, жолға шығады. Жаз беп күз Қайсардың соры. Ақыры бұл шыдамаған соң Әлжан еніпті поффер алған. Науқан басталғанда машинаны Қайсар мен Тастан кезектесіп айдайды. Бірақ осыншама жаяталасқанмен соңғы жылдары Әлжанның атына айтылатын мақтаудан, сын көп. Ауданға келген сайын еститіні — сын. Кейінгі уақытта үнемі тұнжырап қайтатын болып жүр. Күрсінсі де көбейіп барады. Осындайда оған Қайсардың жаны ашиды. Мына отырысы аузымен құс тістеп жүрген колхоз басшысынан гөрі айықпас дөртке шалдыққан құсалы пендеге ұқсайды. Уайымға батып тұнжырап, күрк-күрк жөтеліп отырған

Шалды ол бүгін-ертең істен шыққалы тұрған көне газикке ұқсатады. Әлжанның бұл машинаны неге қимай жүргенін осындайда түсінеді де, өзінің кейбір ағат қылықтарын ойлап қысылады. Қартайса да тұғырдан түспей, елдің қамыи жеп жүрген адамды тұртпектей беретін аудан басшыларына ренжиді.

Қазір де ол Әликапға аяушылықпен ұрлана қарап, аудан басшыларын іштей кінәлап келеді. «Қарт адамның қадіріп білмейді олар. Әттең, мені бір күн солардың үстінен қарайтын басшы етіп қойса, көрсетер ем әуселесін!»

— Ийың құлы ма ақырын жүр!

Қайсар абырап қалды. Түверіп отырған шалдың бетіне бағжия қарады. Бұрын жақтырмағанын қабағымен аяғартағын. Бүгінгісі тосын жайт. Шалды іштей аяп отырса да, жаңағы сөзі көңіліне дық ете қалды.

— Ақырың, ақырың дейсіз, Әлжеке. Одан да мына «мәстекті» сүйреп жаяу жүргеніміз артық.

Шал үндегеп жоқ. Ақырың күрсінді де жол жиегіндегі ескі жұртқа қарады.

— Бүйтіп қорлағаша колхозыңыздан шығарып жібермейсіз бе! Жұртқа күлкі болып-ақ біттім.

Қайсар жылап жібере жаздады. Оның үстіне, жылдамдық ауыстырмақшы болып еді, «мәстегі» қыжылдап тұрды да өшіп қалды, ашуы одан сайын өршіді. Күйінгені сонша, екі қолын қалтасына салып, шалқайып отырды да:

— Енді жаяу барамыз,— деп бұрқ ете түсті. Әлжан күйінген де, кейіген де жоқ, газиктің салдыр-салақ есігіи әрең ашып, сүйретіліп сыртқа шықты.

— Кетемін! Бұдан да шошқа баққаным жақсы,— деп ашулы жігіт ызалана дауыстап жіберді.

Хатшы неге түйіле береді? Не жазығы бар еді? Колхоздың шаруасы дұрыс. Үстінен арыз айтып, басшылардың құлақ етіп жеп жүрген ешкім жоқ. Құдайға шүкір, ел-жұрт сыйлайды, бір де біреуі сөзін жерге тастап, бетіне тура келіп көрген емес. Жаңағы балапкі қызбалық. Оған кінә жоқ. Жас болғая соң желігеді де. Ол үлкендердің қадірін қайдан білсін. Ес білгені кеше. Әлде...

Суық ой сумаң етіп шыға келді. Аялдап келе жатқан Әлжан маңдайын діңгекке соғып алғандай лоқып тоқтады. Құтырғап құйын кіргендей кеудесі әлем-тапырық. Тұңғышқа шым батып бара жатқанын енді сезгендей көрі жүрегі лүшілдей соқты.

Ол шпырып кетті. Аяқ астынан оянған өжет тамыс кеудесін құрсаулаған күйрек мұңды тықсырып қуып шықты. Өзін басынғандай артық сөйлеген Қайсарға ыза-сы келді. Оған зекіріп ұрыспақ болып бұрылып еді, машинадан біраз ұзап кетіпті. Ол «мәстектің» капотын ашып қойып, тоңқандап бір нәрсе істеп жатыр екен. Әлжан аяңдап алға жүрді. Хатшыға деген ашу-ызасының күші ме, бұл жолы әдепкідей қорқақтап, тосылып, тоқтаған жоқ.

Осы тұстан сан рет өтіп жүрсе де туып-өскен мекеніне көңіл аудармайтын. Кей уақытта қалың ойға батып отырып, бұл тұстан қалай отіп кеткенін де аңғармай қалатын. Шаруа бастылықпен жүріп кіндік жұртына әдейілеп келуді ипет етпеген. Соңғы бес-алты жылдың әлетінде мұнда екі-ақ рет жолы түсті. Бірінде шешесін әкеліп жерледі, екінші рет машина апатынан қайтыс болған немере інісінің моласына топырақ салу үшін келген. Қорым бұрын ауылдап жырақ еді, енді жылижи-жылжи ескі жұртқа да жетіпті. Бір кезде «Еңбек» колхозының орталығы болған қоныстың тең жарымына жуығын төмбек-төмбек бейіт басып кеткеніп сонда ғана байқаған. Қатты шошынғаны да есінде. Сол жолы тезірек кетуге асыққан. Жаным таза, пенде баласына қылдай қиянат жасаған жоқпын дейтін Әлжан, сол күні өмірі өтелмес қылмыс жасағанын түсінгендей өді. Көп уақыт ұйқысы бұзылып, өзінен-өзі шошып жүрді. Келе-келе мұның бәрі ұмытылды, бірақ оның кеудесінің терең түкпірінде өзі де түсініп болмайтын әдебір оғаш, жайсыз сезім қалып қойды. Ескі жұрттың тұсынап өтерде ғана сол сезім тұтанып, Әлжанның берекесі кететіні бар. Сондықтап да қалың қалақай мен шп басқап осы бір алаң оған соншалықты қорқыннышты көрінеді. Ауданнан жабырқап қайтқан күндері ескі жұртқа тақай бере ұйықтаған адам болып көзің жұмып, шалқайып жатып алады.

Енді бірер жылда ескі жұрттың олгендердің мәңгілік жайлы мекеніне айналатынын, аяқ сяр алақандай жер қалмайтынын ойлап, бойын үрей биледі. Көзге күйік етпей осы жерді әлдеқашан айдатып, егіз салмағанына өкілді. Бұған өзі кірәлі, қолың ешкім қаққан жоқ. Сүлейменнен именгені рас.

Ойың марқұм болғандар сезіп қойғандай жүрегі аузына тығылды. Сілейіп тұрған күйі маңайындағы төмешкіңтерге үрейлене көз тастады.

Ақсақ Сүлеймен қос ауыз мылтығын тарсылдатып, бұл

мацға тірі жанды жуытты ма? Өзі де бір қызық адам. Көшкен елдең жырылып жалғыз қалып қойғанда тапқаны не? Мұнда несі бар екеп? Қас болса бір сәрі. Сапаулы сағатқа тәуелді болып жүрген шалға осынша олермендік неге керек? Жалғыз әрі жаны жаралы ғой деп үй берді. Сондағы естігені боқтық. Пенсия тағайындатты, бірақ шлікпеді. Өзін тірі жан түсініп болмайды. Мола күзеткені қай сасқаны?..

Олжаның есіне осыдан жиырма бес жыл бұрышты бір оқиға оралды..

Шаруашылықтар іріленген кезде «Еңбек» колхозы елдегі «Шекараның» құрамына қосылды. Жұрттың барлығы «Шекараға» көшіп жатқанда ақсақ Сүлеймен қырсығып, бармай қалды. Ол кезде колхозда бригадир еді.

Бір күні облыстан келген адамдармен сөйлесіп отыр еді, айқай салып, баса-көктеп кіріп келді. Мінезі шөлкес шалдың бір сойқан жасамай тынбасын түсіңді. Қонақтардың алдында қатты қысылды. Лып етіп орынан тұрып, ізет көрсетіп еді, ол қамшысымен столды салып жіберіп, ал келіп айқайласын.

— Менің сүттей ұйыған елімнің берекесін алған, шақырағын құлатқан кім? Ол қайдан шыққан сұмырай?!..

— Сүлеке, сабыр... Сабыр етіңіз!

— Қас дұшпаным үйімді өртеп жатқанда сабыр ете алмаймын.

— Қайдағы дұшпан? Сіз кімді айтып тұрсыз, жолдас? Кәне, кім дұшпан?

Облыстан келген өкілдің бірі шөптығып, орнынан атып тұрды. Ақсақ Сүлейменді біраз қорқытып алайын деді ме, қықар шалға тақап келіп, шіреніп тұра қалды да, зіркілдеп ұрса бастады.

— Әй!— деді Сүлеймен.— Әй, шегірткенің айғыры! Не деп былжырап тұрсың? Кім жау? Мына мен бе? Кәне, қайталап айтшы.

Қамшысымен өкілдің кеудесінен нұқын жіберді. Анау өлердей қорланды, жүзі нарттай болып қызаарып кетті.

— Байқаңыз, сотталып көтесіз,— деді ол тұтығыш.
— Соттатып жіберемін.

— Не деп тұр ей мына қырт?! Әй, әкеңнің!... Сенеп келгенді көріп алайын-ай!..

Сүлеймен шыжбалақтаған жігітті тартып-тартып жіберді.

Басын қорғаштап, столды айнала қашқан өкілді ашынтап шал қуып жүріп сабады. Қамшысы арашаға жүгірген Әлжанға да тиіп кетті.

— Мен осы «Еңбек» колхозын қолыммен құрдым. Оған жастығымды, жалыпымды бердім. Жалғыз қызым Бәкішімді бердім,— деді кемсеппеп.— «Еңбек» колхозы үшін қан тоқтім. Сол үшін пәшес ятке бір аяғымды садақаға беріп кеттім. «Еңбек» менің — Отавым! Оған көз алартқандарға екінші аяғымды тағы беремін. Қанымды судай шашып, екінші аяғымды кесіп алыңдар, бірақ кіндік жұртыма тиіспендер! Ал сендер... Батыр қарапды, итің күшігі!

Ақсақ Сүлеймен бір бұрышта дірілдеп, қалшылдап тұрған өкілге қарай беттеп еді, анау тырағайлап сыртқа қапты.

— Өңкей іттер!

— Сүлеке!— деді Әлжан екінші өкілге жаутаңдай қарап.— Өкімет адамына тіліңіз тиді.

— Ол сендерге аз. Аә! Сендейлерді ату керек! Мен... мен пәшестерден кіндік жұртымды қорғадым. Көзім тіріде оны ешкімге қорлатпаймын. Ешкім ешқайда көшпейді.

— Доғарыңыз енді, әйтпесе милиция шақыртамын!— деп қорқытты Әлжан. Сүлеймен оның бетіне бажырая қарап сәл тұрды да ақырып жіберді.

— Пәшес алмаған Сүлейменді милиса алсын енді!

Білеу қамшы Әлжанның басына тиді, шекесінен бұрқ етіп қан шықты. Әлжан ашынып кетті. Ұмтылып барып оның қолындағы қамшысын жұлып алды да, кеудесінен өтеріп жіберді. Шойнаңдап әрең жүретін Сүлеймен шалқалақтап барып құлап түсті.

— Нәлет!— деп ышқыпа айқайлады ол.— Сепі кіндік жұрттың киесі ұрсын!

Әрең деп орнынан тұрғаны сол еді, бөлмеге өкіл жігіт бастаған екі милиционер кіріп келді...

Әлжан оның сол қылығын есіне алып, ақырын гапа күрсініп қойды.

Осы мінезімен оқ пеп оттың арасынан аман келгенін көрмейсің бе! «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» деген осы. Албырттығы басым, алаңғасарлау Сүлеймен тірі оралды да, қызбалығы жоқ, тышқаннан да сақ Кемел соғысқа кірген күні оққа ұшты. Тірі жүрсе биыл елудің алтауына шығар еді. Алақол құдай жалғыз ініні де көпсінді. Жазмышқа не шара?

Ол мымырт аяңмен бәкене тамның алдына келіп бір-ақ тоқтады. Тұншыға жөтеліп отырған ақсақ Сүлейменді бірден таныды. Аяғында қырық жамау пима, үстінде беліп көндіріп жіппен бір бугаһ күпәйке, бұтында қабыма шалбары бар, беті бір уыс шөмішпен қара шал қосауыз мылтығын тазалан отыр. Әдепкіде шалдың тағатсыз дірілдеген қолына қарады, сосын барып көзі мылтықтың үңірейген қос ұңғысына түсті. Жүрегі суылдап кетті.

— Әй, бұл кім ей, кебенемейт?— деп Сүлеймен тесіле қарады.

— Салаумалейкум. Сүлеке!

-- Әй, сен кімсің ей?

Шал мылтығын кезенді. Әлжанпыц иманы ұшты.

— Мев гой. Сүлеке.— деп жіңгірледі.

— Менің кім ей сенің? Мев дейді гой маған. Құдайдың да аты бар.

— Әлжанмып.

Бейкам отырған шал басын көтеріп, Әлжанға ыбарлана қарап сол тұрды да, сұлық түсіп ұп-түнсіз қалды. Әлжан кетер-кетпесін білмей қысылды. «Бұл мені ешқашан көшірмейді гой. Көшіре алмайды» деп ойлап қойды. Сонау бір жылғы қақтығыстан соң екеуінің бетпе-бет кездескені осы. Әлжан оны сырттай көріп қалып жүретін. Отырып қайтқан соң жақсылық жасап, кінәсія жұмақ болып мақыртқан, бірақ Сүлеймен келмей қойды. Өзі баруға иченді. Қиқар шалдың ашүмен жазым етерін білді: «Осында кегім кетіп еді-ау» деп Сүлеймен де мазасыадапбады. Өмірдеп көрген қиянаты артықтау болып, арыны басылып қалды ма, әйтеуір босапып келген соң ескі жұрттағы өзінің бұрынғы ескі тамын оңдал кірді де, бірікпе орнығып қалды. Қарап жатпай отызыншы жылдарда бапдылардың қолынан қаза тапқан қызына биік күмбез орнатты. Аяғы кемтар болған соң ба, ұзақ әуреленді. Әлжан әрі-бері өткенде бүкшендеп жүрген Сүлейменді көрестін. «Осы не істеп жүр?» деп таңырқайтын. Кейін бір-ақ білді.

«Менеп көреді, әрия менеп көреді». Ол қосауыз мылтыққа тағы қарады. «Жо-жоқ! Сүлекеңе түсіндіру керек. Менің кінәм не?»

Оның есіне сол бір қақтығыстан кейінгі оқиға түсті.

Екі милиционер Сүлейменді сүйрелеп алып кетті.

— Апарып жауып тастаңдар иттің баласын!— деп қоқиланды қилнат көрген өкіл жігіт.— Сөз түсіпбейді, сволочь! Еше, қамшы жұмсыйды.

— Нәлет! Бұл саған аз, аз!— деп айқайлады Сүлеймен.— Сені тырдай жалаңаш шешіпдіріп, байлап қойып сабау керек еді, пәлет! Мына елдің сорына туған сен сияқты қаратаяқтарды атып тастаса да айыбы жоқ. Сен сияқты нәлеттерге қамшыны момын елді көзге ұрсын деп берген жоқ. Сендерге көзі ашық ел емес, айтқалға көніп, айдағанға жүретіп тобыр керек қой. Солай ғой!?

— Алыш кетіндер!— деп шырылдады өкіл жігіт. — Сіздің жұмсақтығыңызды пайдаланады, жолдас председатели! Мұндайларды әлдеқашан аластату керек еді.

Шекесінің қапын сүртіп тұрған Әлжан өкілге жасқана жауатпадап, ақырып ғапа езу тартты.

— Неге күлесіз? Әлде менің таяқ жегеніме қуаныш тұрсыз ба?

Әлжан абыржып қалды.

— Жо-жоқ! О не дегеніңіз?! Олай емес, олай емес...

Өкіл бұрқылдап сөйлеп-сөйлеп алды да, кетіп қалды. Әлжан бұл уақиғаның аяғы үлкен дауға айналғанын білген жоқ. Сүлейменнің әбес қылығына ызаланып, оны өзінше жазалағысы келген. «Облыстан келген адамның көзінше беделімді түсірді. Осыдан босанып келсінші, әуселесін көрсін. Ауылдан иттей ғып қуып жібермесем, Әлжан атым өшсіп!» деп кінәінсіні рас.

Бірақ оның ойлағаны болмады. Іске зәбір көрген өкіл араласып, Сүлеймен сотталып кетті...

Одан бері де жиырма бес жыл өтті. Ұмытып та кеткен шығар. Жо-жоқ! Мұндай қияпат қалай ұмытылсын? Бұл — адам ұмытатып іс емес!

Әлжан мылтыққа, сосын егіліп жылап отырған шалға қарады. Жүрегі зырк ете қалды. Не істерін білмей абыржып тұрды да, ұмтылып барып құшақтай алды.

— Сүлеке, менен бір иттік...

Сүлеймен оның кеудесінен итеріп жіберіп:

— Әй, ит,— деп шаңқ ете қалды. Шөл басқан көзі шақырайып, шапыраштапып кетті. Орнынан тұра берген Әлжан жада ғана егіліп отырған шалдың аяқ астына өзгергеніне таңырқады.

— Әй ит! Моладды көруге келдің бе? Кор! Кор!

— Сүлеке!...

— Аруақтардың қарғысына ұшырадың сен ит! Мынау өңірге тірлерді сыйдырмап едің. Өлілерге сенің әмірің жүрмейді енді.

Сүлеймен күркілдеп жөтеле бастады. Шеке тамырлары бісеуленіп, өңі сұрланып кетті.

— Сүлеке-ай, — деді дауысы бұзылып. — Қалыпды сұрай келіп ем.

Сүлеймен шыт-шыт болып жарылып кеткен ернің жымқыра тістеп, жасаураған көзін сүртіп, аз ғана уақыт үнсіз отырды, сонан соң жеткіріліп алып, айқайға басты.

— Әй ит! Не деп былжырап тұрсың? Қалымды сұрай келгенше сабап, итше тепкілеп, сыйымды кетіріп, масқаралап кеткенің жақсы еді. Жоғал! Көріңбе көзіме! Атып тастаймын!..

Сүлеймен асып-сасып мылтығын оқтай бастады. Әлжаннап ес кетті. Екі табаны жерге жабысып қалғандай қозғалуға дәрмен жоқ, жүрегі аузына тығылып, булықты да қалды.

— Батыр қараңды, хайуан!

Осы кезде кішкене күрмеден бүкшеңдеп Сәнім шықты. Әлжан түс көріп тұрған адамдай сезінді өзін. Таңырқап Сәнімге, сонан соң жау-жағына, мөп-мөлдір аспанға қарады. Түбі көрінбес тұңғық дариядай тұп-тұнық аспан. Дөл төбесінде жалғыз бозторғай шырылдап тұр. Кенет мылтық гүрс етті, ащы үн бүкіл дүниені жаңғыртырып жіберді. Әлжанның екі құлағы бітіп, басы айналып, теңселіп кетті. Қайсар келіп сүйемегенде шалқасынан түсері анық еді. Ол Қайсарға сүйеніп тұрып, ұмтыла беріп етпеттей құлаған кемпірді көрді.

— Жоғал! Басқа жерге барып әл, басқа жерге!..

Сүлеймен мылтығын қайта оқтап алып, әдепкідей аспанға атты.

* * *

Әлжан соңғы бірер күнде мықтап өзгерді, қызметке деген ынтасы жоғалды. «Менсіз де таң атып, күн батады. Басшылық та — адам атқаратын іс. Колхоз басқару үшін құдай болудың керегі не?! Менің орныма Шормақты сайласа да шаруашылықты дөңгелентіп әкетеу еді. Маған қарап тұрған ештеңе жоқ» деген түйінге келген. Бірақ қу көңіл алағызып, болар-болмасқа алаңдай береді. Ауданға барып қайтқалы бері арқандаулы жылқыдай үй маңынан ұзап шыға алмай жүр. Аз уақыттың аралығында байып кеткен көршісінің үйіне ұрлана қарап, сұқтана беретін күдікшіл кісідей терезе саңылауынан кеңсе жаққа қадалады. Мұндай кезде кеңсе алдындағы мама ағашта байлаулы тұратын ат

та, әрі-бері сабылып жүрген адамдар да оған соншалық жат көрінеді. Осындайда ол бөтен елге саяхаттап келген кісідей жұмбақ күйге бөленеді де, өзінің ел-жұрттан шеттеп бара жатқанын түсініп, керемет күйзеледі. Мынау жұртты өз дегеніне көндіріп, дегенімен жүргізер тізгінің бір ұшы қолынап сусып шығып бара жатқан сияқтанады. Сол тізгінен айырылғысы келмейді-ақ. Уысынап тізгің сусып шыққан күні өмірінің мәні жоғалардай үрейленеді. Билік — бедел, сый. Сыйсыз өмірдің нарқы не? Адам шіркін, қысқа тұмырында жанталасып жүріп бедел жинайды, еліме сыйлы болсам дейді. Сол сыйдан күнің батар шақта айырылып қалу — қасіреттің үлкені.

Ол кеңсе алдындағы шағын дәлізде иіріліп отырғандарға ызалана көз тастады. «Әлиқанның жоқтығын пайдаланғыларың келген екен ғой. Көрсетейін сендерге. Ай бағып, қарап отырғанды». Бөтен бір баз кешті ойлардың әсерінен тұшығып, өше бастаған намысы қоздап жүрө берді. Асығыс киініп, сыртқа шықты. Алғашқы арылы қаты-ақ еді, есік алдына шыққан соң неше күн бойы жаның жегідей жеген күйрек сөзім оянып, кеудесінен әлдекім итеріп қалғандай оқыс тоқтады да, кеңсе жаққа жалт қарады. Дәлізде отырған бір топ адам мына қылығына қарқылдап күле бастайтын секілденіп кетті. Сасқанып қол созымда жатқан сыпыртқыны ала салып, есіктің алдын сыпыруға кірісті. Бұрқылдап шаң көтерілді.

— Бетім-ау, саған есіктің алдын сыпыр деген кім?

Ол жаюлы кірді сіді ғана байқады. Аппақ маталарды шаң тұтын қалыпты. Абыржыған Әлиқан сыпыртқыны бір шетке лақтырып жіберіп, алақаның қақты да кемпірінің таза ағарған самайына көз тоқтатты.

— Осы үйдің еркесі сен болдың-ау ақыры. Қашан болсын жұмыс тауып беріп жүресің.

Кемпірдің зілсіз сөзі жанына жұмсақ тиді. Кішкене кезінде бір нәрсені бүлдіріп қойса, әкесі ұрсудың орнына басынап синайтын. Сол сәтте көңілі босап, жылағысы келетін. Қазір де сондай сезім мұңның қыспағына түскен кәрі жүрегін шаршып өтті.

— Одан да кедесе бармаймысың. Өне отыр ғой қаздай тізіліп. Сен болмасаң колхоздың шаруасы қараң қалады.

Әлиқанның көңілі одан сайын босап түсті. Өзің әлдекімнен теперіш көрген көңілі жарым жетім баладай сезінді. Егер кемпірі мүсіркеп аяушылық білдірсе, немесе шамына тиер шақта сөз айтса қазіргідей егілмес еді. Адам деген

шабына тұрткен сайын тулайтып бітімі болек жаратылыс қой. Осындай кезде оны ширьқтыру, қажырландыру үшін қайрай түскен абзал. Қарт адам да бала сияқты деген рас-лу. Шалдың қабағындағы көлеңке әп-сәтте гайып болды да, жүзіне нұр ойнап шықты. Асығыс омырауын түймелеп, жебей басып кеңсеге беттеді.

Ііріліп отырғандар Әлжанды алыстан таып, демнің арасында тарады. Шалдың мшығына күлкі ұялады. Қадірі-нің кемімегснп, өзін мыпа жұрттың әлі де құрақ ұшып сыйлайтыпын сезіп, көңілі семіріп қалды. Анау бір күппен бері жолына асу бермес асқақ тау орнап қалғандай, ертеңгі күппен баз кешкендей болып жүр еді. Дәл қазір сол тауды қақ жарып өтетіндей шамырқапды.

Ол келгенде көңсенің алдында ешкім қалмағап-ды. Шалдың көңілі құлазыды. Оқыстан ояпған сезімнің ары-нымен келіп, иіріліп отырғандарға көсемсіп біраз сөйле-генде мұндай күйге түспесі анық еді. Ол айшылық жерден өдей іздеп келген бұйымын талпай қипалғап кісідей жа-бырқап, төңірегіне жаутандай қарап, аз ғана кідірді де, кеңсеге кірді.

Кіре берісте отыратын қыз ізім-қайым. Мұның болме-сін жауып кетіпті. Сүметіліп дәлізге шықты. Тым-тырыс. Кеңсе несіз қалған үйдей тым суық. Ол кетер-кетпесіп біл-мей тосылып біраз тұрды. Сосын қайтадан ішке кіріп, бір-сіңі бөлменің есігін ашып көрді. Жабық. Осынау жалпақ жалғапда жалғыз қалғандай кеудесіне мысқалдап үрей кі-ре бастады. Тезірек сыртқа шығуға асықты. Дәлізге шы-ғып, жападан-жалғыз сопайып біраз тұрды. Неге екенін өзі де білмейді, әйтеуір кеткісі келмейді. Анау күні ескі жұртқа барғанда да осындай күйге боленген. Қазір де әл-денесін ұмыт қалдырғандай алағызып тұр. «Бұлар қайда кетті екен?»

Жайлап барып қолдан жасалған ұзып орындыққа отырды. Көзіне ападай жерде бықсып жатқан төмекі тұ-қылы шалынды. Кеңсе қызметкерлері өзін мазақтау үшін әдейі жасырынып қалған тәрізденді. «Әй, кім барсың?» деп дауыстап еді, ешкім жауап бермеді. Жап-жағына бұ-рылып қарап шықты, жақын маңда тірі жан жоқ. Қалпа-ғын тізесіне қойып, маңдайының терін сүртті.

— Ассалаумағалейкум!

Қолын алға созып, домаланып жүгіріп келе жатқан Шормақты енді ғана көрді. Екі беті қызарып, быршып тер-

леп кетіпті, ырсылдап әрең дем алады. Келе салып Әлжанның қолын алып, жібермей сілкілеп біраз тұрды.

— Бара алмадым, Әлжеке. Өзіңіз жоқта шаруа ақсасын деп, далаңдап шапқылап жүрмін. Бұғалтырларды қырмайға қуып, сіздің көңіліңізді сұрайын деп келген бетім осы. Жеңгем сізді осында кетті деген соң... Жүзіңіз сынық қой, Әлжеке.

Әлжан оның қолын ақырын ғана сілкіп жіберді. Шалдың жақтырмағанын Шормақ та сезді білем, шамданудың орнына жарамсақтана жымыды. Әлжан артық кеткенін енді ғана түсініп, әбес қылығына ыңғайсызданып қалды. Өзі дегенде өліп, жанын беруге даяр тұратын жақын адамына жасаған қиясатына қыжылды. Оған жылы-жылы сөздер айтуға ниеттеніп-ақ еді, бірақ ондайға әдеттенбегендіктен бе, қиюын таппай тосылды. Үн-түнсіз томсарып біраз отырды да:

— Шаруа қалай? — деп сұрады.

— Бәрі жақсы, Әлжеке! Биыл астық ырғын. Құдай біледі, биыл сіздің атыңыз дүңкілдеп Алматыға жетеді. Суретіңіз кәзит-жорналдың бетінен түспейтін болады. Құдай берсе, құлай береді. Көресіз әлі, айтқаным келеді.

Әлжанның іші жылып қалды. Шормаққа күлімсірей қарады. Оның шыбын тайып жығышарлықтай жап-жалтыр басы, желпілдеп тұрған танауы, салбырап түсіп кеткен қатпар-қатпар бұғағы, дорбиған қалың өрні соншалықты сүйкімді көрінді. «Алқылдаған бейшараны ренжітіп алдым-ау» деп ойлап, арқасынан қақты. Осы сәт оған бұл дүниеде Шормақтан жақын адам жоқ секілденді.

Екеуінің арасын соншалық жақындастырып жіберген анау бір жағдай. Оған да қырық жылдай уақыт болып қалған екен-ау. Қырық жыл... Қырық жыл өтсе де соның барлығы кеше көрген түсіндей көз алдында тұр...

Мың тоғыз жүз отыз алтыншы жылдың жүзінде «Еңбек» колхозына председател болып сайланды. Дәл бұлай аяқ астынан өсіп кетемін деген ой үш ұйықтаса қаперіне кірмеген. Ондай қызмет істеуге әлі жеткен жоқпын деп ойлайтын. Жасы не бары жиырмапың бесеуінде ғана. Ойламаған жерден ауданға шақыртып, ұсыныс жасады. Қолымнан келмейді деп тартынған жоқ, келісімін бірден берді. «Қызметке көрінген кісіні талғамсыз ала бермей, адал да әділ адамдарды жинаңыз төңірегіңізге» деген секретарь сөзін көңіліне түйіп қайтқан Әлжан, ауылға келісімен бірнеше адамды қызметтен босатты. Өзінен кіші жігіттерді

жипап алды. Соның бірі— аудан орталығындағы жеті жылдық мектепті еол жазда бітірген Шормақ. Ол он сегізге еркіп толмаған балаң жігіт. Әлжан оған өзінің қалауынша бухгалтерлікті берді. Арада екі ай өтпей жатып Шормақтың басына іс түсті, бір күні банктен алған ақшаны жоғалтып алдым деп жылап келді. Әлжан оның сөзіне сенбеді.

— Қара басып, аздап ұрттап қойып едім... Ағатай-ай, енді не істеймін? — деп көз жасын көлдетті.

— Не оттап тұрсың өзің?

— Қара басты ғой мені, ағатай!

— Әй, былжырама! Бар, ақшаны тауып кел! — деп орнынан тұрып кетті. Шормақ тізерлеп отыра қалып, өлердегі сөздерін айтып, жалыны бастады.

— Ағатай-ай, қу тіршіліктен мейірім көрмеген сорлы жетімді аясаңызшы. Өле-өлгенше құлықыз болып өтейін.

— Әй, оттама! Давай, ақшаны тап! Таппасаң, соттала-сын!

Шормақ еңбектеп келіп, Әлжаның аяғын құша жығылды да, сарнай жөнелді, айтпағаны қалмады. Бірақ Әлжаның көңілі жібі қоймады. Бар айтқаны:

— Сенің көз жасың мен зарың мына жұртқа азық болмайды.

— Ағатай-ай, ең болмаса...

— Әй, бар енді!

Әлжаннан қайыр келмесін түсінген Шормақ зар сңіреп шығып кетті.

Ол не істерін білмей екі ұдай күйте түсіп, ойлапып отырған. Таяғына сүйеніп өлмелі халдегі Зеріп келді. Әрі ойлап, бері ойлап, оны ақтап алудың жолын таппаған, Шормақ кінәсінің кешілмесіне, кешірімесіне сенімді еді. Зеріп бөлмеге кіре-ақ зарлап берді.

— Қолымнан келмейді, шеше. — деді. Кемпір түсінер, буынсыз жерге пышақ ұрмас деп ойтаған. Зеріп ал келіп жыласын. Жылап-жылап алды да:

— Қып күнде әкең Байқабыл бала-шағасын шұбыртып келіп, біздің қолтығымызға тығылып еді, сөйтіп жан сақтап еді, қарағым. Көгенжат демей бауырыма тартып, барымды алдыңа тосқанымды ұмыттың ба, қарағым. Сенің әкең мен Шормақтың көкесі жандас дос еді. Ол тірі болса ботасы өлген аруападай аңырап, алдыңа келер ме едім, құдайым-ау!?

— Шеше, қолымнан келсе аяқбаймын ғой мен де.

— Қпын кезде жасаған жақсылығымың өтеуі болсын, көмектес жалғызыма. Жақсылықты қарызға жасамап оды. Осылай демеске амалым не, қарағым. Ендігі қалған бір тұтам өмірімді күйікпен өткізбейін. Жалғызымнан айырылсам күнім не болады? Соңғы тілегім — осы болсын, балам. Аузымнан жырын берген қара талқанның киесі ұрсын демесең, көмектес! — деп келіп, Әлжанның аяғына жығылды. Ол кемпірді көтеріп тұрғыады да, қалтасынан орамалын алып, көзің сүртті. Зеріптің айтқандары көңілін босатты. Сонау бір жылдары талғақу етер дән таппай бір үйлі жан шұбырын келіп, Байасыл марқұмды сағалағаны рас еді. Сонда Зері Шормақ пен Кемелді алааламай бір түйір дөңді төң боліп беретін. Әкесі де өле-өлгенше «Байасыл мен Зеріптің көңіліп қалдыра көрмеңдер» деп зарлап кетті.

— Бір жөні болар, шеше, жыламаңыз, — деді ол орнына отырып жатып.

— Өркенің өссін, балам! Құдайдың алғысы жаусын!

Кемпір шығып кеткен соң Шормақты қалай ақтап алудың амалын іздеп, басы қатты. Мынандай замапта қылмыскерге ара түсу өзіне абырой әпермесін түсінді. Ертеңгі күні басына пәле жабысарын да білді. Бірақ Шормақты орға итеріп жіберуге тағы болмайтын еді. Әкесінің оснетін аттап кете алмады.

Алдымен банктың бастығынан сыр тартып көрді. «Отымың сом аз ақша емес, қалайда орнын толтыру керек» деді ол. Әлжанның ойлай-ойлай тапқаны — елден мал жинап сатып, одап түскен ақшаны кәдеге жарату болды. Мал ең алдымен Шормақтың руластары — шүйкелерден жиналды. Сопап соң барып салмақ колхоздың белсенділеріне түсті. Енді реттеліп келе жатқан іске Қалқаман келіп килікті.

— Қылмыстың үстіне қылмыс жасап отырсың, — деп шүйкікті ол Әлжанға.

— Қайдағы қылмыс?

— Қылмысты адамды неге жасырып отырсың?

— Сен не, тергеуші ме едің?

— Мен партияның өкілімін.

— Біз ше? Біз кіміз сонда?

— Қылмысты адам жаазалануға тиіс. Мен партия ұйымының хатшысы ретінде осыны талап етемін, — деді до Қалқаман шығып кетті. Әлжан қатты шамданды. Оны қайта шақырып алып, тілдеп жібергісі келіп сан оқталып, өзін әрең ұстап қалды. «Мына істі ретке келтіріп алайың. Соған соң көрермін оның күшің» деп ойлады.

Осы оқиғадан соң екеуінің арасына жік түсті, басқарманың отырысында екі басшы келісе алмай, керісе беретін әдет тапты. Дауды бастайтын Әлжан. Ол Қалқаманның көсемсуін жақтырмайды. «Қолхозға жауап беретін мен. Мынау жұрттың алдында беделімді түсіріп, сағымды сындыру үшін әдейі қарсы шығады» деп қауіптенді. Бар ойы — Қалқаманның мысын басып, дегеніне көндіру. Бірақ ол ілікпеді. Ілігу бымай тұрсын, Шормақтың соңына шырақ алып түсті. Әлжан істің пәсірға шабарын, тезірек қимылдамаса ұтыларын түсіяді.

Шормақ жоғалтқан ақша — мектеп салуға бөлінген қаржы болатын. Мектеп үйінің құрылысы тоқтап қалды. Қалқаманның кесірінен мал да жиналмады. Әлжан бастауын ұйым хатшысын тізеге салып жеңе алмасын білген соң, Шормақты бұрынғыдай жанын салып қорғаудың орнына «күл болмасаң бұл бол» дегендей салқын рай таныта бастаған. Қиын кездің қисық мінезінен қорыққаны рас еді. Өстіп жүргенде Қалқаман істі болып, ұсталып кетті. Шормақ біраз уақыт торсаңдап өкпелеп жүрді. Бірақ мұпысы көпке созылған жоқ. Ақыры кішілік жасап, Әлжанның алдына өзі барды.

Осыдан кейін Шормақты інісіпдей бауыр басып кетті. Екеуінің қызметтес болғанына қырық жыл. Бір-бірінің көңілін қалдырған жоқ. Әлжан көмегін, Шормақ қызметін аяған емес, шал емеурін білдірсе құлдырадап жүгіре жөнеледі. Күні бүгінге дейін сөзін жерге тастамағаны да рас. «Ағалап» бәйек болып жүргені. Айшаның қолындағы ауыртпалықты алған да осының балалары. Қайрат сияқты емес, шеттерінен пысық. Қайрат — қоңқиған біреу, сип-нәрсеге ебі жоқ. Әйтеуір, тірі жүрсін де. Шормақтың үйіндегі көліп дө елпілдеген елгезек жан, бұларға деген ілтипаты ерекше. «Менің де үй-жайым, бала-шағам бар-ау» демейді, қашап болсын осы үйдің отымен кіріп, күлімен шығып жүргені. Тек кешелі бері ғана келген жоқ. Сырқаттанып қалған шығар.

— Жағдай жақсы дедің бе, — деді Әлжан оған бұрылып. Шормақ жорта қысылған рай танытты. Әлдекім тура қараса қылмысы бардай басын тұқыртып, тұқшындай бастау — оның ежелгі әдеті.

— Жақсы-ау, бірақ...

Ол төмен жылжи берген көз әйнегін түзең тұрып, ақырын ғана күрсініп қойды. Біткелі тұрған ісі қырсыққа

ушырап, не істерін білмей шарасыз күйге түскен кісі сияқты.

— Иә, не болды?

— Үлгере алмай жатырма. Ауылдағылардың бәрі қырман басында. Тек шал-шауқандар ғана осында қалды. Аудалған көмек сұрамасақ... Ондағылар сіздеп өзгені кісі-місің демейді.

Шормақтың сөзі оны ширықтырып жіберді. Бірнеше күннеп бері көңілін күпті еткен күйрек сезімді осы ширығыс тұшықтырып өшірді. Ол дем сәттің арасында ежелгі мазмұнына қайта көшті, хатшының сөзі мен қайдағы бір қаңғыбас ойлардың әсерінен жаси бастаған жігері шыңдала түсті. Ту-у алыстан әлдекім: «Сен керексің, керексің» деп айқайлап жатқан тәрізденді. Бірадан кейін жапағы жалқы үнге сан мың адамның даусы қосылып, мыпау дүние жаңғырығып кеткендей болды.

— Ал,— деді ол көтеріңкі үнмен,— сен кәрілерді жинап, қырманға бар. Шау тартқанмен шаруаға солар мықты.

— Ойбай-ау, олар трактормен сүйресең де бармайды ғой. Тіпті, олар емес, басқалардың өзің зорлағандай әрең апардым. Сіз жоқта бұлар төбемізге шығып алды. Топыр-топыр... Бірі келеді, бірі кетеді.

— Иә, ақыр заманды төндіре берме,— деді Әлжан сзу тартып. Шормақтың өзіне деген ниетіне жылы шырай танытып, тағы да арқасынан қақты.— Кәрілерге бар.

Шормақ әлдене деп міңгірледі де, құлдырандап жүгіро жөнелді. Әлжанның езуіне күлкі ұялады.

— Әй, Шормақ, кілт қайда?

Жүгіріп бара жатқан Шормақ екпінін әрең тежеді. Әлдіскімдер тәрізді Шормақ кілтті қолына ұстатып кетіп қалмай, оны кеңсеге бастап кіріп, бөлмесін ашып берді. Шал оның мұнысын ізеттілікке баларын да, сақтыққа санарын да білген жоқ. Шормақтың бұл қылығының оған ерсі көрінгені де рас.

Бөлмесіне кірген соң сегіз жылдық мектептің директорымен сөйлесті. Екеуі алғашқыда келісе алмай біраз керісті. Ақыры Әлжан жеңді, мұғалімдер пешкі сағат сегіден бастап түнгі он екіге дейін қырманда жұмыс істейтін болды. Осыдан кейін ол ауданмен хабарласпақ болып сая рет оқталды, бірақ батылы жетпеді, трубканы көтереді де тастайды. Көз алдынан бірінші хатшының бейнесі кетпей қойды. Дәл анау бір күнгідей «мен бәрін білемін, неге жұмбақтайсың» дегендей тесіле қарап, жымияды да отыра-

ды. Сөйлегенде де осы қалпын жоғалтпайды. Мұндай жымыстың адамға кәдімгідей сұс беретінін Әлжан бұрыңсоңды аңғарған емес-ті. Сол жолы көңіліндегісін айта алмай сөзінен жаңыла берген.

Ауданға жаңа келген хатшының алдына барарда көңілінің қобалжытышы рас. Оны алғаш көрген сәтте де абыр-жыған. Жас жігіттің адамға тесіліп қарайтын сілеусін көзің, езуінен үзілмейтін жымысқы күлкісін ұнатпаған. Тұн ортасында үйіне бейсеубет қонақ келген кісідей тыжыршығаны да анық. Онымен тіл табысып кететіндігіне аса сенбей қоймаған. Сезім шіркін алдамаған екен. Хатшының өзіно деген көңілінің бөтендігі көп кешікпей-ақ түсінді.

Міскін халіне күйзеліп отырған осы бір сәтте есіне бірінші хатшының сызданып тұрып, сыпайылап айтқан сөлі түсті.

«Сіз өз міндетіңізді тамаша атқардыңыз. Енді демалысқа шыққаныңыз абзал. Қолхозды басқару оңай жұмыс емес. Бұл — қажыр, қайраты мол жас адамның жұмысы. Сіз оған ақылшы ретінде жөн айтып, жоба көрсетіп тұрсаңыз қандай тамаша болар еді. Ақыл мен жастық біріксе, алынбас қамал жоқ. Сізді құрметті демалысқа шығару салсақ деген ойымыз бар. Бейнетіңіздің зейнетін көретіп уақытыңыз болды ғой». Осылай деді, тіпті мұның келісімін де сұраған жоқ. Трубканы алып құлағына тақады, мұнысын өзі аңғармады. Хатшының сөзін әлдекім қайталап жатқан секілденді. Селк ете түсіп, жан-жағына қарап еді көзіне ешкім түспеді. Дауыс комутаторда отырған телефонист қыздікі екен. Трубканы орнына қойды. «Әрине қолхозды қимайтындығыңыз заңды. Сізді біз біржола ұмытты кетеді екен деп ойламаңыз. Зауқыңыз соқса жеңіл қызмет береміз. Бұл туралы кейін ойласа жатармыз».

Кенет құлағына әлдекімнің шыңғырған үні келді. Жердің астынан шыққандай ащы үн электр тогындай құлағына кіріп, тұла бойын аралап өтті. Әлдекім төніп келіп, ұрғалы тұрғандай басын қорғаштап, бұға түсті.

— Жоқ! Мен емес!

Басын ұстап, бүкшінін біраз отырды. Сонан соң үрейленіп төңірегіне алақ-жулақ қарап шықты. Жоқ, ешкім жоқ екен. Ол жаңағы бір қорқыныптың әсерінен көшкө дейін арыла алмай-ақ қойды. Лүпілдеуді ұмыта бастаған кәрі жүрегі де ұзақ тулады.

Кәрі жүректің аптығы басылған соң барып, жаңағы қылығына мазалаңды. «Неге айқайлады? Неге шошынды?»

Шыңсырған кім? Әйтеуір бір тапыс дауыс». Ойлап-ойлап есіне түсіре алмады. Болар-болмасқа бас ауыртқысы келмей, соңғы уақытта жүрісінен жаңылып немесе жиі-жиі тоқтап қала беретін қалта сағатына үңіліп ұзақ қарады. Солаң соң оны күндегі әдеті бойынша, мықтап бұрады да «осы сен мені алдап тұрған жоқсың ба» дегендей тағы үңілді. Көзі көріп, көңілі есуген соң қалтасына салып, орнынан тұрды. Белінің ауырғаны енді есіне түсіп, жүрегі зырқ ете қалды. Ақырындап сипап көрді, жоқ, ештеңе білінбейді. Қорқақтап біраз тұрды да, столды жағалап бір аттан барып тоқтап, біраз кідірді, аяғын ақырындап қозғап, көтеріп көрді. Қауіпті ештеңенің жоқтығына көзі жеткен соң барып, көңілі орнына түсті. Сосын әлдекімен қорлық көрген кісідей күйіне күрсініп жіберді де, аяғын бір басып, екі басып сыртқа шықты.

* * *

Қырқүйек биыл бөтеп мінез танытып туды. Неше күннен бері үп еткен жел жоқ, шақар күннің қызуы дүниені қуырып барады. Тоңірек нәрестенің сатала жөргегіндей сарғайып кеткен. Ауа қапырық. Еркін дем алудың өзі бір ақырет. Біраз жер жаяу жүрген шал терлеп кетті. Тоқтап, шаңытып жатқан аспанға қарады. Ақбұлақ шыңының ұшарына тоқымдай бұлт ілініпті. Бұл—біреу күннен кейін басталатын нөсердің белгісі. Осынау өңір табиғатының сырына қапық Әлжан мұны бірден білді. Поездан кешігетін жолаушыдай аяқ астынан абыржыды. Ыстықтан қорғалап үйге қайтуды ойлап еді, жаңбыр есіне түсті де бұл райынан тез айныды. Алқым түймесін жүре ағытып, асыға басып қырманға тартты.

«Керегі жоқ ешкімнің көмегінің. Керегі жоқ. Қажыр керек пе, көрсетейік! Қайрат керек пе, танытайық! Шал біткен тентірең жүріп тышқан ауласып ба солда?!» Жолда келе жатып осылай деп күбірлеумен болды. Шамырқанған сайын шырғып, жебей басты.

Қырман ауылдың шетінде. Екі ара қозы көш жер. Әлжан тез жетті. Оны сонадайдап таныған қырман бастығы алдынан жүгіріп шыққанмен шалдың қату қабағын көріп, қол беруге батылы жетпеді. Әлжан жігіттің міңгіріпе самарқау бас ізеді де, тау төбе болып үйіліп жатқан астықтың төңірегінде қыбырлап жүрген адамдарға беттеді.

Бұл топ — ауылдың қариялары екен. «Өзі пысық, сй»

деп қуаңа күбірледі ол, жуан шапкасын қолтықтап, тәлтіңі тұрған Шормаққа іштей риза болып қалды. Шормақ шалды жақындай бергенде ғана байқап, домаланып қарсы жүгірді. Оның атына мадақ сөз айтқысы келіп ойланып тұрды да айынып қалды. Мақтау естіген кісінің босаңсып кететінін, есепсіз шаша берсе сөзінің құнсызданарып білетіні. Бұл жолы да іштей разы бола тұрып, Шормақ жақындай бере қабағын шыта қойды.

— Шалдарды жұмысқа салып жатырмын, Әлжеке, — деді ол масаттанған кейіппен. Мадақ сөз естимін деп дәмеленіп-ақ еді, бірақ Әлжан ләм деген жоқ, қабағы да жабылмады. Ол тағы әлдене демекші еді, шал адымын көч ашып, алға озып кетті.

Бір топ қарт Әлжамды енді ғана байқап, күректерің тастай-тастай бере жамырай дауыстап сәлем берді.

— Ассалаумағалейкөм!

— Әлжекең келді!

— Сені де көретін күн бар екен-ау.

— Бізді шаңға қамап қойып, өзің жатып алдың ғой, Әлжеке.

— Көмекке келдің бе? — Әркім білгенін айтып жатыр.

— Қырман толсын! — деді Әлихан қарттармен жағалай қол алысып шыққан соң. Олар қайта даурыға бастады. Ол әрқайсысының бетіне күле қарап, бас ізеп тұр.

— Екі күніп бері балаларға қолқабыс жасап жатырмыз, — деді шоқша сақал қара шал. Әлихан Шормаққа қарап еді, ол құнжып бұға түсті. Жайшылықта партияны жүретін екі беті одан сайын қызарып, жарылардай болып кетті, бірақ езуіндегі күлкі үзілген жоқ. Шоқша сақалдың сөзіп естімеген сыңай танытып тұр.

— Біздікі әншейін еріккеннің ермегі де. Әйтпесе бізге қарап тұрған шаруа жоқ. Ержанның көңілің қимай келдік.

Тақия киген имшеп арық шал селдір сақалып сауын тұрып осылай деді. Шормақтың беті тыржың етті. Әлгіге зілді сөз айтқысы келгенмен Әлжаннан имешді. Оны іштей қатырып сыбап алды да, теріс бұрылып кетті.

— Өзі бір ізетті бала екен. Деміл-деміл келіп, көңілімізді сергітіп кетеді.

— Жылы-жұмсағының бәрін біздің алдымызға тосып, бәйек болып жүргенін айтсаңшы.

Әлжанға шалдардың сөзі ұнамады. Араларында бәйектей қақтығыс болмаса да Ержанға деген назары салқын.

Оны көргенде өз-өзінен қысылады, тура қарауға қаймығатыны да рас. Ержан осы колхозға ауысып келгелі бері әлденеден қауіптеніп, өзіне үрей үйірсек болып алды. Әдепкіде оның мұнда келуіне қарсылық білдірген. Бірінші хатшы көпбеді. «Сізге білімді, іскер көмекші керек» деген соң лажсыз келіскен. Түбінде осы баладың озып алға шығарын сезетін. Бірақ Ержан осынша аз уақыттың ішінде бедел алып кетеді деп ойламаған.

Шал Шормаққа ұрлана қарап қойды. Ол сөз ұқпайтын меңіреу тәрізді қырыш қарап мелшиіп тұр екен, жүзінде толқу немесе қысылудың белгісі жоқ. Әлжан оны жаңа көргендей таңырқады.

— Қалқамая марқұм да көпшіл еді...

— Жә, көп тұрып қалдық,— деді Әлжан ызбарлы үймен. Шоқша сақалдың сөзі кілт үзілді.— Әңгімеге уақыт табылады.

Әлжан қолына күрек алды. Басқалар да ләм деспей орын-орындарына тарасты. Құр қол қалған Шормақ папқасын бір қолтығынан екіншісіне ауыстырып, әбігерленіп сәл тұрды да, Әлжанның қолындағы күрекке жармасты.

— Сіз қырманды аралап қайтпайсыз ба?!

Шал жалт бұрылып оның қарнына, күрекке созған қолына, сосын барып ботпиған бетіне қарады. «Неге жымылды осы пәтшағар? Боқтасаң да, даттасаң да езуі жыылмайды. Өзге біреу бетіне қарсы келсе ғой, қырыш кете жаздайды. Әй, қызталақ!» Көңіліне жылы шуақ құйылды. Қолындағы күректі Шормаққа берс салғысы келіп тұрды да, бұл нистінен айнып қалды. Шалдардың көзінің сұғынан қаймықты.

— Жә,— деді естілер-естілмес үймен.— Сен басшылық жасап тұра бер.

— Әлжеке-ау, сіз тұрғанда...

— «Айдағаны екі ешкі, ысқырығы жер жарады» дегендей қолыңа билік тисе қойқандаң, жұртты қырып кете жаздайсың. Бүйтіп дәсерси бергенше шалдардың көңілің таппаймысың. Орта қазанның майлы сорпасы бұл елдің ішіне жақпай жүрсе керек қой,— деп ызалана мырс етті.

— Әй, Әлжан, неге тарынып тұрсың?

Шоқша сақалдың даусы өктем естілді. Қызыл көзі шақшып, сақалы шолтаңдай бастады. Көп қимылдамаса да евтгіп тұр.

— Біз мұнда тамақ асырағалы келгеміз жоқ. Қара су ішсек те өлмейміз. О несі ей, түге!..

Осы кезде қызыл отаудың алдына сұр газик келіп тоқтады. Машинаны Әлжан бірден танып, одан түсіп жатқан ұзып қараны көргісі келмей теріс айналып, күйбеңдей бастады.

— Әлжеке, секретарь жолдас келді,— деді Шормак, еңкейіп келіп құлағына сыбырлады. Шал оның сөзін естімеген кісінің ыңғайын танытты. Әлжаннан басқасының барлығы бері беттеп келе жатқан хатшыға қарап ләм-мим-сіз тұр.

Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қартармен қол алысып амандасып шыққан соң, Әлжанға бұрылды.

— Әлжеке, сәлеметсіз бе! Хабарласпай кеттіңіз ғой. Сіз үнсіз жатып алған соң, жағдай білуге өзіміз келдік.

— Жаңалық болмаған соң,— деді қарт бойын жазып. Хатшы оның түтіккен жүзіне бажайлап, барлай қарап, ренжіп тұрғанын аңғарды.

— Байқаймын, күш жетпейтін секілді.

— Жетеді,— деді Әлжан.— Ел емеспіз бе, жинап аламыз.

— Үлгере алмайсыздар-ау деймін. Қыс болса еңтігін, қыр астында тұр. Хабарсыз жетіп келсе, қапыда қаласыздар ғой,— деді хатшы жымиып.

— Үлгереміз. «Бұдан да жаман күнімізде тойға барғамыз» депті бір қазақ. Сол айтпақшы, бұдан жаман кезімізде де өзгеге жалынған жеріміз жоқ.

Хатшы ыңғайсызданып қалды. Беті ақырын ғана шым отті. Төңірегінде өзінен көз алмай тұрғандарға ұрлана көз тастап, күлген болды. Бірақ бетіне жылт етіп ойнап шыққан қызғылт бояу тарқай қоймады. Іштей қалып тобырдың алдында абыржығавына ызаланды. Жазықсыз жәбірленген кісідей мұңайып, шалдың бетін қайтарып тастайтын сөз айта алмай тұрғанына күйінді. Ол Әлжанның не себепті қиыңдатынын, әрине білді.

— Дегенмен көмекке адам жіберу керек,— деді хатшы даусын қатайтып. Соған соң көп бөгелмей тұрғандармен бас шұлығысып қоштасып, машинасына беттеді.

* * *

Ол кеткен соң Әлжанның көңілі байыз таппады. Хатшының шамына тиер сөз айтқанына өкінді. Соңынан қуа барып, көңілін аулағысы да келді. Бірақ туа біткен қиыңдылығы мен кейінгі жиырма жылда дерт болып жабысқан

менмендігі тосыннан шабуылдай бастаған міскін сезімнің әлсіз легін қайтарып тастай берді. Ол өзін соншалық жайсыз сезінді. Оның үстіне қарттар да қарап тұрмай қағытып, ығыр қылды. Әсіресе шоқша сақалдың ызасы өтті. Әне, аузы көпіріп Қалқаман туралы әңгіме айтып отыр. Ұмытпашты, ұмытылмапты. Ол есіне түссе Әлжанның беті шапалақ тигендей дуылдайды, өзінен-өзі мазасыздана бастайды.

Кеберсіген ернің тістелеп, күйініп тұрған Әлжан қырық жыл бұрынғыны қозғап отырған шоқша сақалға ызалана жалт қарады. Тілден жібергісі келіп оқталып еді, көкірегіне толып қалған өксік лықси көтерілген ашу селінің жолын бөгеді. Қадір-қасиетін біржола жоғалтын алғандай өзегін ащы өкініш қарып кетті. Өткенге ойша оралып, Қалқаманды еске түсіріп отырған тай-құлындай тебісіп өскен қатар құрбылары оған осы сәт соншалық жат көрінді. Олардың мұңға толы әңгімелері мұның күйбең тірліктің уайымымен тозған кәрі жүрегіне тікендей қадалды. Мыналарды тыйып тастауға болатынын біледі, бірақ еркінен тыс дүлей күш айтылмақ әңгіменің барлығын тыңдауға мәжбүр еткен секілді, дауыс көтеруге дәті бармай меңірейіп тұр.

— Е, Қалқаманның қай жақсылығын айтып тауысарсың,— деп күрсінді шоқша сақал. Әлжан селк етті. Мыналар кінәсін көзіне шұқып айтпағанмен өзін гайбаттап отырғанын түсіяді. Қатты қысылғанмен өзін кінәлімін деп ойлаған жоқ. Осы уақытқа дейін тірі пейдеге қылдай қиянат жасамағанына, қысастықпен ешкімнің де жанына жара салмағанына сенімді еді. Бірақ көңіліз баураған мұңнан, әлдебір күдіктен арыла алмады. Бір кезде әлдекімге қиянат жасағандай, дәл қазір соны есіне түсіре алмай тұрғандай мазасызданды.

Жо-жоқ! Ештеңені ұмытқан жоқ, бәрі де есінде. Қалқаманға қастық жасаған емес. Араларында келіспеушіліктің болғаны рас. Бұған Қалқаманның өзі кінәлі. Шормақты жауапқа тартқызабаққа әрекеттенді. Қой деді. Қоймады. Шормаққа ара түскен бүкіл елге топырақ шашқысы келді... Қалқаман істі болғанда ара түспегені рас. Осылардың қайсысының өмір сүргісі келмейді дейсің. Бәрі де жаңы үшін жанталасқан. Енді келіп сүттеп ақ, судан таз болып көрінуге тырысады. Бәрі шетінен момып, бәрі шетінен ақ жүрек. Сонда жұрттың ішінен пыққан «бөтел» осы ма?

Есіне қаңырап жатқан ескі жұрт түсті. Әлдекім мойпылап суық су құйып жібергендей денесі дір ете қалды. «Апыр-ай» деді ол күбірлеп. «Апыр-ай!» деді тағы да. Күрек ұстаған қолы дірілдей бастады. Әлдекімге ашуы келді. Шамырқанып кетіп:

— Қимылдапдар! Көрсін, білсін біздің кім екенімізді!— деп ышқына айқай салды да, бидайды көсіп-көсіп алып лақтыра берді, лақтыра берді. Қауырт қимылдағаны сонша, біраздан соң қары талып, саусақтары қарысып қалды, екі тізесі тағатсыз дірілдей бастады. Күш-қуатынып сәздеп сарқылып бара жатқанын сезсе де күректі лақтырып тастауға намыстанды, өзінің бор емес, лор екенінді мына жұртқа таныт дегендей қоздай бастаған оршіл сезім қлқар шалды өшіктіре түсті.

— Ержан келе жатыр!— деді әлдекім. Әлжанның бойы тіксінді. Еңкейе беріп жалқау басып, осылай қарай беттеп келе жатқан жігітке ұрлана қарады. Осы сәт Ержан өзі жұтып жіберетін айдаһар секілденіп кетті. Көсіп алған бидайды жоғары қарай лақтыра беріп, тағы бұрылды. Жігіттің еңі суық көрінді. Ол жақындап қалған Ержанға бұрылып қарап, қинала күлімсіреді. Жүрегін әлдекім суырып алып бара жатқан тәрізді. Қайта еңкейген сәтте көзінің алды күңгірт тартып, басы айналды. Құрысын қалған жауырынын жазбақ болып шалқая берді де, төңселіп барып құлап түсті. Құлап бара жатқанда көргені — мөп-мөлдір аспан...

* * *

Ауруханада ұзақ жатып, салдырап ку сүйегі қалды. Бір айдың әлетінде шашы таза ағарды, бөстіндегі әжімдер теректен, көзінің шұры қапты, қимылы шау тартып, болдырған аттай босаңси түсті. Саржамбас болып ұзақ жатқандікі ме, қарға адым жер жүрсе әлі құрып, басы айпалады. Оның үстіне жөтел де әбден ығыр қылды. Ұйқысы қашқалы біраз күн. Ұйқысыз жашның тірлігі оңбайды екен. Ондай адамға сары уайым үйірсек келе ме, сарғайып таң атқанша қалжырап, қажып бітеді. Содан күні бойы әлдекімдер сабап кеткендей денесі салдырап, тұнжырап жатады да қолды. Осындайда есіне қайдағы-жайдағы түседі. Өткенін ойласа-ақ болды ойына ескі жұрт оралады, осында келгелі оның елесіпеп құтыла алмай жүр. Көзі ілініп кетсе-ақ әлдеқашан марқұм болғандар түсіне кіріп,

шошып оянады. Содан таң атқанша қалшылдап, дегбірі қашады. Солар келіп, бас салып буындыра бастайтындай-ақ орнынан тұрып кететін кездері көп. Мұндайда жатқан бөлмесі ешқашан шыға алмайтын қапас зындан секілденеді. Бірнешо рет «мені үйге жібер» деп дәрігерге де айтын көрді. Бірақ тілегі қабыл болмады. Ауруханада ол еріксіз қамалған адамдай күй кешті. Шамадан тыс қатал тәртіп болған жерде адам өзін тым бейшара сезінетінін, еркінен тыс дүлей күшке тәуелді тіршілік иесіне айналатынын осы жолы ұғынды. Өзі жпырма жыл басқарған колхоздың не себепті кемелденбегенін осы жолы түсінді, өмірлік қатесін ұққаңдай болды. Ендігі жерде ол ағаттықтарды түзеуге болмайтындығын, тым кеш қалғанын ойлап, көңілі жүдей түсті.

Әлжанның анықтап, аңғарғаны — қартайған адам өткенін еске алу арқылы өмір сүреді екен. Алғы күндері қап-қараңғы түлек ескілді үрей алып келеді. Жас кезінде келер күндеріне үмітпен ұмтылатын, көрмеген көп қызығына тезірек жетуге асығатын. Ол кезде барлығы да алдызда еді. Сол бір жеткізбейтін жүйрікті ұстамақ ниетпен асырын жүріп, сан ағаттық жасағанын кезінде білді деймісің!? Адам ғұмырының бөлшектеуге келмейтін біртұғас дүние екенін, әрбір қаракеттің уақыт атты дәптерге жазылып қалатынын, соңыра қартайған шақта соның барлығын қайталап оқуға тура келетіндігін және түсінген жоқ. Енді барлығы да арғында қалды. Өткен өмірін еске алса көз алдына сауатсыз, салақ оқушы толтырған күнделік елестейді де өзінен-азі абыржып, жаны қысылады. Кей сәтте өткенге оралу — Әлжан үшін қорқынышты түс тәрізденеді. Келер күндердің қызығынан үмітсіз, сондықтан шегініс жасауға мәжбүр. Қателігі көп жылдардың алға тартар сый-дәмі ащы болғанмен берер ләззаты, шерлі көңілге алданып етер жұбанышы бар. Шалдың көңіліне осы — медеу.

Анау бір күні көршісі «аман-есен алпысқа келіп, өкіметтің пенсиясына шықсам не арман бар» деп күңірөнді. Әлжан оның бетіне бағжия қарады, үндеген жоқ. Көңіліндегі зілін айтып, ақтарып-ақ тастағысы келгенмен, тілі икемге көнбей сұп-сұр болып сыртқа шығып кетті. Аурухананың алдындағы орындықта жападан-жалғыз ұзақ отырды. Ашум тарқап, сабасына түскенге дейін бетінің қытығы жоқ көршісі жерден алып, жерге салды.

Адамның жасын жылмен есептеу — қате. Қате болған-

да сорақы қате. Адамның өмірін тындырған ісі, еңбегімен есептеу керек қой. Осылай істеу керек. Құдайдың берген несие жасына лайық іс тындырмаған жан бөленге келдім деп несіне күпінеді!? Көзге көрінер шаруа жасамай жүзге келу әділдік пе?! Жо-жоқ!..

Апуланың сөншалық, қалшылдап бойын билей алмай қойды. Өстіп отырып мөп-мөлдір аспанға, осынау жұмбағы көп әлемге нұрын төгіп, екіндіге ауып бара жатқан Күнге бірінші рет көріп тұрғандай таң қала қарады. Егер дәл осы сәтте аспан бұлтты болса, қазіргідей тапыр-қамас еді. Мөлдір аспан мен нұрлы Күннің қадірін жаңа түсіпгендей әсерге бөледі. Көкірегі қарс айрылардай күрсініп жіберді. Бұдан кейін ол сұп-сұр болып тұнжырап біраз отырды да бөлмесіне қайтып келді. Көршісі ұйықтап қалған екен. Ертесіне құдайдың зарын қылын жатып басқа бөлмеге ауысты.

Бірақ уайымнан құтыла алмады. Сырқаттанған адам сәл нәрсені көңіліне алғып келе ме, дәрігерлердің қасқабағынан көлеңке байқаса-ақ көңілі жасып, мұңға батады. Оның үстіне Шормақ күн сайын келіп, Ержанның былықтарын тізіп шығады. Ол қып-қызыл науқан кезінде балалар бақшасын салдыра бастаса керек. Мұнысы аз болғандай колхоздың бір бөлімшесінің жанынан тәжірлі боучаскесін ашамын дейтін көріпеді. Көзкілік ауыл жастарын клубқа жинап алып ән салып, би билейтінін естігенде күйіп кете жаздады.

Әлжанның күдігі күшті. Бірақ қолынан келер ештеңе жоқ, қатты қайырымға жарамайды, бұл күнде жүріп-тұрудың өзі мұңға айналған. Жаңағыдай хабарларды естігенде қабағы кіржиіп, үн-түнсіз отырып қалады. Шормаққа керегі де осы, бар зауалды төндіріп аарлап қоя береді, сөйтіп ақыр заманды орнатып бір-ақ тыпады. Оның маза-сыздапатып да жөні бар. Бұрын Әлжан жоқта колхоздың басшылығы осының қолына көшетін. Председательдің ең жақын адамы болғандықтан Шормақтың алдына шығуға ешкім құлшылбайтын. Бұл дәстүрді Ержан бұзды. Тіпті Шормақтың өзіне қысым көрсете бастағаны да анық. Оның Әлжанға шапқылап келе беретіні де сондықтан. Ержанның көзін құртпаққа астыртын әрекет жасап көріп еді, онысынан нәтиже шықпады. Аудан басшылары жас маманды жақтап, шаң жуыттар емес. Облыс, одан да жоғары орындардан келген тексеру Ержанға кінә таппаған соң, Шормақтың амалы таусылды. Ол енді «ескі» әдіспен

мақсатына жетпесін түсініп, бөтен қулыққа көшкен еді. Сөйтiп Ержанның үстем болып бара жатқанын сезген соң, қылмысын бүркемелеу үшін колхоз басшысы мен орынбасардың ортасына от тастауды жөн көрді. Ойы — екеуін атыстырып қойып, өзі қыспақтан сытылып шығу. Реті келсе кінәсі Әлжапға жауып, оны Ержанның аяғына жығып бергісі бар. Осынысы арқылы қылмысын жасырып қана қоймай, Ержанның сеніміне кіру. Бұл ойы жүзеге асқан жағдайда мұртып балта шаппасын түсінеді. Шалды қақпанға түсірудің қиынға соқпасы біліп жүр. Сенін үйренген ацқау Әлжапды алдай салу қиын емес. Сескешеті — Ержан. Жап-жас бола тұра жеті қат жердің астындағыны білетін сұмырай көріпеді. Шормаққа ішін бермейді. Бұл қаншама жағынғысы келгенмен өңі жылымайды, сөзі де ресми. Мұның тірі пендеден жасырып жүрген жұмбақ сырын әлдеқашан біліп қойғандай ыңғай тавытып тұрады. Шормақтың шошитыны да осы. Қалқаманның үстінен бірнеше рет арыз жазғанын өзінен басқа ешкім білмейді. Арыздың соңына Әлжан бастаған бірнеше кісінің аты-жөнін жазған. Кеңіліне осы сеп. Ержанның өзіпо деген ниетін біле жүре ашынып, ашық айқасқа бармай аярынуына да осы жағдай себеп.

Шормақтың сөзі Әлжанның ашу-ызасын май құйған оттай өршітті. Ашумен ауруханадан шығып кетпек болып тұрғанда бірінші хатшы келіп қалып, райынан қайтты. Көргенін, білгенін Шормақ айтар деп еді, ол мұның үмітін ақтамады.

— Қалқаманов жолдас балалар бақшасын салдырып, клубты көндетіп, игілікті істі қолға алды,— деп ырқынып күлді.— Кешкілік жас қыздарды клубқа жппап алып, билейтіні бар.— Әлжапға қарап жымың етті.— Жастық не істетпейді дейсің, тәйірі.

Хатшыға ұрлана қарап, тағы күлді. Сосын үпсіз қалды. Үпсіздік созылып кеткен соң түтігіп отырған Әлжап бұдан арыға шыдамады, ойындағысын ірікпей таусып айтты. Хатшы оның ерні жыбырлап, иегі кемсеядеп, екі қолының дірілдей бастағанын байқап, Ержан ісінің дұрыстығын айтқысы келмеді. «Көптен бері бара алмай жүр едім, өзі де хабарласпайды» дей салды. Хатшыдан көз алмай отырған Шормақ оның ойын жазбай таныды. Абайсызда арандап қалмағанына қуанды.

Біраз үпсіздіктен кейін хатшы «сіздің колхозға бара

жатыр ем, әдейі өзіңізге жолыға кетейін деп келдім» деп орнынан тұрды. Әлжапның қолып босатпай ұстап тұрғын. тезірек сақайып шығуына тілектестігін білдіріп, жұмсақ әзіл айтты да шығар есікке беттеді. Шормақ соңынан кетті. Әлжалның оған айтар біраз ашулы сөздері бар еді. «Қал!» дей алмады.

Кешкілік қызуы көтерілді. Әбігерленген кезекші дәрігер ызаланып жатқан шалдың зығырдапын қайнатты. Ішін мыжғылайма-ау, жүрек айнытар сұйық дәрі ішкіземе-ау, өзі білер емінің барлығын жасады. Әлжан әрсің шыдады.

— Бұдан да үйде жатып өлгенім жақсы! — деді ызалы дауыспен. Дәрігер жігіт әлденені бұлдіріп алғандай қысылып, қызарып кетті. Халатының омырау түймелерін агытып, қайтадан түймелей бастады. Оның қолының қалтырап тұрғанын шал байқап қалды, теріс қарап жатты.

— Кешіріңіз, — деді ол күбірлеп. — Бірақ мына дәріні ішуіңіз керек, ақсақал.

— Өзің іш!

Дәрігер қыбыжықтап біраз тұрды, пал райынан қайтар деп еді, үміті ақталмасын білген соң жеңіл күрсінді де, сыртқа шығып кетті.

Осындайда өз үйінде жатқаны қандай жақсы! Басын сүйеп кемпірі отырса, соның өзі дәтке қуат. Мыналардың сан түрлі емінен жамап кемпірдің бір ауыз сөлі шипалы. Ол сорлыға да обал болды-ау. Сүйретіліп жүрсе де дамылдауды білмейді. Сонау қырық шақырым жерден аптасына әлденеше рет келеді. Астында көлігі болса бір жон. Өзінің де жаны сірі.

Ол кемпірін ойлады. Енді онымен көрісе алмайтындай жайсыз сезімге бөлепін, негі кемсендеді. Жамап кемпірдің бағасын енді ғана бағамдап байқағандай. Бірге өткізген отыз үш жыл ғұмырында Айшаға не жақсылық көрсетті? Оны осынау ұзақ жолдағы серігім, қайғы мен қуапылыты тең бөлісер қосағым деп емес, басыбайлап алған күңілдені көргепі рас. Оны ұрғашы ретінде ғана бағалады ғой. Оның түсінігімше әйел — ерінің тірілігі үшін қыбырлап тірі жүруге тиіс тіршілік несі еді. Бақыр басып алтынға балап дағдыланған ол Айшаны менсілбеді. Ол байғұс сан рет жазықсыз жапа шекті, бірақ еріне деген көңілі боз қалып. Күйеуінің кешілмес қиянатын кешіруге үйренді. Енді бағамдап көрсе, Айшаға істегенінің бәрі де шектеп тыс қатыгездік екен. Ол жамап кемпірінеп жақып, өзін сәл

мұңлықтай түсініп, қасиеттер жанашыр жаппың жоқтығын қазір білді. Тіпті Айшадап жақын адамның болуы мүмкін де емес екен-ау. Айшаның өмірінің өзіне арналғаны да жаңа ұқты. Кенет жүрегі сазып, көңілін күйреуік сезім баурады. Балаларын есіне алғанда мұншалық елжіреген жоқ еді. Олар өз беттерінше қыбырлап жүрген дербес тіршілік есі де, Айша жеке өмір сүруге бейімделмеген өзінің аяқ-қолы секілді бір мүшесі екен ғой. Екеуі ортақ бір жүрекке тәуелді. Бірісіз екіншісінің өмір сүре алмайтындығын шал осы жолы ұғынды.

Қартайғанда адам бір-біріне тәуелді болып қалады екен-ау. Айшасыз күні не болмақ? Балалардың жөні бір басқа. Барлығы жиналып өзін кемпірдей күте алмасы анық. Айша! Бұл өмірде мұның айқайы меп таяғынап озге не қызық көрді? Барлығына шыдады. Әлі шыдап келеді. Оның осы қасиетін қастерлей білмегені рас. Жастау кезінде Айшаны нығызға артылған артық жүктей көрді. Ия, ол аяғына салынған тұсау сияқтанушы еді. Қайраты қайтпаған, қажыры қашпаған шақта әркімнің тіршілігі өзіне. Әркім мынау дүниенің қызығын молынап қармап қалғысы келеді. Ия, жастық шақта әр пенденің бір өзіне ғана тәп қызығы болады екен. Беу, дүние деген! Енді қайтып келер ме сол дәурен. Егер өмірін қайта бастар болса, кемшілік жібермес пе еді?! Жо-жоқ!

Екінші әйелі Қайыпжамал қызы адам еді. Басынап сөз асырмайтын, «ә» десе «мә» деп тұратын мінезсіз кісі болатын. Онымен ұзақ отасып тұра алмады. Әйелінің мінезінеп ығыр болғаны сонша, құтылуды ғана ойлады. Сөйтіп жүріп Шәйгүлді тапқан. Соның арасында соғыс басталып кетті. Құзырдың құрметі жауып, ауылда қалып қойды. Бала кезінде оң қолының үш саусағын шалғы кесіп кеткен-ді. Соғысқа бармай қалуына сол себеп болды. Еркек кіндіктің барлығы майданда. Елдің еркесі де, серкесі де өзі. Аз уақыттың ішінде бағасы өсіп шыға келді. Бұрынырақта жұрт «шалақ» деп келемеждейтін. Онысы да ұмытылды. Өзі бойдақ, тәп-тәуір қызметі бар жігіт мұндай кезде жерде қалушы ма еді?! «Жалғыз шапқан ат жүйрік» демекші, қыз-қырқынның көзіне түсер еркек жалғыз өзі болғандықтан «жүйрік» еді. Өзімен бәсекеге түсер, жолып кесер ешкім болмағандықтан мақсатына қиналмай жеткені де рас. Сондықтан да қарауындағылар байлауына көніп, айдауымен жүруге тиіс тәрізденетін. Қарсы шығуға ауыл-

да қалғандардың бірде-біреуінің қақысы жоқ деп ойлай-тып. Осындай түсіпiк себепшi болды ма, әйтеуiр қысылып-қымтырылмай батыл кiрiстi. Шәйгүлдi тастай бере уыздай қыздарға көз салды. Сөйтiп жүрiп Айшаны қақпаяша түсiрiп едi. Он алты жастағы құлын мүшесi бұзылмаған сұлу қыз мұның тiлегiн қабыл көрмедi әдепкiде. Талағы тарс айырылып кетердей ашулағаны да есiнде. Азамат басын ардақтай бiлмеген қыздың әдепсiз қылығына намыстанып, алай-түлей боранды түпде Айшаны алып қапыл келген.

Қайрап, дем берген Шормақ. Өзi бiрге барды. Оның әйелi Айшаны алдап алып шыққан. Алдында не күтiп тұрғанын ол қайдан бiлсiн. Қауiптенсе шыға ма? Оның сондағы даусы әлi құлағынан кетпейдi, сол бiр боранды түндегi оқиға күнi бүгiнге дейiн көз алдында: үйден жүгiре шыққан қыздың шешесiн Шормақ кеудесiнен итерiп жiберiп, шалқасынан түсiрген. Бұған ешкiм де мән берген жоқ. Айшаның орнында басқа бiреу болса, ертесiпе-ақ үйiне қайтып кетер ме едi, қайтер едi?!

Қырып-жоймақ болып қаптап келген туыстары қыздың сөзiнен кейiн барып басылған. Егер Айша епiреп барып әкесiнiң мойнына асылса, аямасқа бекiнген қызылкөз шал қандасудан тайынбас едi. Құдабай қарияның мiнезi патақ болатын. Қызының келiскендей сыңай таптыуы оған тоқтау салған. Ия, өзiп қаптап келген туыстарының сойшыл меу сойқашынан Айша құтқарып қалды. «Болары болды... Елдi қай бетiммен үйге қайтамын? Мен десекдер дау-дамайсыз қайтындар» — дедi. Айша осылай демегенде, не боларын кiм бiлген.

Ол кезде Айша — он алтыдан жаңа гана асқан улыжыған қыз, бұл — отыздың төртеуiне келген сары тiс. Құшылдағы даусы шығып, шыңғырғанына қарамай малша өңгерiп ала жөнелген адамға кектесудiң орпына көшiрiм жасады. Бiрақ келiпшегiнiң мұнысын есепке алды ма? Савасына сiндi түсiнiгi бойыша, Айша туған-туыстары соңынан қуа көлгенде дәл сол күнгiдей характер жасауға тиiс болатын. Өйткенi сол бiр кезде өзiн тым жоғары бағалаушы едi. «Маған жар болуға әркiм-ақ құштар» деп ойлайтыны да рас-ты. Айшаның әлгi характерiнiң осы ұғымын дәлелдей түскенi анық едi.

«Нөкек өз атын шақырады» деген осы. Егер сойқан-соғыс болмаса Айша бұған пысқырып та қарамас едi ғой. Он екiде бiр гүлi ашылмай жатып тiршiлiктiң сiрне-сiрне

қамытын киді. Мойымады. Бірге өткізген отыз үш жылдан бері көрген қиянат-құқайының барлығына тозумен, мұның әпербақап қылықтарын кешірумен келеді.

Осы жолы өзінен-өзі жирөнді. Әдетте ол өзіне шап жұтыпайтын, өзгелер менен өнеге үйренуге тиіс дейтін. Өзі бұл уақыттарда ескерткіш болып алаңдарда, көшелерде тұратып адамдармен салыстырудан қашпайтын. Ауданға келген жаңа хатшы түртпектей бастағанда бұлдануына, әлгінің «әділетсіз» hareketіне күйінуіне осы сенім себепкер болғандай еді. Әйтпесе оның қиналып, қия алмай жүргені мансабы емес-ті.

«Құрысып» деді күбірлеп. «Төрімнен көрім жақын қалған кезде жавталасып, жанықпай-ақ қояйын. Керегі жоқ бәрінің».

Орпынап тұрып еді, басы айналды, көзінің алды бұлдырап, ештеңені көре алмады, құлағының дыңылдап тұрғаны да енді аңғарды. Қорғасын құйып қойғандай шүйдесі ауыр тартыл барады. Екі көзін жұмды. Осы кезде әлдекім келіп, сүйемелдеп отырғызды. «Алла-ай!» деді күңіреніп. Дәрігер жігіт оның сұрланған жүзіне шошына қарап тұрды да, атып ұрып сыртқа шықты. Шал көзін ашты, көрдей қараңғыға түсіп кеткендей ештеңені көре алмады. Ажал деген арамза ұрланып келіп бас салып, тұншықтыра бастайтындай шошынып, оған қайрат көрсетпекке тырысып еді, қозғалуға дәрмені жетпеді. Дабырласып әлдекімдердің кіргенін біледі. Әлдөне айтқысы келіп еді, тобарсыған тілі икемге келмеді.

• • •

Әлжан кәріліктің жедгенін, өзінің жеңілгенін соңғы күндері мойындайтын болды. Кәрілік ажалдың «жапсызы» екен. Оның қалай келіп, тұтқынына қалай түскенін тірі пенденің білмей қалатыны өкінішті-ақ. Әлжан өзін бір-ақ күнде қартайғандай сезінеді. Кей кезде қартаю деген мүлдемдіктің бір түрі секілденеді. Осындайда көз алдына қос балдаққа сүйенген немесе әлдекімнің жетегіне ілескен зағип жаңдар елестейді. Алғашқы күндері осындай сұрапыл сезім соққанға алқымына жас тығылатын. Қазір мұның өзіне де көңдіге бастады. Адамның қарттықты мойындауы — күштінің шектен шыққан қиянат, қылмысына әлсіздің амалсыз көнген бейшаралығы секілді құбылыс екен. Мұндайда әділеттің әлдінің жақтасына айналарын

кім білген. Осының әділетсіздігін дәлелден көр. Уақыттап күшті кім бар? Оған барлығы да, мынау аспан мен жер де, осынау ұлы болмыс та тәуелді. Уақыт осының барлығын да мүжіп жеп тауысады. Оған тек өлгендер ғана тәуелсіз. Әркімнің өткеніне қайта қашқысы келетіні анық. Бірақ уақыт сенімен савассып ба! Сен оның жетегіндегі басыбайлы құлысың. Сондықтап өткеніңе тек қана ойың арқылы ораласың.

Әліжап қайғының қыспағына түскен жарым көңілін өткеніне оралу арқылы ғана жұбатады. Өзің-өзі осылай ғана алдайды. Барлығына да жастық, жігіттік шақтың әсері қымбат. Осылайда зор-заба шеккен көңілі жұбатып, бір сәт кешегі көрген азабы мен мазағын, ертеңгі келер қорқынышы батпақ күндерін ұмытып, бір жасарып, жасап қалады. Ойша өмір сүріп, ойша жас болып әрекет жасаудың соншалықты ләззатты, әсерлі боларын Әліжап түсінді. Ойша өмір сүру — өткенді қарттық деген әдім қазының безбеніне салу екен.

«Жастық шақ қайта айпалып келмес енді». Мұның әуеп көмейіне келіп іркілді. Бейне бір жерге ағып түсіп, қатып қалған қорғасынның бір тамшысы семілді. Жаңағы әуептің мақамынан жаңылып қалды. «Жастық шақ қайта айналып келмес енді» деген қатал да, өксікті сөз құлағына шашшудай қадалды. Осы бір шалақ қайырым «балаң өлді ғой, байғұс, пеменсе жетісесің» деген азалы сөздей соншалық жат, тым қорқынышты. Ол жалғыз ұлын мәңгілік түлектің тұңғығына тапсырып қайтқан көңілі шерлі пермендедей егіліп кетті.

Жастық шақтың қадірін кім білген. «Қолда барда алтынның қадірі жоқ» деген-ау. Жас адам белгісіз бір қиырға асығады. Барар жерін, барып-барып тірелер бекетіп бітсе, сопылама тылырламасы анық қой. Мұның да асыққаны рас. Алғаш рет ғашық болғанда тезірек жігіттікке жетсем деп аптықты. Әлденеңі сылтаұратып Сүлейменнің үйіне бара беретіні де есінде. Өзінен екі жастай кіші Бәкіш, әріпе, мұның көңіліндегі кенті түсінген жоқ. Тіпті түсінетіндей де емес еді. Тұлымы желбіреп жүгіріп жүретін еліктің лағындай қагілез қыз озын келемждеуге құмар болатып. Бөркін ала қашып, ұзап барып сықылықтап келіп күлетін. Оны тұра қуарын, не мәз болып күлерін бітмей абыржып, терлеп кететін еді ғой. Өзінен кіші қыздан неге қымсынатынын түсіпбейтін. Оны көрген сәтте қысылып, қызарып кететін-ді. Бәкішке тура қарай алмай

бүгежектей бөретіні де есінде. Осындай ұяңдығына бола шығар, қыз мұны жақсы көретін. Бәкіштің өзінен басқа ешкімге де еркінсіп, еркелемейтінін ұмытқан жоқ. Кішкентай қыздың сезімтал көкірегі жігіттің өзіне деген асыл сезімін түсінген де шығар. Бірақ ол бұл сезімнің балалық махаббат екенін білді деймісің?! Он алтыға еркін толмай жатып қарақшылардың қолынан қаза тапты. Бәкішті ойласа, осы уақытқа дейін көз алдына Қайшыбұлақтағы үңгірдің аузындағы тыр жалаңаш жатқан бейкүнә қыздың қапға былғанған балғын денесі елестейді де, керемет шошынады. Қазір де міне, кенеттеп үрейленіп, жүрегі лүпілдей көнелді, көзінің алды қып-қызыл болып кетті. Алдымен кеудесі қысылды, демі бітіп бара жатқан секілді. Аздап кейін барып бүкіл денесі қалтырай бастады. Орнынан тұрып еді, басы айналды, сылқ етіп қайта отырды. Бірақ көзінің алдындағы батар күннің алауына шомылған бұлт секілді нәрсе айықпай қойды. Қып-қызыл... Қып-қызыл бұлт... Оның көз алдына осыдан елу жыл бұрынғы қорқынышты сурет келді...

Отыз қаралы шекарашыға ілесіп, атқа мінген. Үйіндегі ұзын селебені жылап отырып түнімен қайрап шыққан. Бар қаруы сол селебе. Отрядтың бастығы балақ жігіттің бірге жүруін қаламаған-ды. Әлжан оған ызалап, жеке кеткен. Қайшыбұлақтағы үңгірге шекарашылардан бұрын жеткен ол Бәкіштің жалаңаш денесін көріп, шыңғырып жіберді. Бұл маңда қарақшылардың болуы мүмкін-ау деп қауіптенбеді. Тіпті қорқатындай күйде емес еді.

Әлжан қыздың жалаңаш денесіне тура қарауға жасқағын, ұзақ жылады. Жылап жүріп көрдей қараңғы үңгірдің ішін тітіріп шықты, мүжілген бас, сирақтардан басқа ештеңе таппады. Бәкіштің жұқа шыт көйлегі дал-дал болып, әр-әр жерде жатыр. Ол қыздың үстіне пешпетін жапты. Сонан соң барып Бәкіштің бетіне туралап қарады, оның үрей ұялаған көзі шарасынан шығып кете жаздап ашық жатыр, ерні көнектей болып ісіп кеткен, үлбіреген аппақ тамағында теңбіл-теңбіл дақ бар. Біреуі үлкен, біреуі кіші он шақты дақ. Әлжан қыздың тас болып жұмылған қолындағы бір уыс шашты снді байқады. «Жаным-ай!» деді егіліп отырып. Басқа сөзге тілінің икемі келмей-ақ қойды. Жүрегі жарып шықпап бір ауыз сөз оның айтпаққа оқталып, айта алмаған күллі сөзінің мазмұнындай еді. Көзінен аққан жас Бәкіштің тамағындағы көгерген дақтың үстіне тамып-тамып кетті. Ол селк етіп, қыздың үрей

үйлөгән көзіне қарады. Бәкіш те тура қарап жатқан секіл-деді. Әлжан еңіреп отырып оның маңдайынан, көнектей болып ісіп кеткен өрішен сүйді. Өле ғашық болған адамып өлідей ғаһа сүйді...

Әлжан қаршадай қыздың қанға былғанған денесін дәл қазір осы отырысың,» көргөндөй болды. «Жаным-ай!» деді күңіреніп. Бірақ даусыя өзі естімеді. Ерні дірілдоп, негі кемсеңдеп, сәл сәт үде» отырды. «Қыршынынан қиылғат мұңлығым менің! Сеп әкең бастаған істід құрбаны болдың, жапым. Әкеңе кектенген қарақшылардың арапына түстің. Олардың қолы Сүлейменге жетпеді. Әкең жаңа өкіметтің қорғаушысы болғандықтан қорлықты сөн көрдің. Нағыз ер сенсің. Саған ескерткіш орнатса да лайық». Тағы да айғары бәр еді, толқып сөйлегендіктен бе, әп-сәтте алқынып қалды. Біраздан соң ауыр күрсініп: «Сөпі өлең, ескерер жұрт қалмады, мұңлығым» деді. Есік ашылып, ойы бытырап кетті. Басын көтеріп, ыржиып кіріп келе жатқан Шормақты көрді. Ауыр ой қажықты ма, бұл жолы оның келісіне қуана қойған жоқ.

Шалдың қалжырап отырғанын Шормақ та айғарды. «Мұның да саудасы бітейін деген екен». Өзін өкшелей қуаң қорқылыыптан кара үзген кісідей кеудесіне үміт сәулесі себездеді. «Мұның қолынан билік кетсе болды».

Ол осы түсі суық, шорт ойлап, шорт кесетін мыжырайған шалдың өзінен емес, қолындағы билігімен мұққады. Билік деген үстемдік. Үстемдік қашан да күшті. Оған алыссаң астына түсесің. Сондықтан оны тек қана әдіспен алу керек. Шормақ мұны біледі. Шаруашылықтың есебінен жаңылуға болар, ал өмірдің есебінен жаңылыссаң біткенің.

Ол шалдың тұшжыраған жүзіне барлай қаралы. Оның көңілісәдігінің себебін білмекке тырысты. «Ауруы мәңдеген соң осымай ма, жоқ әлде, басқа бір жағдай себеп болды ма?» Қалша үнісе де Әлжанның жұмбағын шеңбе алмады. Сондықтан Ермавды жамаандай жөнелуге батпады. Ермав үшін өзінің сөз естіріп де түсінді. Әрине Әлжанға шаруашылық туралы әңгіме керек-ақ. Мұны Шорман біледі. Шаруашылық хақындағы сөздің ақыр соңында Ермавға тірелері ашық. «Қой, бұл болмайды. Керек көзіңде айғармын» деп түйді Шормақ.

Тұшжырап отырған шалдың асты-үстіне түсіп бәйек болып, әбден әбігерленді. Күлкілі сөз айтып та көрді, бірақ Әлжанның қабағы жазылмады. Шормақ қайтып кету-

дөн басқа амалының қалмағанын аңғара қойды. Ойланым біраз отырды да, орнынан тұрып барып, мелшіні мүсідей қатып қалған шалды қапсыра құшақтап, егіліп кетті. Шын жылаған адамдай өксіп-өксіп алды да, зарлай жөнелді.

— Қайрап, Әлжан ағам-ай! Қадіріңізді білмей-білмей келіп... Өзіңізді көргевде көңілім босап кетті ғой. Қайтейін енді... Өко орнына әке болып, жетімсіретпей осы әжетте жеткізіп едіңіз.

Әлжанның көңілі босап, еркелеткендей Шормақтың басына сипап өді, анау шалдың құшағына тығыла түсті.

— Өзіңіз жоқта еліңіз жетімсіреп-ақ қалды ғой. Анау неме үйірге түскен айғырдай кісінеп, апшымызды қуырын жіберді.

Шормақ тұқшындап көзің сүрте бастады. Көз әйпегін қайта кшіп жатып Әлжанға қарады. Шалдың өңі сұрланып, танауы қусырылып, екі көзі қанталап кеткен екен. Шормақ өндігі сөздің артық боларын түсіне қойды.

— Кетейін, аға. Енді кешіксем әлгі сілемді қатырады.

Сұп-сұр болып отырған шал үндемеді. Бейне бір қолдан құйғап ескерткіш тәрізді кірпік қақпай мелшіліп отыр. Оның өкі қолының тағатсыз дірілдей бастағанын Шормақ өнді байқады.

Шығып бара жатып бұрылды да:

— Ақсақ Сүлеймен өліп қалыпты,— деді. Әлжан солқ өте түсті. Орнылап қалай атып тұрғанын өзі де байқамай қалды. Негі көмсеңдеп, басы қалтаңдап кетті.

— Девесің Сөзім тауып алыпты. Әлгі жалғыз басты жымың кемпірді білетің шығарсың.

Әлжан алға бір аттап барып тоқтады. Шормақ оның төдесіліп тұрғанын, көс пен көздің арасында құлап түсуінің мүмкін екенін білді. Жалт бұрылды да, жып етіп шығып кетті.

• • •

Сүлеймен! Өмірден қайыр көрмеген сорлы Сүлеймен! Осы ғұмырыңда азаптан өзге не кордің сен? Қайғыңды бөлісер жарың жоқ, бауырыңа басып, өмірене піскер балаң жоқ, соқа басың сопайып қотыраш тамды бағумен өміріңді өткіздің. Ала қол құдайдың аңсатып жүріп берген жалғыз қызың қарақшылар мерт қылды. Құдай қосқан қосағың соның күйігінен өлді. Өмір бойы сол екеуінің

мүрдесін күзеттің, Сүлеймен! Сорлы Сүлеймен! Ақыры жапың тыншыды-ау, бейшара!..

Осының барлығын басқа біреу айтып, өзі үнсіз тыңдан отырған секілді. Басы салбырап кеткен, көзінің шарасы мойнада деген жас. Бір тамшысы қалтыраған қолына тамып кетіп еді, сөз ете түсті. Үрейленіп жан-жағына көз жұрттып, ешкімді көре алмады. Одан сайын шошыды. Жаңа ғана осында біреу отырған сияқты еді, әлдекімнің сөйлегені де анық. Оның қарлыққан сүйкімсіз даусы Әлжанның құлағында тұр. Қайда кетті? Әп-сәтте зым-зия жоғалды. Сөйлеген кім? Жып ба, шайтан ба? Әлде жанындағы адамды көре алмай отыр ма? Солай шығар.

Соры арылмаған Сүлеймен! Өлгендердің мүрдесін күзету үшін қалдың ба сен бейбақ?! Ескі жұртта бұдан басқа не бар еді? Ешкімнің көмегін керексізбедің. Қотыр тамдарды қызғыштай қорыдың. Мына ел сенен қорқып, ескі жұртқа бармады. Сен туралы қауесет таратты. Жылаған баласын «Сүлеймен алып кетеді» деп қорқытты. Сенің зарыңды кім ұғып, жапыңды кім түсіңді дейсің. Енді кім ұғып, кім түсінер дейсің! Тіріліңде қадірінді білмеген жұрт өлген сөз ескерсін бе!

Енді аңғарды: сөйлеп отырған өзі екен. Енді аңғарды: көзі жасқа толып, егіліп отыр екен. Егілгені — Сүлейменнің қасіретін енді гапа түсіңгені шығар. Адам өзгенің қайғысын өзі қипалғанда ғана түсінеді ғой.

Сүлейменнің жапын түсінер, қайғысын ұғар бір адам болса ол өзге емес, өзі еді ғой. Аз күндік бақ пен тақты алдашып етіпті. Таққұмарлық мұны елінен алшақтатып жіберіпті. Сол күнәсі міне, енді күні батар шақта азанқа салды. Екі ұдай сөзім бе, бенге түскелі неше күн. Бірі өзінің осындай мүшкіл халін сезінуден туады. Ол — болашағына деген үмітсіздіктің, үрейлі күдіктің ұшқыны тәрізді сөзім. Екінші бір өзімнің, оңет сөзімін оятатын Шормақтың сөзі. «Мен шанында да керекпің-ау. Меп болмасам мына жұрт тура жолдан адасып кетер». Шормақ сөзінің өзегінен осындай тұжырымға тіреледі. Бейшаралық! «Әлім білмеген арыстан азуып айға білейді». Отыз жыл тақты болды. Сондағы тапқаны не? Жырма жыл басқарған шаруашылығы әлі қоң торғай. Өзімшілдік пен өлермендіктің арасында айырым, алшақтықтың болмағаны ма? Сонда тіршіліктің мәні неде? Анау қу бас Сәнімнен аузымен күс тістөген мұның қапдай айырмашылығы бар? Ол да қыбырлап тірі жүр. Бұдан гөрі өлге сол етене. Өзін әзірейлідей

көретін жұрттың Сәнімге деген ілтипаты бөлек. Оған бұ-
кіл ел аяушылық білдіреді, мүсіркейді. Мұны кім есіркеп,
кім мүсіркеп жатыр? Айша мен Шормақтан өзге кім келді?
Мұның тірі жүргені де, өлгені де мына жұртқа бәрібір
болғаны ма?

Орнынап тұрып, терезенің алдына барды. Аспан бұ-
лықыр. Сөңгір-сөңгір тау сұрланып сұлық жатыр. Ол енді
көп кешікпей қатал қыстың келерін ойлады. Өзінен-өзі
тітіркеніп, иығын құжытты.

Көзі бүкшелдеп кетіп бара жатқан бір кемпірге түсті.
«Мынау Сәнім ғой» деп күбірледі. Иә, анық сол. Ібілжіп
өрөң кетіп барады. Белін көндірі жіппен бір буып алған.
«Өзінің жаны сірі» деп ойлады Әлжан. Қатігез тағдырдың
көрсеткен қиялат-құқайына мойымай, қыбырлап әлі тірі
жүр. Бір сәт қарап отырғанын көрмейсің. Ертедеп қара
кешке дейін көше көшені аралап шөпшек тереді. Жұрт
оны «двуана кемпір» деп кемсітеді. Ешкіммен пешіліл
сөйлеспейтін томаға-тұйық бір жан. Онымен шүйіркелес-
кісі келіп шүйілгіп тұрған да ешкім жоқ. Ауылдың жел
өкпе балаларының мазақтап ойнайтыны да осы кемпір.
Етегіндегі шөпшегін шашып, тұра қашады. Сәнім бейша-
рада ішпү жоқ, шаң-шүңсіз шашылған шоплиегіп жинауға
кіріседі. Ешкімнің бетіне тура қарамайды. Тіпті бұл оның
пын күлгеніп көрмепті-ау. Бір таң қалатыны: мұны көрсе
тоқтай қалып, ұзақ қарайды. Қарсы кездесіп қалса, әлде-
не айтатындай ыңғай танытады, жылайтын адамдай негі
көмсеңдейді. Бірақ бұл әрқашан байқамаған болып өте
нығатып. Ұзап барып бұрылады да, соңынап телміре қа-
рап тұрған Сәнімді көреді. Өзі бір қызық адам. Қыз ке-
шінде де осындай еді. Сол жылдарды Әлжан ұмытқан жоқ...

Жиырмапың үшеуіне келгенде үйленді. Сәнім өзінің
емес, әкесінің тапқаны. Бір күні ол жұпышы киінген қар-
шадай қызды ертіп келді. Әлжан оны бұрып-сонды көрме-
ген. Әкесінің ниетін білген соң жатып келіп тұлады. Екі
күп бойы үйіне түнөмей қашып жүрді. Ақыры көнбеске
лажаы қалмады. Кейін білді: Сәнім әке-шешеден тұл же-
тім екен. Өзі соншалық тұйық, басқаны былай қойғанда,
қойлында жатқан күйеуіне тура қарамайтын жасқаншақ.
Алғашқы күні Әлжан оның бұл қылығына қатты ашулан-
ды. айқайлап ұрысты, Сәнім кінәлі адамдай мөлтіп, үнсіз
тұрды да қойды. Екінші күні екеуі ошаа қалғанда Әлжан
жарыммен пешіліл бір сөйлескісі келді. Әңгімені веден
бастарын білмей ойланып біраз жатты да:

— Сен мені жақсы көресің бе?— деп сыбырлады. Сәнім жауап берген жоқ. Әлжан оны құшақтап, өзіне қарай тартты. Сәнім дірілдеп қоя берді.

— Неге дірілдейсің?— Сұрағына жауап ала алмаған соң тағы ашуланды.— Неге үндемейсің? Тілің байланып қалған ба? Әлде мені жақтырмайсың ба? Ондайың болса ашып айт.

Сәнім өксіп-өксіп жылап жіберді. Ұрады деп қауіптенген болу керек, басын қорғаштап бір уыс болып бүрісе қалды. Әлжан әбес қылығына қысылып, оны бауырына тартып жұбата бастады. Күйеуінің жылы сөзі мен мейірі көңілін босатып, ол одан сайын егіле түсті.

Осы оқиғадан соң әйеліне айқайламайтып болған. Әркімге бір жауаңдап өскен жасқаншақ Сәнімді аяйды, ренжімесе екен дейді, оған келгенде қолы ашық, ауданға барса құр қол келмейді, жұбайына деген базарлығы мол. Мұндайда келіншегінің өңі гүл-гүл жайлап кетеді. Бірақ артық қимыл, артық сөзі жоқ, Әлжанның бетіне жасқапа қарап, әнтек езу тартады. Күйеуіне деген бар ықыласы — осы. Күлді дегенмен мөлдіреген көзінің тереңінде мұң жа-тады.

Ата-енесіне де жұғымды. Әсіресе келіні дегенде енесінің ықыласы басқа. Туған қызындай еркелетіп, өркін ұстауға тырысады. Бірақ өркіндікті өркінсу деп ұққан Сәнім жоқ. Құлқын сәріден іңір түскенше қыбыр-қыбыр, осы үйдің бар шаруасы бір өзінің мойнында. Қанша қалжырса да қабағы ашық. Өстіп жүргенде қайын атасы, сонан соң енесі марқұм болды да бір үйде сопайып екеуі ғана қалды. Кемел аудан орталығында оқуда. «Отырса опақ, тұрса сопақ» дегендей көп кешікпей-ақ келіпшегіп жақтырмайтып әдет тапты. Бұған себеп — Сәнімнің алты жыл бойы бала көтермегені. Келе-келе үй ішіндегі күңкіл сөз өршіп, Сәнімнің құлағынан қиқу кетпейтін болды. Әлжан қол жұмсауды шығарды. Сәнім күйеуінің бар қиянатына көңді.

Сол Сәнім — осы. Әлі тұйық қалпы. Өңі өзгергенмен мінезінде өзгеріс жоқ. Өзімен-өзі жүрген бір жан. «Күйкөрісі қалай?» Бұл — мұның ойлабаған сауалы. Тіпті оның тірі жүргенімен де, өліп қалғанымен де ісі болмапты. Арагідік көріп қалса «е, әлі тірі жүр екен ғой байғұс» деп қайырылмай кете беретіні де рас. Талай рет бетпе-бет кездесті. Әдетте, тірі жапның бетіне тіктеп қарамайтын Сәнім тоқтай қалып, тесіліп келіп қарайтын. Осындайда оның

мұң ұялаған екі көзі өлген адамдікіне ұқсап, жапы түршігетін. Шыны керек, онымен кездеспеуге тырысты ғой.

Сәнімнен қаншалықты қашақтап жүргенмен кеудесінің терең түкпірінде оған деген белгісіз бір жылы сезім бұғып жататын. Сол сезімнің жасы ұялап бастаған шақта күшейе түскені де анық. Жұртқа білдірмегенмен осы бір бейшара әйелдің алдында кінәлі екенін іштей мойындайтыны да рас. Кей кезде тағдырдың тәлкегіне ұшыраған Сәнім бұған өз қолымен істеген қылмысының айғағындай болып көрінетін. Сол себепті ол туралы ойламауға тырысты.

Сәнімнің өзінен кеткеннен кейінгі тағдырын бөтен жұрттың әңгімесі арқылы ғана біледі. Соғыстан соң іздестіріп көрді, бірақ таба алмады. Шелек жақта біреуге тиіп кетті деп естіді. Ол елуінші жылдардың алқ шенінде қайтып оралды. Мұның білетіні: екі көзі мөлдіреген, томпақ бет құыршақтай Сәнім еді, алғаш көргенде танымай қалды. Жағы суалып, көзі түңірейтін біреу. Даңқы дүрілдеп, дәуірлеп тұрған соң ба онымен сөйлесіп тұруды мін көріп, бас ізеп өте шыққанын қалай ұмытсын. Іздеп келер, мұңын айтып, көмек сұрар деп күткені де рас. Бірақ үміті ақталмады. Сәнімнің мектенге үй сыпырушы болып тұрғанын кейін естіді.

Ақсақ Сүлеймен мен Сәнімнің мұңдас екенін де кейін білді. «Диуана ақсақ Сүлейменмен ашына екен. Сорлы неме жанын баға алмай жүріп, әлгі қақбасқа тамақ тасиды». Жұрттың осылай дейтін де есіңде. Бұл сөзге опша мән бермеді. Анау күпі өзі көзімен көрді. Сүлеймен өзіне қаратып мылтық атқанда мыжырайған күркеден Сәнім шыға келіп, шыңғырып жіберген. Шыңғырып өзіне қарай жүгіре беріп құлағанын да көрді.

Сәнімнің Сүлеймен үйінен шыққанын көрсе де жұрт айтқан қауесетке сенбейді. Екі гәріптің бұл ынтымақтас­тығында басқа бір кеп, басқа бір сыр бар секілдене береді. Болсаға үйір жұрт не демейді. Біреу өзса да күңдейді, тозса да күңдейді. Олар осыған әдеттенген ғой. Күңдестік мына дүниенің бұлжымас заңына айналып кеткен бе немене?

Бұрылып кете берейін деп еді, өзіне тесіле қарап тұрған кемпірді көріп, селк ете түсті. Жүрегі лүпілдеп, бойын әлсіз діріл биледі. Сәнімнің оңи тым суық, өзін жазғыруға келген кісі сияқты, өлеусіреген көзі қоламтанып астында қалып, сонуге айналған шоқ сияқты. Таяғына сүйеніп

қолың, қыбырсыз тұр. Әлжанның көзі оның қолындағы кішкене түйіншекке түсті. Екі қолы қалтырал терезені әрең ашты.

— Қалайсың?—деді Сәнім.

— Шүкір,— деп міңгірледі. Көкірегіне алапат дауыл кірген тәрізді. Кішкене кезінде біреуден таяқ жеп қалғанда шешесі жұбататып, оның жылы сөзі көңілін одан сайып босатып, жылап жіберетін. Қазір де сондай күйді басылап кешіріп тұр. Сәнімнен мұндайды күтпегендіктен бе, оның «қалайсың» деген бір ауыз сөзі жанына жұмсақ тиді. Жылы сөз көкірегіне мұз болып қатқан уайым, мұнды еріте бастаған секілді.

— Көп жатып қалдың ғой өзің.—деді Сәнім күрсініп.—Бұрын сырттай болса да анда-санда көріп жүруші едім. Сенен басқа жақыным жоқ қой мен бейбақтың! Қараңдаған көлепкеңді көріп жүрсем, соның өзі жұбауыш.

Әлжан бұдан арыға шыдай алмады, еңкілдеп жылап жіберді

— Жылама,—деді ол күбірлеп.—Жылама, ажалсыз адам жоқ. Ажалы жетсе құдай да өледі. Жақсылы-жаманды өмір көрдік. Бұған да шүкір.

— Сәнім-ай!—деді Әлжан еңкілдеп жылап тұрып.—Сәнім-ай!—деді тағы да. Даусы қарлығып қалды.

— Қой енді! Қол ғой,—деді Сәнім еміреністі үнмен.—Мынапы ал, менің қолымнан дәм татпағалы да қырық жыл болып қалған екен. Аршаның дәнін қостым, ем болар.—Түйіншегің жазып, кішкене ғана күлшені Әлжанға ұсынды.—Терезенді жиба қой енді. Құдайдың күші де қанша тұр.

Ол терезені жапқан соң да Сәнім кете қоймады, Әлжан да өксігін баса алмады. Әудемнен соң кемпір бұрылды да, тұқшыңдал жаулығының ұшымен көзіп сурте бастады, сосын үн-түңсіз кетіп қалды. Бүкшеңдеп ұзақ бара жатыр. Терезенің алдында еңкілдеп жылап, сілеңіп тұрған шалға бұрылың қараған жоқ.

* * *

Әлжан кішкентай күлшені екі үзін жеді де, ықпалтан орап, жастығының астына тығып қойды. Осы күннен бастап ол бір шеті кертілген күлшені ең қасиетті мүлкіндей басына жастанып жататын болды. Арша жістеген, арша татыған күлше өзін қрындық атаулыдан арашалап алар,

ыстапған көкірегін тазартар, киесі күшті құдірет секілденгел.

• • •

Ауруханада ұзақ жатып, сүйегіне ілініп сүметіліп шықты. Сырқатының беті қайтқан сияқты. Ол жанының аман қалғанына қуанды. Қартайып, қапраты қашқан кісінің күдігі күшті. Аяқ астынан жабысқан дерттен қатты қауіптеніп еді, құдайы жар болды.

Үйіне шыққалы бері көңіл сұраушылар көбейіп кетті. Алғашқы күні үйді басып қалып еді, кешелі бері адам аяғы сиреп, бүгін тіпті ешкім бас сұққан жоқ. Жалғыз қалған адамға қаңғыбас ой үйірсек пе, есіне қайдағы-жайдағы түсе береді. Сәнім берген күлше ұмытылып бара жатыр еді, кешелі бері ойынан сол шықпай қойды. Өзін айналдырған сырқатты сол күлшенің құдіреті жеңген тәріздене береді. Сол сенім бұған үстемдігін жүргізетін болып алған. Жастығының астында ұмыт қалған күлшепі тістелеп көріп еді, тастай болып қатып қалыпты. Мұқият орап, қайта тығым қойды.

Көз алдына Сәнімнің қан-сөлсіз жүдеу жүзі елес берді. Анау бір күнгідей өзіне тесіле қарап тұрған сынды. Әлдене деп күбірлейтіндей. «Бейшара-ай!» деп күрсінді Әлжан. «Аз күндік қайғынды, қасіретінді қия алмай жүрсің-ау бейшара. Бауырыңда бала, басыңда жөні түзу баспапа жоқ. Бұл тіршіліктен не опа күтіп жүрсің? Өзіңді-өзің алдайсың. Қыбырлап тірі жүргеніңе мәзсің? Бейшара-ай!»

Сырқатынан сақайып, үйіне келгеніне мажырап қалған шалдың көңілі лезде бұзылды. Кешеу күздің әп-сәтте қантүлеуіп шыға келетін аспанындай қабағы түнжырай қалды. Көңілін жылапқы мұң баурап алды. Кеудесінің терең түкпіріндегі әлсіз қуанышын осы бір мұң түншықтырып өшіре бастаған тәрізденді. Осы мұң азын-аулақ қуанышын өшірумен ғана тынбай, өзін, өзінің ендігі қалған аз ғұмырын мүжіп тауысардай үрейленді. «Бой жазып қайтсам, көңілім көтерілер» деген дәмемен киініп, сыртқа шықты.

Айша есік алдында жер ошақты сылап, күйбеңдеп жүрсе.

Әлжан еңсесін көтеріп, кеңсе жаққа көз салды. Іштеп пығып келе жатқан бірпеше кісіні көрді, бірақ танып алмады. «Кім де болса мені көріп, бері бұрылады» деген оймен ауладан шықты. Әлгілер бұған қайрылмай, қарамай

кетті. Әлжан күрсінді. «Ұмытайын деген екен. Ұмытқан екен» деп, алдыңғы айтқанын түзетіп қайталады. Кеңілі құлазыды. Кеңсеге барғысы келіп бір оқталды да, бұл ойынан тез айныды. Әлі де оңала қоймағанын ойлады, әлсіздігін сезінді, «қайталап ауырып қалармын» деп сезіктенді. Аялдап барып қарағайға отырды.

Шормақ та жоламай кетті. Қайда жүр екен ол қызталақ? Күн құрғатпай келіп тұрушы еді, Сүлейменнің қаза-сып есірткелі көрінген жоқ. Өзі қызық болып барады, мінезін адам түсінбейді. Сол кәпір бір пәрсені бүлдіреді-ау осы. Ержанға тісін басып жүрген секілді еді. Әйтеуір бір пәлесі бар.

Денесін суық шалғандай тітіркенді. Пальтосының жағасын көтеріп, бүрісе түсті.

Не болса да адам баласына сездірмей істейді. Елге жалы таза, ары таза кісі болып көрінуге тырысады. Мойным ішіне алып, түк білмегендей тымырайып жүрісі жамап. Қалқаманның түбіне жеткен осы емей, кім дейсің басқа?!

Әлжан әлдекім кеңірдегіне пышақ тақап тұрғандай шошынды. Құлама жарқабақтың басында тұрғандай бойын сұрапыл үрей билеп алды. Осыпшама уақыт пышақтың жүзімен жүріп келгенін жаңа түсінгендей. Табалының тайып кетпегеніне таң. Қырық жыл бойы тып-тыпыш өмір сүргендей емес, өткенінің бәрін де түсінде көргендей әсерде. Екі қолын қайда жасыраып білмей дегбірі қашты.

«Апыр-ай!—деді үрейлі үнмен.— Қалайша білмеді скепмін. Сан рет жардың басынан ұшып кете жаздаппын-ау мен жазған. Апыр-ау, ол мені неге аяды? Неге?..»

Тұйыққа тірелді, әрі ойлап, бері ойлап, осы сауалына нанымды жауап таба алмады. «Жоқ, мүмкін емес» деп ойлады ол. «Қалқаманның, Әспеттің, Жарылқаптың, Құнтудың, тағы да кім еді әлгі... (Бірнеше адамның есімін есіне түсіре алмады. Ұмытыпты.) Солардың түбіне жеткен шынымен-ақ Шормақ болса, оның мені алуы мүмкін емес. Ол ең бірінші кезекте менен құтылуға тырысар еді ғой. Апыр-ау, маған қастық қылмауына неңдей жағдай себеп болды?»

Бұл сауалға жауап таба алмасып түсінді. Өзінің таялдығына, ойсыздығына ызаланды. Ызалапып отырып Шормақты көзіне елестетуге тырысты, жалпақ бет, тайқы маңдай, бұқа мойын, үнемі күліп тұратын жап. Дәл қазір де

ежелгі дағдысы бойынша күліп, кішіліп таптықандай өзіне жасқана қарап, қарсы алдында тұрған сияқтаңды. Әлжан бейнауыздағып жаман сөз айтып қойғандай қысылды. Өмір бойы өзіне бір мысқал жамандық жасасамаған, ең жақшы, пиеттес адамынан күдіктенгеніне таң. Ол туралы мұндай ойға берілуіне иенің түрткі болғанына түсінбей дал. Соңғы уақытта сонша секемшіл болып бара жатқанын ойлап, ақырын ғана күрсініп қойды.

Әлжанның жанын шошытқан күліп тез тарқады. Ең жақын тілектесін нақақтап қаралағанына ұялды. Жаңағы бір тосып күдіктің қайдан, қалай сап ете түскеніне түсіне алмай басы қатты.

Орнынан тұрып, түске тармасып қалған қызуы жоқ күнге қарады. Оны қауқары қайтқан кәріге ұқсатты. «Күннің қайраты—қызуы екен ғой» деп ойлап қойды. Аяқдап үйге қарай жүрді. Кенет есіне Сәнім түсті. Дағдыға айналып кеткенін, нә болмаса күйініштен туганын өзі де білмейді. «бейшара-ай!» деп күңірене күбірледі. Көз алдына Сүлеймен мен Сәнімнің бейнесі көлбеңдеп тұра қалды. Екеуі қол ұстасып, қарсы алдынан шыға келгендей оқыс лоқып тоқтады. Салбырап түсіп кеткен басын көтерін алды. Есікке жетіп қалған екеп. «Алла» деп ішке кірді. Қос бейне үйге кірген соң да көз алдынан кетпей қойды. Екеуінің де жүзі суық, тесіле қарап, тапжылмай тұрған сияқты. Әлдене айтқысы келетіндей. Әлжап шошына бастады. «Жо-жоқ, керегі жоқ» деп қос алақанымен бетін бүркеді. Бірақ үні шықпады. Айтқанын өзінен басқа ешкім естіген жоқ. «Сен,— деді кенет әлдекім,— кіндік жұртыңды ұмыттың. Ата-анаңның, туган жеріңнің, ақыр соңында өлгендердің алдындағы борышыңды ұмыттың». Селк етті. Үрейленіп орнынан атып тұрып, жан-жағына алақ-жулақ қарап шықты, ешкім жоқ, әлдекімдер тапырақтап қашып бара жатқан сияқты. Әлжан жақа аңғарды: дүңкілдеп тұрған жүрегі екен. Жалғыз отыруға қорқып, дауыстан кемпірін шақырып алды.

— Не болды. Әлжеке,— деді Айша шалдың сұрланған жүзінен секем алып. Шал жауап берген жоқ, жеңіл күрсінді де кемпірінің қолын ұстап, көзін жұмды.

«Сәнімге үй алып беремін, көмектесіп тұрамын, қолыма кіргізіп аламын. Сонан соң... Сонан соң мұндай азаптан құтыламын» деп күбірледі ол. Айша оның не дегенін түсіне алмай қалды. «Сандырақтап жатыр» деп ойлап, жылап жіберді.

* * *

Сәнімге жөні түзу үй бергізді. Ол бөкене тамшаи кошпей қойды. Қайраттаи ақша беріп жіберді, кемпір тағы қырсықты. «Менің қолыма келіп тұр»,— деді. Сәнім бұған да көнбеді. Әлжанның амалы таусылды.

* * *

«Үйге барған соң жас сорпа ішіп, оңалып кетермін» деген үміті ақталмады. Еркін мазасыздық билеп алды, үйге сыймайды, көңілі алабұрғын күндік жұртына қарай ауады да тұрады, бір-ақ онда баруға жүрегі дауаламайды. Барып қайтпақшы болып екі-үш рет жолға шығып, ауланың сыртынан қайтты.

Ескі жұртты ойлаған сайын көз алдына төмешіктер келетін болып жүр. Ұйықтаса түсіне кіретін болып алды. Әлдеқашан марқұм болған туыстары мен таиыстары дәл қазір үйіне басып кіріп, өзін жабыла бас салатындай үрейленеді, күн сайын шошып оянады. Неге екенін, осының барлығынан Сәнім ғана арашалап алатын сияқтана береді. Бұл сенімнің не себепті үстемдік алғанын өзі де түсінбейді. Сәнімді іздетіп еді, еш жерден таптырмады. Қайрат бүгін тағы да іздеп барып таба алмай келді. Қайда кеткенін ешкім білмейді. Әліқап одан сайын мазасыздада түсті. Ең соңғы үміті, ең ақырғы шырағы сопын бара жатқан тәрізді. Алаң көңілі алағызып, тыныш жата алмаған соң «қыдырып қайтсам оңалармын» деген оймен машинасын шақыртып, жылы киініп, қияндағы қыстауларды аралауға шықты. Үшінші күні қайтып оралған Әлжанды бірінші хатшы қарсы алды. Көңіл сұрай әдейі келген екен. Екеуі біраз әңгімелесті. Хатшы бұрынғы кикілжіңнің барлығын ұмытқан сыңай танытты. Әлжанға деген ілтиматы ерекше. Шалдың көңілі марқайып қалды. Хатшының «жолдама жіберейік, демалып қайтыңыз» дегенін қуана құп алды.

Екі күннен соң Әлжанның атына жолдама келді.

Ол үйінен масаң көңілмен аттанып, масаң көңілмен оралды. Демалып та жарытқан жоқ, жат жерде мәңгілік қалып қалатындай қайтқанша асықты. Самолетке билет болмай, поезға мініп еді, Алматыға жеткенше шыдамы таусылды. Екі күн бойы дұрыстап ұйықтай алмады. Көзі ілініп бара жатқанда олшып кетеді. Көрші күнеде Сәнім

келе жатқан секілдене береді. Әдейілеп барып көрген соң ғана көңілі тыншыды. Бірақ ол қорқыныштың құшағынан сытылып шыға алмай-ақ қойды. Көзі ілініп кетсе-ақ болды, көретіні—делбесіз күйме. Тарпаң мінезді асау әлгі күймелі белгісіз бір қыырға алып қашып бара жатады. Сол күйменің ішінде өзі отырған секілденеді. Кей сәтте делбесісіз күйме өз қолхозына ұқсап кетеді.

Ол бекер мазасызданған екен, бүлінген ештеңе жоқ. Бәрі қаз-қалпында. Шормақтап өзге активтердің барлығы келіп, сәлем беріп кетті. Ержан оны бір қуандырып тастады, қыстаулар түгелдей жөнделген, мол астықты төкпей-шашпай жинап алыпты. «Ауыспалы Қызыл Туды» бізге беретін болды» деп, бір мақтанып қойды. Қарттың көңілі сонда да байыз таппады, сыртқа шыққысы, малшыларды аралағысы келе берді.

Ертесіне құлқын сәриде тұрып, Қаройдағы қыстауларға жол тартты. Сол өңірлердегі малшылардың жағдайын көзімен көріп, көңілі сенген соң барып кері қайтты. Біраз ой түйіп, ең негізгі шаруасын тындырғандай болып оралды. Қайтып келген соң да тыныш отыра алмай, қолхоздың егістік алқабын аралады.

Арада бір жеті өткен соң аудандық партия комитетінің бюросына шақыртты. Әлжан әлдебір қауіпті сезді, бірақ о бастағыдай күйінген жоқ.

Негізгі мәселе аяқталған соң хатшы осыдан үш ай бұрынғы әдімесін қайта қозғады. Қолхоз, совхоздардың мықтап механикаландырылғанын, оларды жоғары білімді маманның басқаруы керектігі айтылды. Қарт коммунистердің ерен еңбегі де ескерусіз қалған жоқ. Әлжан қатты қысылды. «Бұл шіркін неге сағыздай созып отыр? Малды қинамай бауыздаушы еді» деп ойлады. Ол өзін дәл осы сәт бір топ әкелі-баланың ортасына түскен жетімдей бейшара сезінді. Басы салбырап түсіп кетті. Әлдекімнің көзіне түсуден именгендей бүрісе қалды. Ол қысылып, қызарып отырып аудандағы басқа шаруашылықтарды қылшылдаған жас жігіттердің басқаратындығын, өзінің осы уақытқа дейін жанталасып, жанығып жүруінің тым оғаштығын ойлап, ақырын ғана күрсінді. Осы сәт көз алдына жайқалып өскен бидай, сосын сол егістіктің ортасында сойдып тұрған бір шоғыр алабота елестеп, жасп түсті. Иығынан әлдебір ауыр салмақ басып, денесін жаншып бара жатқан тәрізді. «Жолдастар, жақын күндері Әлжекеңді құрметті демалысқа шығарып саламыз. Дайындала бе-

ріңіздер» деген хатшының соңғы сөзі Әлжанға үкімнен де қатал, әрі соншалық қорқынышты көрінді. Ол қауқылдаса бастаған шаруашылық басшыларының сөзін түсіне қойған жоқ. Орныпан әреп тұрды да, ешкімге қарайламай есікке беттеді. Шығып бара жатып терең күрсініп еді, ауыспай жалын шықты.

* * *

Дүниедегі ең ауыр азаптың жұмыссыздық екепін ол енді ғана ұғынды. Мұң-мұқтажын айтып келе беретін мазасыз қарттарды жақтырмаушы еді. Ашулы кезінде солардың біразын бөлмесінен қуып шыққаны бар. Колхоздың шаруасы ақсап жатқанда мұқтажын көлдепел тарта беретіндерге қатты ызаланатын, олардың соншалықты жетесіздігіне күйінетін. Ол өзі жиырма жыл басшылық жасаған жұртты енді ғана түсініп, енді ғана білгендей. Қазір ойлап көрсе мұқтаждық деген адамды тырбалыш тіршілік етуге, әрқашан басқаны ұмыттырып, қара бастың мұңып бұрын ойлауға мәжбүр ететін қара күш екен. Ол ұйықтай алмай аунақшып жатып, өткенін ойлайды да жіберген көп кемшілігіне налады. Осындайда есіне сонау бір ескі жылдардың тасасында жасырынып қалып қойған жағдайлар түседі. Ақыр аяғы Қайсарды ренжіткен сәттерін де ойлайды. Өткеніне терең үлгіген сайын мұндай қақтығыс, кикілжіңнің саны көбейе береді. Ойлап көрсе қызметке араласқаннан бергі өмірі реніш, қақтығыссыз өтпеген тәрізді. Осы ауылда өзі ренжітпеген адам қалмаған да сияқты. Неге ренжітті? Не жетпеді? Сұрақ көп. Бірақ сол көп сұрақтың шешімі жоқ. Ол осындай кезде өлдекімдерден мол қарыз алып, ұзақ уақытта бері құтыла алмай жүрген кісідей әбігерленеді.

Кеше түні жаман түс көріп, шошып оянды. Осы өмірінде дәл солай қорықпаған да шығар. Алғашқы бір сәтте жүрегі тоқтап қалған секілденді, орнынан тұрмақ болып талпынып еді, аяқ-қолын шапдып байлап тастағандай қозғалуға дәрмені жетпеді. Аздап кейін барып жүрегі дүрсілдей жөнелді. Негі кемсендеп, үнсіз егілді. Бір зауалдың төніп келін тұрғанына оның шүбәсі қалмады. Тірі адамның ерте ме, кеш пе, әйтеуір өлетінін ойлады да қорқынышы одан сайын ұлғайып, егілісі күшейе түсті. «Құдай-ай, көрсер қызығымның шынымен таусылғаны ма!» деп күңіренді. Терең күрсініп, тоңып қалған алғын көрпемен жауып, сұлық жатты.

«Сәнім бейшара қайда кетті екен? Сол сортым бір жерде өліп қалмаса жарарды. Әй, өліп қалған ғой, әйтпесе осы уақытқа дейін қайда жүр дейсің. Енді қартайғанда өзің-өзі аяса қайтер еді?! Берген ақшаны алмай қырсыққанда не тапты? Жып-жылы үйге кіріп, ендігі қалған аз өмірін азапсыз өткізбей ме. Өзі де бір қықыр байғұс-ау».

Бойы жылынбай-ақ қойды. Дұрыстап от жақпаған кемпіріне ренжіді. Марқұм әкесі шыжыған пілдеде қаудыр тонын тастамаушы еді. Тоңғақ адам болатын. Күз түсісімен-ақ шешесі отты өртеп жағатын, кішкентай бөлме мопшадай ысып кетуші еді.

Көз алдына әкесінің, шешесінің бейнелері келді. Олардың жүзі сопшалық жат әрі сұсты көрінді. Жайшылықта әкесі мен шешесін ойлағанда көңілі алағзып, жүрегің сағыныш билейтін. Бұл жолы бөтен әсерге бөленді. Әке мен шеше дәл қазір өзің бас салып тұншықтыра бастайтын тәрізденіп кетті.

Таң атқанша көзі ілінбеді, секемі сөйле де қоймады, әлдеқашан марқұм болған әкесі—Байқабыл мен шешесі—Зере үйге кіре алмай есік аузында тұрған спяқтава берді. Ол қолына таяғын алып, ұрлаша басып барып есіктің ілінген, ілінбегенін байқап қайтты. Қол созылмады есікке жеткенше жүрегі кеудесін жарып жібере жаздап дүрсілдей соқты. Орнына келіп отырған соң барып Әлианың көзі терезеге түсті. Перденің бір шеті түріліп қалған екен, әлдекім сығалай қарап тұрған секілді. Жүрегі суылдады. Терезеге барып пердені дұрыстауға батылы жетпеді, тіпті енді қайтып ол жаққа қарауға именді. Осыдан кейін қимылдаудан қалды. Қалт еткеп қимылып бағып тұрған әлдекімнің сұсы иенді. Бозарып таң атып, кемпірі бөлмеге кіргенше сол орнынан қозғалмай мелшпіп отырды да қойды. Кемпірі «ойбай-ау, саған не болған» деген кезде барып, терезеге жалт қарады...

Кешегі түн—Әлианың алпыс бес жылдық өміріндегі ең бір азапты түп еді.

Әкесінің даусы келеді құлағына.

«Балам, биәнің әулеттен тірі қалған жалғыз сенсің. Мұны сен ала-төгаланың несесі деп ұғын да, ақырың жүріп, анық бас. Пенде баласына қиянат жасаушы болма. Бұл өмірдің өтпелі екенін және басқалармен ақыр түбі барар жеріңнің бір екенін ұмытпа, балам, ұмытпа. Тіршіліктегі тақ та, бақ та уақытына алданыш. Олар саған мәң-

гілік есерік болмайды. Бұл екеуінің адамның басып айпалдырар сыйқырлы күші бар. Әлсіздік жасап, алданып қалсаң абыройың төгіледі. Басыңдағы бағып мен астыңдағы тағыңды күш қорыңа болма, балам. Осыны ұмытпа! Ұмытсаң құдайдың қарғысына ұшырайсың. Адамға адал есерік—ар ғана. Арыңның өлгені—бойыңда барыңның өлгені, балам».

Бұл үн бірте-бірте алыстай-алыстай бір кезде түсініксіз күмбірге айланып кетті. Кенет дәл жапыңда әлдекім алқыпа дем алып, ыңырсан қиналып жатқан секілдепді. Шошыған Әлжан жалт бұрылды. Алқына дем алып, ыңырсған басқа емес, өзі екен. Ауызғы бөлмеде Айна сөйлеп жүр. Шал кемпірінің Қайратқа кейіп жүргенін түсінді.

Ыссылап кеткен соң омырау түймесін ағытып, ақырын ғауа күрсінді. «Кемел де отызға келгенше үйленбей жүріп алып еді. Ақыры соғысқа кетті де, қайтып оралмады. Одап ұрпақ қалмады...» Көкірегіне өксік тығылды. Кемелдің сұсты бейнесі көз алдына келе қалды. Төсіле қарап үн-түспіз тұр. Сөйлей бастаған тәрізденді. Ерні жыбырлағаны болмаса, даусы естілмейді. «Алла-ай!»—деді Әлжан кеудесі жарылардай күрсініп. Оның айтпағы осымен бітті де, дәл құлақ түбінен әлдекім күбірлеп сөйлей бастады.

«Алтыншап ардақты, күмістеп салмақты, Әлжан аға! Қалай, Қостөбенің таза ауасымен дем алып, ауру-сырқаусыз жүріп жатырсыздар ма? Мен де құдайға шүкір, шапқылап жүрмін. Қазір Сталинград түбіндеміз. Бүгін-ертең соғысқа кіреміз.

Аға! Ауылда не жаңалық бар? Мен кеткелі де біраз уақыт болды ғой. Ауыл кәдімгідей өзгерген шығар,ә?! Төтемдердің үй іші аман-есен бе? Қашан үйленесіз? Ауылдағы сұлу қыз-келіпшектердің барлығы өзіңізге қалды ғой. Қалжың, аға. Елге өзіңіз секілді бас-көз болатын ер-азамат керек. Сіздің міндетіңіз білдікімен жеңіл емес. Сондықтан қатарымнан қатып қойдым деп налушы болмаңыз, аға. Біз қайтып оралғанына жұртты жүдетпей ұстасандық осының өзі—үлкен ерлік.

Ауылды қатты сағынып жүрмін. Осындай бір толас сәтте көз алдыма оның жиырма-отыз жыл кейінгі келбетін келтіремін. Көңілім бір жасап, рақаттанып қаламын. Ал, аға, осымен хатымды аяқтаймын. Командир шақырып жатыр. Амандықпен көріскенше. Хат жазып тұрыңыз. Ішіңіз Кемел деп білерсіз.»

Әлдекім күрсінген тәрізді. Ол жалт қарады, бірақ ешкімді көре алған жоқ. Әлихан енді ғана түсінді, күбірлеп сөйлеген де, күрсінген де өзі. Жадағы—оқи-оқи көңіліңде жатталып қалған Кемелдің ең соңғы хаты. Ол тіпті бір жапырақ қағазға жазылған шолақ хаттың үтір, нүктесіне дейін біледі. Жатқа біле тұра, бүктеле-бүктеле қырқылып, сарғайып кеткен хатты арагідік алып, асықпай ашып оқытыны бар. Мұндай кезде інісімен қайта қауышқандай мажырап қалады, соңыра осы бір сартап сағыныш оны беймаза күйге түсіреді. Қазір де сондай әсерге бөленді, кешелі бері иманын ұшырып жүрген қорқау қорқыныш әп-сәтте ғайып болды да жалғызсырап, жабығып жүргендіктен бе, көңілі тез босап, егіліп кетті. «Боздағым-ай!» деді күніреніп. Біраз уақыт өзіне-өзі келе алмай мәдгіріп отырды. Өксігі тиылған соң барып, «Кемелі тірі жүрсе мұндай күйге түспесін, күні еңкейген шақта жападан-жалғыз жетімсіреп қалмасын және де кіндік жұртының қаңсып, қаңырап жатпасын» ойлады. Осының бәріне кінәлі сор соғысқа егіліп отырып, іштей лағынет жаудырды. Өз өмірінің басқа арнаға түсіп кетуіне де сол соғыс кінәлі тәрізденді.

Кемпірінің «Әлжеке» деген даусы естілді. Егіліп отырган шал орнынан қозғала қоймады, дыбыс та шығармады. Айшапың өзі келді. Шалының мына сыңайынан шошынған ол, әдеттегідей дәудірлеп кетпей Әлжанның жапына келіп, сілейіп үнсіз тұрды. Шал оның бұл қылығын жақтырмады білем, орлынап тұрып теріс айпалып кетті.

— Әлжеке,— деді кемпір күбірлеп.— Не болды, әкем-ау?

Даусы бұзылып шықты. Шал жауап қайтарған жоқ, теріс қарап тұрған күйі түйтіндеп көзін сүрте бастады. Айша оның жылап тұрғанын түсінді, бірақ қалай жұбатарып білмей абыржи берді. Мұндайда қатал шалға жылы-жылы сөздің әсер етпесі анық.

— Әлжеке, шөлдеп қалдың-ау,— деді ол. Шал тым-тырыс. Айша тұрып-тұрып шығып кетті. Әлжан оның Қайратқа әлденелерді айтып жатқанын естіді. Бірақ түсіне алған жоқ. «Бар, әкеңді жұбат» деп жатқан шығар. Жұбатамын деп жылатар ол мені. «Жылатар» деп кіжінді шал. Көп кешікпей бөлмеге Қайраттың кірерін сезді. Өзінен-өзі абыржыды. Омырауын асығыс түймелеп, сыртқа беттеді.

Шығып бара жатып состиып-состиып өзіне үрке қарап тұрған кемпірі мен ұлын көрді. Көзі жайылған дастарқанға, демігіп тұрған сары самауырға түсті, бірақ тоқтаған жоқ.

Сыртқа шыққан соң кеңсе жаққа төсіле қарап, өз кідірді. Бұрынғыдай емес, адамдар кеңсе алдында топырлап жүр. Өзі тұрғызған үйді басқа біреу келіп қиратып, оның орнына әсем сарай салған сияқты көңілін қызғанып биледі. Кеңсе алдында адамдардың топырлап жүруі соншалықты жарасымды екенін енді ғана байқады. Ат байлайтын мама ағашты алдырып тастапты. «Адамдардың кеңсеге атпен келуіне тыйым салғаны ма? Жоқ, әлде тазалық үшін бе?» Мама ағаштың орнында тұрған су жаңа сұр «Волгаға» төсіліп ұзақ қарады. «Волганың» есік-терезесін сүртіп жүрген Қайсарды таныды. Көңілі мұңға толды. Қарап тұра беруге дәті шыдамай, бұрылып кетті.

* * *

Күн әлі ерте болса да ауылдан шыға торқасқаға қамшы салды. Мұндай қылық әдетінде жоқ-ты. Неге асыққанын өзі де түсіне алмады.

Екі ара онша қашық емес-ті. Ол ескі жұртқа лезде жетті. Атынан түсіп, құлап жатқан ең шеткі тамшың жанына келіп, үн-түнсіз біраз тұрды. Сосын басын көтеріп, әр-әр жерде қалқып-қалқып тұрған, мүжіліп тозған тамдарға жасқана қарап, көңілі босады. Балалық шағы өткен ауылдың орны жұртта қалған қорым секілденіп, әкесінің бейітінің басына келгендей, үнсіз егілді. Жараланған алғын ұстауға батпағандай жасқаншақтап сәл тұрды да, қажырланып біткеш ескі тамды мипаздай синады. Қоңыр күздің қалетсіз жылуы сіңген там соншалықты ыстық көрінді. Ол күйіп-жанған өз денесін ұстағандай шошынып, қолын тартып алды да, терісі күлдіреген әжімді алақанына сұқтанды.

Ескі жұрттың бергі жақ тұсын аралап көргісі-ақ келіп еді, бір-ақ адам бойындай биіктеп, тұтаса өскен қалың қалақайды жарып өту мүмкін болмады. Ол қамшысының сабымен шеткі қалақайды ұрып көрді. Көктем, жаз айларындағыдай сөлқылдақ емес, сүйектеніп қатып қалыпты. Бұл—оның нағыз піскен кезі, жасық емес, қол тигізсең-ақ шағып алады. Осыны ойлап, Әлжан ескі жұртты аралауға аса құлшынабады, ал оның қорымға айналып кеткен

тұсына баруға жүрегі дауаламады. Атыва мінді де, тұтасып қалақай өскен алаңды айналып жүрді.

Барлығы да күні кешегідей көз алдында тұр... Анау жерде «Еңбек» колхозының кеңсесі бар-тын. Екі бөлмелі жарбпған тапал үй еді. Біреу келіп, біреу кетіп сапырылысып жағатын. Шал-шауқаннар кеңсенің алдына келіп, ұзақты күн тапжылмай қауқылдасып шіріліп отыратын, балалар да осы төңірекке келіп ойнаушы еді. Арыз айта келген адамға осы төдірекке жүргендердің барлығының ілесе кіретіні де есінде.

Кеңсенің алдындағы діңгекті де ұмытқан жоқ. Келіп-кетім кісілер оған атын байлайтын. Үй сыпырушы Бағам деген әйел «кеңсенің алдын бүлдіретің болды» деп сәт келгендерге тиісіп бажылдап жүретіп.

Ескі жұртты айналып жүріп осыдан қырық жыл бұрынғы өмірін, «Еңбек» колхозында бастық болып тұрған кезін есіне түсірді. Әрбір тамның тұсына келгенде аттың басын іркіп, сәл аялдайды. Есіне үйдің иесі түседі. Әлжапның жүрегі сазып, кеудесін сағыныш па, өксік пе, әйтеуір бір бөтен сезім билейді.

«Еңбекте» тұратын бір рулы елдің ұжымы берік еді. Кейін жан-жаққа тарап кетті...

Әлжап күрсінді. Әлдекімді жазықсыз жәбірлегендей кеудесіне өксік толды.

«Менің ақылсыздығым!.. Жоқ, бұл ақылсыздық емес, қорқақтық. Тіпті қорқаулық шығар. Иә, менің қорқақтығым, қорқаулығым болмаса, бұл уақытта мына жерде ақ шағаладай үйлер тұрар еді сан түзеп. Ынтымағы жарасқан ел жүрер еді».

— Әлжапбысың?!

Басын көтеріп алып, өзіне тесіле қарап тұрған Сәнімді көрді. Оны дәл осы арада кездестіремін деп ойламаған. Не дерін білмей тосылып, сасқанынан езу тартты, сонан соң барып:

— Қашан келдің?—деп сұрады. Сәнім жауап қайтарудың орнына ақырын ғана күрсінді. Шал түсіңді. Одав ари қарай қазбалап сұраған жоқ.

— Сүлекеңнің үйіне кіріп шық,—деді Сәнім естілерестілмес үнмен. Шал оның бетіне таң қала қарады. Кемірдің өңінде өзгеріс жоқ, сұп-сұр болып сілейіп тұр. «Жынданған ба?» деп ойлады. Үрейленді ме, төмен түсіп кеткен тізгінін асығыс иппан алды.

— Әулие адам ғой ол. Үйі несіз қалмасып деп осында

келдім. От жағын түтін шығарып қоямын.—Кемпір жерде жатқан бір бума бұтаны арқасына салып алды.—Қыс та келе жатыр, ауылға қайтпасам болмас. Сүлтекеңнің аруағы разы болсын деп...

Басы босаған торқасқа жол бойында шашылып жатқан шөпті теріп жеп, сылбыр аяңменен ауылға беттеді. Әлжанның мына қылығына түсіпбеген Сәнім екі ұдай болып оның соғынап қарап тұр...

«Еңбек» колхозының көршідегі шаруашылыққа қосылуы белгілі жүйе, тәртіпмен істелінген заңды шаруа деп түсінгені анық. Жоғарыдан нұсқау болды, ал төмендегілер сол таңсырманы орындаушы ғана ғой. Дұрыс па, бұрыс па, бас ауыртқан ешкім болған жоқ. Төмендегілер жоғарыдағыларға сеніп үйренген. Бірақ өзі керісінше істеді. Аудандағы ең мықты шаруашылық санатындағы «Еңбекті» көтерем малдай күйсіз «Шекараға» теліп жібергеніп ел білмейді деймісің. «Еңбек» орталық болуға лайық ауыл еді. «Өз аулына тартты» деген сөзден қашқаны рас.

«Менің кішәм не? Өмір сүру үшін амалсыз шегіпіс жасауыма тура келген жоқ па?! Кінәлі емеспін. Менің орнымда басқа біреу болса, ол да солай істер еді ғой». Осылай ойлап жұбаныш іздеп еді, бұл жабырқаған көңіліне сен болмады.

Алғашқыда мәселені қалай шешерін білмей қиналған. «Еңбек» екінші шаруашылыққа қосылып кеткен жағдайда, күндердің күні болғанда күндік жұртышың несіа, әлсіз мекенге айналарын да болжады. Ауылдың қариялары әдейі іздеп келіп, тілдеп кетерін де сезді. Бірақ ертеңгі күнінен және қариялардан емес, қорқуға үйреткен бүгіннен сескенді.

«Арымың айтуымен істесем бұл уақытта жер басып жүрер ме едім? Әркім өзі үшін өмір сүреді ғой». Кеудесінің тереңінде осындай бір ешқашан сыртқа шықпайтын ащы айқай жатты. Ол ұзақ өміріпде тұңғыш рет осы бір шындығын айқайлап айтқысы келді. Бұл жолы да үш шықпады.

Иә, қара басынан қорықты. Бұл іске араласпай-ақ қоюына болар еді. Тіпті қпын жағдайдан құтылып, сытылып шығудың сәті де түсті ғой. Аудандық партия комитетінің бірінші секретарының «Орталық жасауға «Еңбек» лайық» деген ұсынысына қарсы дау айтып отырып алған өзі. Әділетшілдігін, турашылдығын танытқысы келгені рас. Көрі-

ніп қалуға тырысты. Хатшы бұл ауданға жаңа келген адам болғандықтан мұнымен таласқан жоқ. Ақыры өзінің дегені болды. Ол: «Беделім біраз көтерілді, мына отырғандар хатшыпы жеңгенімді көрді, күні ертең елге жаяды», — деп марқайды-ау сонда. Аудандық атқару комитетінің ұйғарымын жасап, қол қойды да өзі Алматыға бір айлық курсқа жөнелді. Жоқ, қашып кетті. Иә, қашып кеткені анық.

Өткен іс өтті. «Өкініші енді тірілді ғой оның» деп күбірледі. Шашылған шөпті күрт-күрт шайнап, тоқтап тұрған торқасқаны тебініп қалды. Ат селк етіп, алға ытырылды. Бейғам отырған шал құлап қала жазадады.

Алматыдан қайтып оралған соң ешкім жоламай қойды. Сол кезде жалғыз қалғанын сезінгенмен мансабы өсіп, көңілі марқайғандықтан бұған пәлендей күйзелсе қоймағаны анық. Іштегі толқу, күйзелісі тез ұмытылған.

Жаңа орнына нық отырды. «Білімнің жоқ, бұл саған лайық қызмет емес» деп жағасына ешкім жарамасқан жоқ. Білік мансап бар мінін жасырып жіберді. Мінбелерден өзі емес, мансабының сөйлейтінін де тым кеш ұқты ғой. «Жақсы сөйледім, тауып айттым» деп өзін-өзі алдап масайрап жүрді. Сондықтан да болар, бәлкім, бар бітіргені жеті класс бола тұра «мен осы орыпқа лайық емеспін-ау» деген салқын ой ешқашан мазалап көрген емес. Өз күшіне қарай жүк көтермеген жан тәрізді, өзіне лайық емес қызмет істеген адамның бір пәрсені бүлдірмей тынбайтыны анық екен. Бірақ өз тарапынан берілген бұйрық, нұсқаулардың және бастамалардың бірде-біреуі ол кезде теріс көрінген жоқ.

Аудандық атқару комитетінің председателі болып екі-ақ жыл отырды. «Еңбек» колхозына председатель болып сайланды да, жиырма жыл табан аудармай қызмет істеді. Жиналыстарда ең бірінші болып өз аты мен өзі басқаратын колхоз аталып жүрді. Тіпті колхоздың жағдайы нашарлап кеткен жылдары да мақтаудап кенде қалды ма? Енді ойлап көрсе, даңқ деген дақпырт екен ғой. Оның ұшар басына бір шығып алсаң, екі көзі бар пенде атаулы тек сені ғана көреді. Кешірілмесің кешіріліп, қылмысыңның өзі елеңбейтін көрінеді. Даңқ шіркіннің тағы бір сиқыры — ол сенің бойыңдағы қанағат дегенді біржола жалмап жұтып, өзіңді не көзі, не көңілі толмайтын мешкейге айналдырып жібереді екен. Өзінің дәл осындай кеселге ұшырағаны анық. Сондықтан тапсырма, жоспар дегендер-

лі өз өмірінің бағдарындай көргені рас. Осы екі ұғымнан басқа өзі үшін қасиетті ештеңенің болмағаны да шын. Елдің жағдайы, тұрмыс-тіршілігі әрқашан қосалшы мәселе деп бағалайтын еді ғой. Осының барлығы түптеп келгенде өзінің атақ, абыройға тым үйірсек болып кеткендігінен туған жайт екенін қызметтен босаған соң ғана түсіне бастаған жоқ па? Қаншалықты мақталып жүргенмен, бедел, сыйы асып тұрғанмен соңғы уақытта әдеттегідей масатталбайтын болғаны да азаматтық парызын енді-енді түсіне бастағандығының нәтижесі шығар, бәлкім. Қашап болсын кеудесінің терең түкпірінде бір сым, жұмбақ мұң жатады. Әлгінің неінің әсерінен туған сезім екенін кейінгі кезде, басына іс түскені ғапа аңғарып, анықтағандай. Міне, бүгін толық біліп келеді, ол сезім азалы күндік жұртының назасы екен. Күндік кескен келі мәкемінің өзіне атқан жебесі, қарғысы екен ғой.

Жіберген ағаттықтарыңды ізін суытпай түссінсең жақсы, ал оны тым кешігіп, сапаулы ай, жылдарға тәуелді болып қалғанда ұғынсаң күйрей күйзелерің, азапқа түсөрің анық. Кеңіліңе тоқ санап жүрген өткен өмірінің барлығы аяқ кеткендей, соңына келер ұрпақ үлгі тұтар ештеңе қалдырмағандай күйнесің. Мұндай кезде сенің алпыс немесе жетпіс жылдық ғұмырың тек қана қателіктер мен жамандықтардан құралған секілденіп, өзіңді дүниедегі ең бір бейшара адамдай сезінесің. Мынау тылсым дүниенің жұмбақ сыры одан сайын тереңдеп, әлдебір қатер аяқ астынан тап болардай шошынасың. Өзіңді адам депесіне шор болып байланған ісің секілді сезініп, өзіңнен-өзің соншалық жиіркепесің.

Ол өзің-өзі келе алмай жол үстінде ұзақ тұрды. Бұсанып терлеп тұрып «мансап иттің құлы боп адамшылықтан азғанын, көп-көп қателік жібергенін, істегеніңе осы уақытқа дейін есеп бермегенін, аз абырой, арзан беделге алдапғанын» ойлап, іштей ұзақ өксіді. Өмір сүру деген тіршілік стуге бейімделу — қара бастың амандығы, абыройы үшін өтірік айту, өзгеден қалмау үшін жағталасу, бәсекеге түсу деп ұғып келгенін еді ғапа түсінгендей. Кеудесі қарс айрылардай күрсініп жіберді. Марғау тұрған торқасқа селк етіп, басын қақшаң еткізіп көтеріп алды да, қос құлағын тіктеп жарығы самаладай самсаған ауылға тесілді, сосын сар желіп берді.

Әлжанда торқасқаны тоқтатарлық қауқар қалмағанды.

Сыралғы болып алған сырқаты қайта қозып, төсек тартып жатып қалды. Бұрын тек қан қысымы күшейіп, жүрегі айнып, басы ауыратын, кешелі бері қайдағы жоқты айтып, сапдырақтап жатып талықсып кететін болды. Айшада жан жоқ, шалынан біржола айрылып қалардай үрейлі. Ауылға жақында ғана келген жап-жас дәрігер жігіт өз білгенінше ем жасады, бірақ бұдан Әлжанның жағдайы оңала қоймады. Ескі жұртқа барып қайтқан күні ол қатты қысылды, дәрігер жігіттің арқасында ғана жаны қалды. Қайдап естігенін, түннің бір уағында алқын-жұлқын болып Ержан келді. Қарттың шынында да қатты қиналып жатқанын көзімен көрген соң, түн жарымда қырық шақырым жердегі аудан орталығына машинасын жіберді де, өзі сарғайып тап атқанша Әлжанның басында отырды. Дәрігер кешіккен соң тап атысымен барып, аудандық аурухананың бас дәрігерінің үйіне телефон соқты. Бір сағаттан соң бас дәрігердің өзі бастап, үш адам сау етіп кіріп келді. Бұл кезде шалдың беті бері қарай бастаған еді, сондықтан ол дәрігерлердің ауданға алып кетеміз дегеніне көпбей қырсықты да қалды. Бас дәрігер әрі үгіттеп, бері үгіттеп Әлжанды көндіре алмасын білген соң, озіне ере келген дәрігердің біреуін осында қалдырып, кері қайтты. Түс қайта шалдың жағдайын білу үшін Ержан тағы келіп біраз отырды. Басшының басқап, барған жерін аңдып үйреніп қалған белсенділер Ержанның Әлжанға деген ниет, пейілін аңғарған соң жұмыс алғыпа қарай шалдың үйіне келді. Басыда іс түскенде тілектес кісілердің көбеюі жаныңа әжептәуір сеп. Әлжан көңіл сұраушылар көбейген сайын өзі біржолата сақайып кеткендей сезінді. Белсенділердің ішінен келмеген жалғыз Шормақ. Шал оны бұл жолы да жамандыққа қимады, «сырқаттануып қалған шығар» деп көңілін жұбатты. Ол түні тыныш ұйықтады.

Шормақ ертесіне де, келер күні де жоламай қойды. Оның ауырып қалмағанын, ешқайда кетпегенін кемпірінен естіп білді. Айша оны ертеңгілік кеңсенің алдынан көріпті. Шал Шормақтың мұнысына түсіне алмады. Оның иеге реңжіп жүргенін ойлап бас қатырды. Осы үйдің ауласынан шықпайтын балалары да соңғы күндері аттап баспайтын болды. Айша көңіліп қалдырған шығар деймін

десе, ол да Шормақтың жоламай кеткенін айтып уайым жеп жүр.

Әлде анау бір күнгі күдігінің рас болғаны ма? Інісіңдей бауыр басып кеткен адамды ондай қыпнатқа қалай қиялды? Осы өмірінде Шормақтың көңілін қалдырған жері бар ма еді? Басқадан күтер жамапдықты, ал Шормақ өзіне қастық жасайды дегенге екі дүштеде сеіпбейді.

Әлжан ессесін езген салмақтап құтыла алмай-ақ қойды. Оның үстіне ұйқысы азып мазасы кетті. Көзі іліпсе-ақ болды, түсіне әкесі мен шешесі, Кемел кіреді. Кейде ұйықтамай жатып-ақ таң атқаша үшеуімен кезек-кезек сөйлесіп шығады. Пәлен жыл апсап, сағышып қауышта алмай қойған әке-шешесі мен інісінің елесінеп құтылу мұңға айналады. Тіпті кей кезде олар жақып емес, жаулығы басым жаты тәрізденеді. Өзі жататын бөлмеде әкесі мен шешесінің, Кемелдің үлкейтілген суреті ілулі тұрушы еді, түсіне кіре берген соң оларды алдырып тастады. Бірақ олар Әлжанды мазалауын қоймады, бірінен соң бірі қарсы алдына келіп отырады да ұзақ сонар әңгіме бастайды, өткенді қайта қозғап жүйкесін жұқартады. Алғашында ол кінісін мойындағандай виетпен ақталуға тырысатып, енді олардың дегендеріне қарсы өз дәлелдерін айтып дауласатын болды. Мұндай сәтте қарсы алдында ешкімнің отырмағанып, өзімен-өзі сөйлесетініп білмейді, басып төмеп салып, көзін тарт жұмып күбірлей береді. Бір уақытта бәрүп үрейленіп көзін ашып алады, әкесі де, шешесі де, інісі Кемел де әп-сәтте ғайып болып кетеді.

Ақыры ол шал-кемпірлерді шақырып, үш марқұмға арнап құран оқытуды дұрыс көрді.

Қызметке жастай араласып, ертерек атқа мінген Әлжан діндар емес еді. Қорқынып деген қорқау адамның санасына сіңісті ұғымды өзгертіп жібереді екен.

Аудандық атқару комитетінің председателі болып жүрген уағында Әлжанның дін туралы ұзақ баяндама жасағаны бар-ды, кейіп де әлденеше рет көпшіліктің алдында қызына сөйлеген. Ол молдашылық жасайтын шалдарға тыныштық бермейтін пағыз «құдайсыздың» өзі болатын. Адам не иәрсенің қадірін де басыпа іс түскенде ғана бағамдайды екен. Қорқынып деген санадан тыс тірілікті ететін құдіретті күштің өзі емес пе екен осы?! Әлжанның көңілін күлті еткен үрейлі сауал — осы. Оны әке-шешесі мен інісіне арнап «құран оқытуға» мәжбүр еткен де осы қорқынып.

Күйеуінен сескегендіктен Айша да тартышақ. Жұрт айтпап, наурыз келсе ішіп, қауқылдасып жатқанда бұл үй шет қалатын. Бертін келе ол мұндай мейрамдарға мән бермейтін болып алған. Шалының аузынан «құран» туралы сөз шыққанда қатты тақырқаны да рас. Сенбегендей Әлжанның бетіне тесілді. Қабағы қабарып қипалып отыр сөк. Айша оның ойын енді ғана түсініп, аяқ астынан абыржып, не істерін білмей абдырап әбігерге түсті. Осы мезетте құдіретті бір күш бардай, сол құдіретті шалы көріп тұрған секілденді оған, сұсы қатты зауал тоңап келіп қалғандай денесі қалтырады. Әлжанның айтқанын тез орындамаса сол сойқанға тап болардай шошынып, жүгіріп ауызғы бөлмеге шықты. Қолы қалтырап жүріп шай қойды, кеше сойылған ту қойдың етін қазанға бүтін салды да, елді шақыруға жүгірді.

Құран оқытып адам таппай біраз әбігерленді. Әншейінде сұңқылдап сайрап кететін шалдар «білмеймін» деп басын ала қашқан соң Айша мықтап састы. Өздерінің елден жырылып қалғанын осы ғана түсінді. Бірақ ол мұның себебін біле алмады.

Әлжанның үйіне барып құран оқуға Молықбай ғалг әзер дегепде көнді. Жүгіре-жүгіре қалжыраған кемпір ошақтың астындағы отты қағыстырып, сәл тыпыстап алды да, кеңсеге шапты. Ержаннан бастап ауыл активтерінің барлығын шақырып, көңілі демделіп үйіне қайтты.

Айшаның кімдерді шақырғанын Әлжан сұрамады, ол айтпады. Белінің ауырғанына қарамай үйдің ішін ретке келтірді, дастарқан әзірледі. Үлкен той болардай көңілі алып ұша береді. Қонақ шақырмағалы не заман! Енді ойлап көрсе, бұл шақырақта өзі келіп боп түскелі бері бірде-бір той болмаған сөк. Той жасаса жағдайы келмей қалған жоқ. Енді не? Біреулердің үйінде әйелі босапса да той, баласы бір жасқа келсе де той болып жатады. Бұл үйде ондай қуаныш аз болған жоқ, бірақ соның бірде-бірі еленбеген сөк-ау. Неге? Айшаның ниетінің тарылғанынан емес, әрине. Әлжаннан асып кете алмады ғой. Шалы әмісе қарсы бола беретін. «Кімді шақырамыз, осы ауылда маған қонақ болатындай пенде бар ма?» деп ежірейетін. Айша не десін. Келе-келе ол қонақ шақыруға емес, шақырған жерге баруға дөнігіп алды. Шақыру өзгенің міндеті секілденетін. Бұл өзіп асыра бағалаудан туған түсінік екенін қазір ғана анықтағандай.

Айша күрсініп жіберді де, етке салатын қамырды жаю.

ға кірісті. Жайып болып, енді тыныс аламын ба дегенде таяғын сүйретіп, қылқиып Молықбай кірді, оның соңын ала ауыл активтерінің бір тобы сау ете түсті.

Әлжап мұншама көп адам келеді деп ойламаған. Шақырылғандар дастарқан жайылған бөлмеге беттемей, бірден өзі жатқан бөлмеге кіріп, тар қораға қамалған қойдай иін тірессіп, ұйлығысып қалған соң амалсыз орнынан тұрды. Біраздан бері орнынан тұрмай жатқандікі ме, буыны кетіп әлсіреп қалыпты. Орнынан тұрған кезде көзі бұлдырап, басы айпалды. Мыналардың біреуі демер деп дәмеленіп еді, бірақ ешкім қолтығынан ұстаған жоқ. Бөлмеге әзер сыып тұрған адамдарды көріп, сыйылып жоғалмағанын, тілеулестерінің азаймағанын ойтап көңілі босаған. Бірақ мұнысын ешкімге сездірмеуге тырысты. Қолынан күш кеткеніне, енді бұрынғыдай сыйлы бола алмасына көзі анық жеткенмен ашық мойындағысы келмеді. «Жоқ, жыланды үш кесең де кесірткілік әлі бар» деп ойлады. Кенет әлдекіммен қатқыл, ащы сөз естігендей шамырқанып, пирығып кетті. Ол алға қарай бір аттап барып тоқтады. Оны сынауға келгендей үйме-жүйме болып, үн-түпсіз тұрған қалың топ қақ жарылды. Шал одан сайын ширықты. Бір басып, екі басып ауызғы бөлмеге шықты. Үйге топырлап тағы бір топ адам кірді. Айшаға көмектесіп кіріп-шығып жүрген ақ жаулықтылардың салы да әжептәуір. «Апыр-ау, бұл не тобыр? Бұлары несі? Ол Айшаның бұл қылығын жақтырмай қалса да, ашулапған жоқ. Ауыл активтерінің «құдайы асқа» түгел келгеніне қатты таңырқады. Өзі бастық болып тұрғанда мұндайға бірін-сарап шал-шауқапдар болмаса басқалары жоламайтын. Қамаудап босаған мал қайыру бермей беті ауған жаққа лағып кете беруші еді, мыналар да сол сияқты. Қолында билік барда алдында құрдай жорғалайды, ал басыңнан бақ тайса тобеце асық ойпаудап тайынбайды бұл жұрт. Билік деген басына қорғасын құйылған биілік болғаны ма?! Өзіңді емес, мансабыңды сыйлайтын жұртпен қалай сиысарсың, қалай ғана інің жібір бұларға. «Құлан құдыққа құласа құлағына құрбақа ойнайды» деген осы. Мыналардың басып алардай топырлап келісі басынғаны ма? Апыр-ау, күні кеше бетіне тура қарауға жүрексінетіндер енді, міне бір пәрсесіп өткізіп қойғандай шіреніп міндетсіп тұр.

Әлжанның ызасы келді. Дарақы кемпіріне ауыр-ауыр сөз айтпақшы болып еді, бірақ ол көзіне түсе қоймады. Ол

дастарқан жайылған бөлмеге кірген, бір топ әйел орыпдариыпшап өре түрегелісіп кейін ығысты. Өзіне көрсетілген ізет, литшатқа масайраудың орныпа шалдың ашу-ызасы одап сайып өршіді. Ауызғы бөлмеден Айшаның абыржыған үні естілді.

— Қарақтарым-ау, шірілін неге тұрсындар? Мына үйге кіріңдер. Биғайша айшам, дастархан жайып жібер.

Айша көзіне түссе бір нәрсе дер еді. Әлжан бұлығып отыр. Ешкімге тіктеп қарамайды, басы салбырап кеткен. Отыргандарда да үн жоқ. әңгімені Әлжаннан күтулі. Ауызғы бөлмеден әйелдердің күңкілдескен үні естіледі. Арагідік Айшаның абдыраған даусы келеді құлаққа. Не істерін білмей сасып жүрген тәрізді. Оның даусы шыққан сайын шал жырыла түседі, мына тобырды басына шығарған кемпіріне ызалы.

Шормақты енді байқады. Өзіне ұрлана қарап бүрісіп отыр екен. Әлжан тіксініп қалды.

Бұл неге моптансап қалған? Бұрын дәл торге, өзінің жапыша отырушы еді. Бұл үйге бөтен адам сияқты. Не жазып қойып еді бұған? Әлде біреудің айтағына ілесті ме екен?

Әлжан көп сұраққа жауап бере алмады. Шормаққа үңіліп қараған сайып түсініксіз сауал көбейді. Ол бұрын бір жерде көрген, бірақ қашан, қайдан көргенін ұмытқан көз тапыс біреу секілдеве береді.

Үнсіздік ұзаққа созылып кеткен соң отырғандар қозғалақтасып күбірлесе бастады, біреулер жөткірінді, әлсіз дабыр шықты. Мападан бері жұрттың өзінен қаймыққандай тым-тырыс отырысына іштей марқайып, ашу-ыза тығылған көкірегі сәлдеп жеңілдей бастаған Әлжанға мына дабыр жақпады. Мыналардың ішінен ақырып ұрысқанмен, көңіліне дық алмайтын біреуіне зекірмек болып оқталды да, ондай «момыпды» таба алмай ойлапып қалды. Қаптап отырғандардың арасында ет жақып ешкімі қалмағандай, іші жамапдыққа қимағанмен Шормақтың өзі жат біреу сияқтанды. Бұл жолы көңілін ашу емес, мұң басты. Мұздың үстінде отырғандай өзін ыңғайсыз сезінді. Ауызғы бөлмеден Ержанның даусы естілгені сол еді. сүлессоқ отырғандардың біразы тұрып кетті. Басқалар да қозғалақтап есік жаққа бұрылды. Әлжан басын көтеріп алды. Жүрегі қағып, қолы дірілдеді.

Әлжан қыртынып, қырсығып қалды. Отырғандардың барлығы кіріп келе жатқан жігітке бұрылғанда, ол қаса-

қана теріс айналды. Бірақ жүрек жүзілі, қолының діріздегені басылған жоқ.

— Ассалаумағалейкүм!

— Отыра беріңіздер. Маған осы ара да жетеді.

— Жо-жоқ, жоғары шығыңыз. Әлікекеңнің жашына отырыңыз!

Отырғандар жапа-тармағай орындарынап тұрды. Қозғалмаған Әлжан ғана. Ержан дәл қасына келіп отырғанда да бұрылып қараған жоқ.

— Сәлеметсіз бе, Әлікеке,— дегенде де естімеген сыңай танытты. Ержан ыңғайсызданды білем, тамағын қырнай алып, күлген болды. Онысы күлкіге емес, басқа бір үнге ұқсап кетті.

— Әлікеке-ау, Ерікекең келді ғой,— деді пысынап терлеп отырған Шормақ. Келгені үнсіз отырған ол бұл жолы да ежелгі тәсіліне көшті. Әлжан енді ғана бұрылды, зәм демей қасында отырған жігітке меусінбей қарады. Ержанның жүзі партай болып қызарып кеткен екен.

— Қалыңыз қалай, ақсақал,— деп мінгіреді ол. Ормалып алып, тершіген маңдайын сүртті. Ержанды тұқыртып тастағанына Әлжан іштей масаттадып отыр. Осы отырғандардың арасында өзінен асар ешкімнің жоқтығына бек сеніп, желдіңін қалды. Кесіліп тұрып сөйлегісі-ақ келіп еді, не айтарын білмей тосылды.

Әлжан бүгінгі қылығына түсіне алмай-ақ қойды, әдепкіде келгендерді жақтырмалы, сосын барын есік алдында бүйірі қабысып жатқан ескі шелектей өзін қор сезініп күйзелді. Ержанға ызалады. Енді, міне, қабағы жазылып, шабыттанып отыр. Сөзін сыйлап келген елге пеге кектенеді? Ержанның қандай кінәсі бар? Мұңаюына не жосық? Ол шалқалап отырып бұл сауалдардың байыбына тереңдеп үңіле алмады.

Үй иесінің қабағы жазылған соң отырғандар да жадырай бастады. Бұған бәрінен бұрын Шормақ қуанды. Құлқар шалдан қатты қаймығып отыр еді. Арқасы кеңіп қалды. Әлжанға ұрлана қарап сәл отырды да, дастарқанға шашылған ыстық тоқашқа қол созды.

* * *

Шай үстінде Әлжан Ержанды мықтап терлетті. Қолхоз шаруасының жай-күйін сұраған. Ержан әдепкіде терезесі тең адамдай салмақпен жауап беріп отыр еді, оның сөзіне

Әлжапның көңілі көншімей, сұрақғы үстемелетіп жіберді. Жігіт абыржып сөзінен жаңыла бастаған соң, шал оған біраз кейіп алды да орнынан тұрып, сөйлеп кетті...

Ертеңгілік колхоздың бас мамандарын жинап алып, дәл осылай тергеп, тексеріп, сорпасын шығара терлететін. Жиналғандар бас шұлғып тындап, оның айтқанын жазып алуға кірісетін. Бұл жолы жазып алу ғана болған жоқ. Отырғандар бас ізеп құптап, қуаттаумен болды. Әлжан өзін кең кабишетте тұрғандай сезініп, сөйлеген сайын рақаттана түсті. Жанын жегідей жеп жүрген қысыр ойдан, сырқатынан құлап таза айыққандай ширап, шпырға түсті. Ол бұрын да осындай еді. Жиналыста арқаланып, аруақтанып кететін. Сырқаттанып жүргенде жиналыста сөйлесе бойы жеңілдеп, өзін сақайып кеткендей ширақ сезініп, сөзді ірікпей төгіп жіберді. Онысыпа соңыра өкіп-бейді де. Ол жиі-жиі жиналыс ашқанды жақсы көретін. Науқанды жұмыстардың ең бір қызған шағында уақыт тауып, жұртты жинап көсіліп тұрып сөйлейтін. Қолына алғаш билік тигенде жиналыс—өзінің өгеден артықшылығын біліп тұру үшін керек болды. Келе-келе бұл әдетке айналып кетті. Жасы ұлғайып, мосқал тартқад шағында осы әдетінің жөнсіздігін біліп жүрді. Қанға сіңген әдеттен арылу қиын. Оның бір аңғарғаны — басшылық қызметке жастай араласқан адамның барлығы да жиналысқұмар болады екен. Сондықтан ол бұл әдетін үлкен мінге балаған емес.

Ержанға шалдың бұл мінезі мәлім. Сондықтан асып сөйлеп, артық кетіп бара жатқанын білсе де қиястыққа бармады. Әдепкіде «жапашырлығы шығар» деп ойлап, явар салып тындаған. Енді, міне, Әлжанның бұл қаракетіне күлкісі келіп отыр. Бастықтың қас-қабағына қарап, пейілің аңғаруға шебер белсеңділер де қулыққа көшкен. Әлжанға табынып үйренген жұрт арагідік кеу-кеулеп, оған дем беріп қояды. Көрші бөлмеде отырған әйелдер де Әлжекеңнің сөзін естімек болып келіп, есік аузында ошарылып тұр. Үйге бір кіріп, бір шығып дызығып жүрген Айша. Шалының өрескел қылығына қысылып, қызарып бітті. Елді өз үйіне шақырып алып көсемсігеніне, бастық балаға жөнсіз килігіп дәсерсігеніне ұялды. «Елді шақырып алып, қаңтарып қойғаны несі? Ұят-ай!» деп күбірлеп, бетін шымшыды.

Әлжан қояр болмаған соң шыдамы таусылды. Ентелеп болмеге кірді де:

— Әлжеке, шай суып қалды ғой, — деді жұмсақ үнмен. Аздап езу тартты. Ошарылып отырған әйелдерге бұрылып күңк етті. — Сендер неғып отырсындар шіріліп? Адам көрмегендей...

Шала ішіліп, суып қалған шай жиіалды да дастарқанға үлкен ас келді. Аузын тоқашқа толтырып, малжаңдап отырған Шормақ білегін сыбана бастады. Әлжан мен Ержанға алма кезек ұрлана қарап қояды. Оның түсінігіше, бұл екеуі осы отырыста шайпауласып алып, шайнасуга тиіс еді. Бірақ күткені болмады, Ержан кішілігіне бағып, кісілік танытып отыр. «Мұның қулығы тереңде. Байқатпай келіп қабатын арамза ғой бұл. Менің апау күңгі айтқанымды ұмытып қалды деймісің. Жоқ, ұмытқан жоқ. Ұмытпайды. Әке кегің қайтсе де қайтарады», — деп ойлады ол. Осы жолы үндемей қалғанды жөн көрді.

Болар-болмасқа ренжіп, қобалжу — қам көңіл адамның әдеті. Неше күннен бері маза бермей жүрген қайғының есіп сөйлеу арқылы бір сәт ұмытқан Әлжанға кемпірінің сөзі бөлекше әсер етті. Орнынан тұрып-ақ кеткісі келіп еді, орындыққа жабысып қалғандай қозғалуға дәрмені жетпеді. Ашуы келді. Басын көтеріп алып, ашығып келгендей етке жапа-тармағай кірісіп жатқан жұртқа қарады, бірақ оған бірде-біреуі назар аудармады. Молықбай тіпті паң. Қолдары дірілдеп басты жәукемдеп жатыр. Көзін ойып алып, аузына тастап жіберді, сосын қалтасынан салтақ-салтақ орамалын шығарып сіңбірінді де, сазарып отырған Әлжанға бір қарап қойды.

Әлжан малжаңдап отырған Шормаққа қарады. Екі қолында тыпым жоқ, өзінің алдындағы етті тауысып, көршісінің несібесіне қол сала бастапты. Қолын соза беріп, көршісінің бетіне ұрлапа қарап қолды. Әлжан енді ғана байқады, ол тамақ жеп отырып та жұрттың қас-қабағын, қимыл-қозғалсын аңдып-бағады екен. Көбіне-көп Ержанға қарайды. Әлжан екеуінің көзі тоқайласып қалып еді, бұрылғыдай именген жоқ, жымысқы көзі жылтырап әнтек езу тартты. Әлжан тіксініп, көзін тайдырып әкетті де, ақырып күрсінді.

— Тамақ алыңыз, Әлжеке.

Ол Ержанға бұрылып қарады да, қалтыраған қолын табаққа созды.

«Жымып күліп жүріп талайды жарға жықты-ау осы ит! Бейкүнә жан секілді мәліп отырысын өзінің! Апырау, осы маған не болып барады кейінгі кезде? Шормақта

нем бар осы менің? Оның істегенін білмей, көрмей келсем бір жоқ. Ол істегенін жасырғанмен бәрін де білуші едім ғой. Және соның бәрін өз қара басының пайдасын ойлап емес, мен үшін істеген жоқ па? Осы құрғырдап неге күдіктенсе беремін? Сол оқиғадан соң Шормақтап алыс жүрейін деп талай рет бекідім. Бірақ бұдап қорқа тұра іргемді аулақ салмағаным қалай? Бетіне қарасаң қулық-сұмдықтан бейхабар аңқау бала сияқты. Тойған қозыдай томпақдан шауып жүріп лебір сұмдықты істейді. Есебі күшті».

Әлжан оған тағы қарады. Шормақ ыржиып күлді.

«Жылым ғой мынау. Адамды өтірік күліп алдайды». Бойын белгісіз бір қорқыныш биледі.

«Апыр-ай!» деді ол күбірлеп. «Апыр-ай, анау жылдары біраз адамның обалына қатпап осы болды ғой. Ал ел мені кінәлады...»

Жұрт Қалқаманның ұсталып кетуін Әлжанпап көрді. Іштей ашынғын жүргенмен бірде-біреуі келіп, қатап бастықпен белдесуге, қылмысын бетіне басуға жарамды. Әркім жеке басының амаңдығын ойлады. Әлжанға кектенудің орнына осы оқиғадан соң халық одап шындап қорқа бастады. Арыз айтып келетіндердің сапы күрт азайып кетті. Жиналыстарда суырылып сөйлейтін жан қалмады. Әлжан әдепкіде елдің мұнысын тосып көріп жүрді де, кейін келе үйреніп кетті. Жиналыста тек өзі сөйлейтін болды. Жиналғандар үнсіз тыпсайды. Аз ғана мерзімнің аралығында ел Әлжан жат десе жататын, тұр десе тұратын жанды қуыршаққа айналды. Ол жұрт шошыншылық қаракетке бара қойған жоқ-ты. «Елім мені сыйлайды» деп ойлайтын. Халықтың үрейін ұшырып жүрген жалның Шормақ екенін кейін білді. Бірақ Әлжан оған заһар төккен жоқ.

Шормақты не себепті іш тартты? Әлде оның осындай қаракеттері себепкер болды ма? Бұл туралы Әлжан бұрын ойлапқап емес-ті. Одап қауіптенбегендіктен бұлай ойлауға тиіс те емес еді. Бетіне тура келмейтін елгедек жігіттің бір қаспегі ұнады. «Ол қандай қаспет?» Ол тағы да тосылды. Шормақтың несімен ұнап келгенін бұл жолы да анықтай алмады... «Бәлкім, өмір сүруге басқалардан гөрі бейімдірек болған соң шығар». Бұл ұйғарымы да сап-сап жұмбақ сауалдарына кесімді жауап емес. Шормақ туралы теріс ойланған сайып ол түбі тұяғнық дарилайдай төредеп жұмбақтана берді. Дәл қазір де ол бұрын көрмеген бейтаныс адамы секілденіп отыр.

Әлжан терең күрсінді. Жанындағы шал «рахмап рахим, амантн, биллаһи» деп күбірлесіп жөнелді. Алдындағы етті шымшып жеу, кірпізиданын кінәзсіп отырған Ермак мырс күлді.

— Ақсақал, даусыңыз жақсы екен. Құранның сөзін әңдетіп өйтпаса жараспайтын шығар.

Сөзінен жауылған шал сақалы селкілдеп, түнеріп отырған Әлжанға бір, сөзіне күлкі үйірілген Ермакға бір жаутаңдады. Молықбайдың ешкім түсінбейтін күбірін інтейі жақтырмай отырса да, Әлжан астамсып артық кеткен жас бастыққа ызалауды. Қабасын қарс түйіп:

— Әй, шырағым,—деді Ермакға бұрылып, ызбарлы үнмен.— Не тәттің отырсың өзін?

Ерланның жүзіне ашы етіп қан ойнап шықты.

— Ақсақал, не боп қалды?—деп күлді.

— Төрінен көрі жақын адам құдайға сөйсе, күлшылық өтсе несі айып?! Бізге ендігі тиесілі қызық—жиналып алып өткенді алданыш ету, бірімізді-біріміз жұбату,—деп кідірді де кінәлағандай Ермакға сұстана қарды.—Бізді керексіз етін санап тастаған шығарың тастаған екенсіңдер, ендіме денемізге ғана емес, санамызға да еркіндік беріңдер!

Үндемей қалған Ермакқа Шормақтың ашуы келді. Дауды қыздыра түсу үшін жанында отырған адамға күбірлеп, Әлжан ісінің бұрыстығын айтып еді, ол міз бақпалы, оң жағындағы шал да «қайдан білейін» деудеп аспалды. Енді үндемесе өршігелі тұрған орттың өшіп қаларын түсінгел Шормақ:

— Қалқаманов жолдаста кінә жоқ,—деп дауыстады. Көңіліне жұбалып болар жылы сөз естімей егіліп отырған Әлжан морт сынды.

— Әй, Шормақ!—деді ол даусы қарлығып. Қалшылдап орлынап тұрып кетті.—Сонда кім кінәлі? Мен бе?

Шормақ жауап қайтарған жоқ, мойпын ішіп алып бұға түсті де, ашулы шалға жасқапа қарап әнтек езу тартты.

— Мен ғой, кінәлі! Е, солай демейсің бе?

Әлжан кеңкілдей күлді, бірақ қабағы ашылған жоқ. Итпен арбасқан мысық секілді бүкшініп, өзінен көз алмай суық жымпып отырған Шормаққа тесілді. Ол қанша айбарлымын десе де бұл жолы өзінің салмақсыздығын, дәуренінің өткенін сезілгендей еді. Айбар деген біреу үшін күш, біреу үшін малсап екен. Басында бақ, астында тақ

бар адам ғана айбарлы, айбынды болуға қақылы екен. Ол осылай ұйғарды. Кінәсіл мойындап, қатты қысылған адам тәрізді ыңғай танытқанмен Шормақтың өзінен жасқанып отырмағанын аңғарды. Тіпті онып езуіндегі жымысқы күлкінің өзі сопшалықты қорқынышты көрінді. Қатты ашуланғандікі ме, қан қысымы көтеріліп, басы айвалып, көзі қарықты, Шормақтың нобайынап адасып қалды. Көзі жұмып, қайта ашты. Молықбайдың тасасында өзіне кірлік қақпай қарап отырған Шормақты енді көрді.

«Апыр-ай!» деді ол күдіреніп. «Мына птгіп көзі не деген қорқынышты еді. Бұрып неге байқамаған? Әлде езуінен үйілмейтін жымысқы күлкі көзіндегі зымилдықты бүркемелеп, жасырып тұра ма? Соғыста бір жақ бетін спарядтың жарқыншағына жұлдырып қайтқандарды, екі козді болашақтың бодауына беріп оралғандарды да жазбай танып еді. Бұл жолы қырық жыл бойы жақын тартып, бауырына балап келген адамды танып алмай қалды. Оның орнында өзімен ежелден кектес, жаулығын жасырып жасап келген қас дұшпаны отырған секілдеуді. Қолында қаруы барда соғына шырақ алып түсіп таба алмаған аяр жауымен қайраты қашып, кәрілік итке тәуелді болып қалған шағында кездеспейдей денесі түршікті. Көкірегінде мансап салған желік, ертеңгі күніне, өз күшінің молдығына деген сенімі болса, қазіргідей шошығас еді. Өз дәурелінің аяқталғанын, мынау алдамшы дүниенің ендігі сыйы—көрсетер құқайына шарасыз көнуге тура келерін түсінгендіктен бе, Шормақтың көзін көрген сәтте ажал атты аждаһа бас салып, жұтып жіберетіндей қорқып кетті.

Алпыс бес жылдық ғұмырында түсінбегені—күлкі эззіл екен. Күлкі бет перде екен ғой. Ұзақ әуреленіп, эзер аяқтаған жұмысынап түзетілмес қате тапқандай көкірегін өкініш өртеді.

— Әй, ит!—деді ол тістеніп. Жұрт алдымен қалшылдап тұрған шалға, сосын оның тесіле қараған адамына бұрылды. Шормақ бүрісе түсті. Ауызғы бөлмеде отырғандар Әлжанның даусып естіп, топырлап келіп есік аузында тұр.

— Сен мені кінәлі дейсің ғой? Солай де! Һарам! Ит!..

Манадан бері бұғып отырған Шормақ орнынап атып тұрды да:

— Ағайындар-ау!— деп кемсеңдеді.— Осы уақытқа дейін ішіме сақтап келіп ем... Енді шыдамым жетер емес. Қайран Қалқаман ағатайым-ай!..

Егірел жылап жіберді. Әлжан да аңырып тұрып қалды. Одан мұндай сөз күтпеген. «Өзі мойындады» деп ойлады. Отырғандар Шормаққа қарап сілтідей тынды.

— Мына,—деді Шормақ жылап тұрып Әлжанға сүк саусағын кезеді.— Мына қара иеттің кесірінен сотталып кетті. Ағатайым-ау!..

Әлжан басына ауыр соққы тигендей есеңгіреп қалды. Аңқай салғысы келіп еді, жасқа тұншықты. Төңселіп кетті. Құлағы шыңылдады. Бір топ адам «сең, сең» деп шулап жатқан тәрізді. Өлдекім ұрғалы тұрған секілденген сөз басын қорғамақ болып еді, қолы көтерілмеді. Әне, бәлкіге Қалмаман кірді. Сонында бір топ адам бар. Сүлеймен, Бәш, Севіш... Шормақ жұмпа күліп олардың алдына шықты да Әлжанды көрсетіп, әденелерді айта бастады...

— Жоқ, жоқ! Мен емес,—деп дауыстады Әлжан.— Мен емес деймін, мен емес!

— Сев! Сүлеймен ағамды...

— Мен емес!

Әлжан қалтыраған қолымен бетін жапты. Отырғандар оны бұл қылығын өзінше түсініп, күбірлесе бастады. Шормақ әрімінің бетіне ұрлана қарап, жорта егіліп тұр. Ержанның өмі сұрланып кеткен. Көзін шала жұмып сазарып отыр. Біраздан кейін Әлжан:

— Мен емес!—деп айқай салды.

— Сев!—деді Шормақ ызғарлы үямеп. Әлжан оның бетіне шошына қарап, мең-зең болып біраз тұрды. Әудемнен кейін барып:

— Жауыз!—деп столдың үстінде жатқан пышаққа ұмтылды. Екі ұдай болып отырған жұрт ортасына тас түскен қалың торғайдай дүр етіп орындарына атып-атып тұрды.

— Өлтіремін!—деп айқайлады Әлжан. Осыз да үрейленіп тұрған жұрт мына сөзден соң үріккен қойдай топырлап сыртқа қашты. Қатты шопынған Шормақ есікке ұмтыла беріп етпетінен-түсті. Оның үстіне бірнеше адам құлады.

Тапжылмай отырып қалған Ержан ғана. Шалының даусып естіп, тұра ұмтылған Айшаны топырлай қашқандар қағып құлатты.

— Мен емес! Жоқ! Жоқ!—деп айқайлады Әлжан. Соның қолындағы пышаққа қарап тұрды да, өкіріп жылап сұлық отырған Ержанды құшақтай алды.

Ешкіммен тілдеспей, орнынан тұрмай жатқашына екінші күн. Айшада ес жоқ, жап-жаққа қызмет істеп жатқан балаларына телеграмма салдырып, үйге жана кірді. Сырт киімін шешіпбей Әлжанның бас жағына келіп тұрды да, үнсіз егілді. Шал көзің кең ашып алып, кемпіріне бағжия қарады. Сосын теріс қарап жатты.

— Әлжеке, сорпа ішші кішкене.

Шалдан жауап болмады. Айша оның маңдайың ұстады. Әлжан кемпірінің қолың әптек сілкіп жіберді де, бүрке-ліп алды. Кемпірі шығып кеткен соң терең күрсінді де, көзің ашып төбеге қарады.

Әлжан екінші қырына аунап түсті. Пысынап терлей бастаған соң көрнесің ашып тастады, жейдесің омырауың ағытып, төсін синады. Тершіп жатыр екен. Көрпені қайта жамылды. Кеудесі алау-жалау ортенип жатыр, демі ыстық. Әл-қуатың сарқың бара жатқан дерт термен бірге шығатындай көрпенің шет-шетің қымтап, көзің ашып-жұмып, қимыл-қыбырсыз манаурап ұзақ жатты.

«Иә, нә-ә,— деді даусың барынша созып.— Иә, бұл өмір де бір көрген түстей екен».

Қолыңда билігі бар адамның бөтенге жасаған қияна-тын есепке алмай, өзгенің бір ауыз артық сөзіне қыртып қалатыны рас-ау. Жұрт оның айдауына жүріп, байлауына көруге тиіс сияқты. «Атаңның басы!.. Атаңның басы!» деп кіжіңді ол. Адамның түбіне осындай астамшылық жететіні ақиқат. Өзгені өзіңнен кем көрсен-ақ болды, адалдықты ұмытасың, ешкімге де, ешнәрсеге де көпілің толмайды. Қолың жетпеске ұмтыласың. Осылай алдавасың да, адасасың.

«Алдына қандай мақсат қойып еді?»

Ол көзің жұмып, терең ойға батты.

«Апыр-ау, алпыс бес жылдық ғұмырының зая кеткені ме?»

Көңілі босап, көзіне жас іркілді.

Осы ғұмырыңда не бітірді? Ертенгі ұрпақ айта жүрер қандай өнегесі бар? Кімге жақсылық жасап еді? Бауырына тартып баулығаны Шормақ па?!

Екі көзі жасқа толды. Көңілің әзәзіл сөзің баурады. «Ит-ай!» деп күңіренді. Етпетіңнен түсіп солығың баса алмай ұзақ жатты.

Бір пендеге айта жүрер қайырым жасамағаны ма шы-

пымен?! Тірісінде құрметтемеген елі өлген соң лезде ұмытады ғой. Олардың жоқтауына бөктауы көп болмаса неғылсын.

Кеудесі қысылған соң басын көтеріп, екі тізесін құшақтап бүрісіп отырды.

Ашыр-ау, даңқ дегеннің өзі ересеп ерлік көрсету емес, жақсылық жасау арқылы елдің алғысына бөленіп, солардың есінде жүру екен ғой. Жанталасты, жанықты, барлығы зая кетті. Зая!..

Әлжан өзінен-өзі жпіркене бастады.

Бұрын қатырма жағалы кител кніп, хром етігі сықырлап, алшаң басып жүргенде бұл жалғанда өзінен асқан таза әрі сүйкімді адам жоқ сияқтанбаушы ма еді. Қысы-жазы бұтына қабыма шалбар, үстінен күпәйкесі түспейтін кісілерді көргенде кеудесін жпіркенішті сезім билейтін. Олардың жанында ұзақ тұрып қалса, бойына әлгілердің мүңсік псі сіңіп қалардай тез кетуге асығатын. Олар соншалық бейшара болып көрінетін. Енді ойлап көрсе, нағыз бейшара өзі екеп. Бейшаралық деген киімнің кірлігі емес, көңілдің кірлеуі екеп. адамның өзінен-өзі тапын алмай астамсуы екен. Киім мен тәттің кірі жұса кетеді, ал жапында жүкқан кірден арылу—қилмет шаруа. Соған соң табиғ ақы, мапдай терімен тіршілік етіп жүргендер осынау жалғандағы оң таза жандар екен-ау.

Иоқтық пен тоқтықты бірдей көріп, тіршілік үшін жаяталасып жүргендер әрқашан алғы күннен үміт күтпей ме?! Әлгілердің күндердің күнінде құдіретті жұмбақ күш жарылқайды деп сенері көміл. Сол сенім оларды әрдайым әділ де таза болуға дағдыландырады екен. Және де олардың өздеріне сол сенімді берген жұмбақ күштен қорқатынын бұл білмеңті. Қорқынышы күшті пенденің өзеге қилнат жасай алмасын түсінбеген? Ажалдың барын ұмытқандар меп қолында ерен күш-қаруы барлар ғана қилнатшыл. Біреудің қаруы — байлық та, біреудің қаруы — билік. Ел болмаса байлық та, билік те гұл. Бірақ кезінде мұны ұқпапты. Ойламаған жерден олжаға, кенелген кісіні қандай сезім баураса, ол да алам баласын ақыл-естен жұрдай етер сондай бір сұрапыл күйге түсіпті. Алды-артын абайлап аңғарар пенде қолына билік тигенде: біреудің жорғасын сұрап мініп, жолға шыққан жандай алағызыр еді. Ал мұның түсінігі де, қаракеті де керісінше болыпты. Сәл гапа тежеуі болса жасы ұлғайып, өткенін безбенге салып сараптап, қазылық жасар шағында дәл қазіргідей күйіпбесі

анық еді. Соған соң ақыл мен қулықтан асқан қарудың болмасын түсінбейті. Иә, түсінбейді.

Кәрілік жеңгенде адамның соншалық аяушыл да, қалушылы болып кететіні несі екен? Әлде, көзге көрінбейтін, тек қарт адам ғана қиялы арқылы қауышатын құдіреттің бары рас па? Жоқ болса бүгін, ертең демі таусыларда пенде баласы өткендегі қиянат-қылмысына арылғысы келіп неге тыныршиды? Жастау кезінде ұзақ ойлалып, көп толғанып тындырған ісінің қартайғанда теріс көрінетіні қалай?.. Өлер алдында мойнына сан адамның қанын жүктеген қаныпезер ғана ақиқатты аңсамайтын шығар. Тіпті оның ажал атты арсыадың тез келуін асыға күтуі де мүмкін-ау. Өйткені ол қаншама қаныпезер болса да істеген қылмыстарын қартайған шағында тірілген ар-ожданпын безбеніне салып, іштей қинала соңғы күндерін үреймен, азаппен өткізетіні ашық. Ондай пенде үшін өлім қаншалықты қорқынышты болғанмен, өмірдің үрейі одан да асып түседі.

Тамағы жыбырлаған соң жөткірініп қалды. Өз үнінен өзі шошыды. Лек-лек болып бірінің соңынан бірі ағылып жатқан қордалы ой шашырап кетті. Бусанын терлесе де көрпесін ашқан жоқ, көзін тара жұмып алып, демін ішіне тартып сұлық жатыр. Кенет есік ашылып, әлдекім кірген сияқтанды. Бірақ көзін ашуға қорықты. Жұмбақ жап бір басып, екі басып дәл жанына келді. Шалдың өкпесі қысылып, жүрегі аузына тығылды. Аяқ-қолы жансызданып қалғандай икемге көнбеді. Жанағы жұмбақ жая мұрны шуылдап бас жағында тұр. Ол Шормақ секілденіп кетті. Көзінің сұғын қадап, жымнып күліп тұрған тәріздепді.

«Шешініп жатыр. Шешініп жатыр!» Тосын ой тудыраған алапат сезім оқыс соқты. Көзін ашып алып, орнынан ұшып тұрды. Мұрны пысылдап шешініп жатқан Қайрат екен. Төніп кеп қалған зауалдан құтылғанына қуанған шермендедей көзінен бырш етіп жас шықты. Ұлы бағжыны бір қарады да, шығып кетті.

Бұл дүниеден тапқап олжасы, көрген қызығы қайсы? Біреулер жапталасып байлық жинады, екіншілері бір үйдің ерке баласындай еркінсіп ойына келгенін істеп, барына шайқады, орнымнан айырылып қаламын деп қалтыраған жоқ. Ал бұл таңын уайыммен атырып, күніп уайыммен батырды. Сонда не тапты? Өзінен жоғары тұрған басшылардың бір ауыз жылы сөзіне масайрап, лауазымдың лебізін жұбаныш көрді. Сол жалғыз ауыз сөз үшін

жағталасты. Қарауындағы тобырды өзі де көпіртіп тұрып мақтамаушы ма еді. Өтірік мақтайтын. Мақтау деген алдау екен ғой. Ейбегі еленсе бір жөн. Елепу былай тұрсын, бойында барын сарқып алды да, ақыры, міне, сыртқа тепті. Асау толқын жағаға шығарып тастаған жанқадай қаңсып, елден сырт қалды. Жауына бататыны—осы. Жалған сөздің құрбаны болды-ау ақыры. Арашаға түсер біреу табылмады. Жұрт Шормақтың сөзіне сенді. Бұған сенген жоқ. Иә, сенген жоқ.

«Шеге!» Осы бір жалғыз ауыз сөз көмейіне келіп кетіліп тұрып алды. Бірақ Әлжан бұл сауалға жауап таба алмады.

«Кетемін» делі ел тістепін. Осы бір ауыз сөз өзіне шығарылған катал үкім секілденді.

Сарғайып таң атқанша әдеттегідей көз іліндіре алмай шошынып, әке-шешесі және інісі Кемелдің өлесімен сойлесіп шықты. Бұл жолы үшеуі жабылып Әлжанды жеңді.

* * *

Таң атысымен апыл-тұпыл киініп, асығыс есіп жұртқа тартты. Қашау жеткенше күбірлеп сөйлеп, әлдекімдерді жер-жебіріне жетіп сөкті, қатырып тұрып тілдеді, әлдекімдерден кешірім сұраумен болды, өзінен-өзі еңкілдеп жылап та алды.

Кіндік жұртына күн көкжиектен біраз көтерілгенде жетіп, қаптаған қатың моланың шетіне келіп тоқтады да, әкесінің, шешесінің және інісінің есіміп атап дауыстады. Бірақ оның айқайына ешкім де жауап бермеді. Не істерін білмей біраз уақыт үнсіз тұрды, сонан соң қорымның ішіне кіріп, әке-шешесінің әлдеқашан жермен-жермен болған қабірін іздеуге кірісті; әрбір төбешіктің жапына келіп, әке-шешесінің атын атап дауыстайды, ешкім жауап бермеген соң ілгері кетеді.

Әр төбешіктің жапына келіп бір тоқтап, дауыстап жүрген Әлжан кенет қарсы алдынан қара бас жылан шыға келгендей шошынып ыршып кетті. Әдепкіде ол теріс қарап отырған Сәнімді таныған жоқ. Бүкілге кемпірдің жан алғыш әзірсйілдей көрінгені рас. Көзі үйрөнген соң бір басып, екі басып келіп, Сәнімнің қатарына тізе бүкті. Күбірлеп отырған кемпір оған бұрылып қараған жоқ, әудемнен кейін қолын жайып, «алла жар болсын» деп дауысы көтере сөйледі де пегізі сипады, сосын қарсы алды-

дағы қос төмешікке топырақ тастады. Әликанға соған соң гана бұрылып қарады.

— Неге топырақ салмайсың? Мынау арам, мынау атам ғой. — Әр төбешікті жеке-жеке нұсқап көрсетті. Әлижап қос уыс топырақты қосын алды да, не істерін білмей екі төбешікке жаутаң-жаутаң қарап, меңірейіп отырып қалды.

— Немесе, танымай отырмысың?

— Апатай-ай, көкем-ай!

Әлижап осылай деді де, еңіреп жылап, анасының бейітін құшақтай жығылды. Оған қосылып Сәнім егілді. Кенет әлдеқайдан аққудың зары естілді. Шал басып көтеріп аспауға қарады, бір топ қаз тізбектеліп қайтып барады екен. Бірақ араларында аққу жоқ. Жаңағы бір аянышты үн толастар емес. Ол анау кезде көрген жалғыз аққуды есіне алды. Зарлап жүрген сол шығар деп ойлады. Бұрылып ескі жұрттың тұсындағы көлшікке қарады. Елді анық көрді, сымар қанат аққу әуелеп ұшқан бір топ қаздың содынан жүгіріп барады екен. Ұшың кетпек болып ұмтылады да, құлап түседі. Орнынан тұра салып емшедеп тағы жүгіреді.

— Бейшара-ау, сыңар қапатыңмен қалай ұшпақсың? — деді Сәнім күрсініп. Біраз уақыт алдындағы кесекті үгітін, үңсіз отырып қалды. — Сүлкекенің айырылып, жатғыз қалғанын бұл да біліп жүр. Бұрын дәл бұлай маласызданбаушы еді. Қайтып бара жатқан құстарды көргенде зарлағаны болмаса, жан ұшырып жүгірмейтін. Мынауы — тотен қылық. Күн суытысымен Сүлкекенің жапына келетін, қашан қар кетіп, көктем шыққанша марқұмның жалынан шықпаушы еді. Е, қайтсін-ай, байғұс! Сүлкекенің жоғын біліп жүр. Біліп жүр бұл да...

Әликан көз ұшында бір жығылып, бір тұрып жүгіріп бара жатқан жаралы аққуға қарады. Кенет жүрегі шапшып кетті. Бірақ ол жаралы құстай көз алған жоқ. Аққу бір топ қаз көзден таса болғанша жүгірді. Бір кезде барын тоқтап, зарлап келіп берді. Әликанның да жаралы аққуға қосылып жылағысы келді. Бірақ даусы шықпады.

ЖЕДЕЛ ЖӘРДЕМ

«Помните, что может называться счастливым только тот, которому нечего бояться»

Ю. Тынянов.

I.

Алдымен танығап ол. Алғашқы әлетте жүзі әнтек қызарып, маған тесіле қарап тұрды да, ақырып ғана сзу тартты. Сопап соң жайлап басып изеи, сәлемдескен кісінің ыңғайып жасады. Издегенімді таба алмай екінші дүкелге асығып бара жатқан мен қалыптасқан әдетке бағып, бас шұлығып өте бердім. Бейтаныс әйелдің жапыпап өтіп барып кідірдім, ол да тоқтап, маған қарап тұр екен. Алғашқыда қашап, қайда көргенім есіме түсе қоймады. Әйелдің ақ құба жүзі парттай болып қызарып кетті де, әлдене деп күбір етті. «Апыр-ау, қайда көріп едім?» Есіме түсіре алмадым. «Бәлкім, мені біреумен шатастырып тұрғап болар. Жоқ! Жоқ! Көзі таныс, бір жерде көрген адамым секілді». Өзімнен-өзім қысылдым. Оған әдепкідей тесіліп тура қарауға қаймықтым. Абыржып тұрғанымды сөзді білем, бейтаныс келіпшек сзу тартып, маған жақындай түсті.

- Сәлеметсіз бе! — дедім абыржып.
- Танымай қалдыңыз-ау деймін.
- А-а!.. Жо-жоқ! О не дегеніңіз!

Енді таныдым. Жаудыраған екі көзі «мен солмып» деп тұрғандай. Қатты өзгерген. Маңдайына жол-жол әжім түсіпті, екі көзінің алды когеріп кеткен. Тобығына түсер

мойылдай қара шашы болушы еді, өнді желкесіне түсіріп қырқып тастапты, опың үстіне екі самайы ағара бастаған. Бұрын дөңгелек жүзді болатып, томпайып тұратын екі ұрты суалып, жүдеу тартыпты. Осыдан он жыл бұрып мені есімнен адастырған көркінен еш белгі жоқ.

«Апырау, мына әйел шылымен-ақ Гүлбану ма? Ил, сол! Анық сол!»

Депемді әлсіз діріл біледі. Жүрегімді аяқ астынап ала құйын сезім құлдап абдырадым да қалдым. Оның жүзіне тура қарағым-ақ келеді, бірақ батылым жетпей-ақ қойды. Қатты абыржығандықтан болар, бәлкім, мақсатсыз күле беремін. Екі көзім Гүлбанудың аяғында. «Маған не болған бүгін?» Басымды көтеріп алып Гүлбануға қарадым. Ол басын төмен салып, омырау түймесін ысқылап тұр екен.

Он жыл... он жыл... Бірақ мен оны ұмытқан жоқпын. Әлдекімнен теңерін көріп көңілім жасығанда, Сәулемеш сөзге келіп қалғанда немесе бірге оқыған жігіттермен кездесіп қалғанда есіме Гүлбануды алатынымын. Және де өзімді оның алдында кінәлі сезінетінмін. Үйленген соң да осы бір жайсыз сөзімнен арыла алмай жүрдім. Көңілім жабырқағанда оны сағынатынымш, көргім келетіп. Сыртқа шықсам-ақ онымен кездесіп қалатындай елегзі беретінмін. Бірақ құдай екеуміңді жолығысуға жазбады. Күндер, жылдар жылжып өте берді. Мен әке болдым. Осыдан кейін әлгі сезім бірте-бірте ескіріп, Гүлбанудың бейнесі көмескіленіп ұмытыла бастаған. Алғаш көргенде тапымай қалған себебім — оның бейнесі мен үшін бұлдыр елеске айналған-ды.

— Қалыңыз қалай, Гүлбану?

— Жаман емес, — деді ол суық жымпып. Неге екенін білмеймін, екі көзім тіміскіленіп оның аяғына, үстіндегі киіміне түсе береді; аяғындағы арзан қолдау туфли, үстінде кеңдеу тігілген қара көйлек оның қазіргі тұрмыс-тіршілігінен біраз сыр аңғартқандай.

Біз үнсіз ұғысып, екі-үш қадам жердегі оқшаулау орындыққа барып отырдық. Аз-кем үнсіздіктен кейін көптеп жолығыспаған адамдардың әдетіне бағып:

— Қашан келдіңіз, Гүлбану? — деп сұрадым. Оның бұл қалада тұрмайтындығына сенімді болатынымын, семинар немесе бір айлық курсқа келген шығар деп ойлады. «Не айтып тұрсың?» дегендей бетіме бажырайып қарады, бірақ үндемеді.

Екеуміздің әңгімеміз жараса қоймады. Бір-екі ауыз сөзден соң ол да, мен де тосылдық. Қоптасып кетіп қалу керектігін білеміз, бірақ айтылмай қалған әлдебір сыр бардай үн-түнсіз отырмыз.

Біздің арамыада амандық-саулықтан өзге қандай әңгіме болуға тиіс? Бірімізді-біріміз сошпалық жақсы да білмейміз. Рас, бір кезде мен оны есім кетіп сүйдім, Гүлбану-сыз тіршілік ете алмаймып деп ойлайтынмыз. Одап бері көп жылдар өтті, жағдай өзгерді, екеуміз де басқа адамға айналдық. Бұрынғының барлығы өзгерді, ескірді, көшшілігі біржола ұмытылды. Менің семым бар, Гүлбанудың да ша болғаны апық. Иә, он жыл уақыт біздің ортамызға блік қорған тұрғызып кетті. Ол қорғанды бұзуга екеуміздің де құдіретіміз жетпейді. ондай тәуекелге барудың керегі де жоқ. Тәуекел — бар мүмкіндігі сарқылған соң адамды мәжбүрлікке апарар ақырғы жол. Ал біз әзірше ондай мәжбүрлікке душар бола қойғал жоқпыз. Тіпті бола қойған күннің өзінде тәуекел жасай қоюымыз пегайбіл. Өйткелі тәуекел құрбалдықсыз болмайды. Кәне де біздің жүрегімізде махаббат атты құдіретті оттып қолаптасы ғана қалды. Мен бұған сенімдімін. Өйткені Гүлбануды таныған сәтте көңілімді бір кезде жоғалтып алған затымды әбден ескіріп, тат басқан уағында тапқалдай арзан қуаныш, алдамшы сезім блеген. Оған деген көңілім бая баяғыдай болса, басқаша күйге түсерім апық еді ғой.

— Тұрмысқа шықтыңыз ба, Гүлбану? — дедім үнсіз отыра бергенді ыңғайсыз көріп. Ол қызарып кетті. Ағат сойлеп қойғанымды кеш ұқтым. «Осындай да сауал болушы ма еді, тәйірі? Қандай ақымақпын! Осы уақытқа дейін ешкі тағалап жүрмеген шығар. Мына түрі екі-үш баланың анасы болғандығын аңғартқандай. Одап да кімге шыққанын сұрауым керек еді. Тіпті оның жеке басының шаруасында нем бар еді? Қап, ұят болды-ау!»

Ол жауап бермеді. Меніп жаңағы сұрағымды жақтырмағаны апық. Үлдемегені — сепеп басқа еркек құрып қалған жоқ дегендегісі шығар.

— Біз кездеспегелі он жылдай уақыт болып қалған екен, — дедім мідгірлеп. Айтарымды айтқанмен бір пәрсесі бүлдіріп алған баладай қатты қысылдым. «Менімен қай жерде, қашан кездесіп едің?» деуі мүмкін-ау деп ойлап үлгердім. Ол бір-ақ мен шошырлық әбестікке барған жоқ. Сәл сзу тартып, жұмсақ үнмен:

— Иә, — деді.

— Осы уақытқа дейін қалай кездеспегенімізге таң қаламын.

— Мен таң қалмаймын. — Бетіме тура қарап, сыңғырлай күлді. — Мен таң қалып болғанмын. Қазір өмірде таң қаларлық ештеңе жоқ.

— Қойыңыз, о не дегеніңіз.

Оның сөзіне пәтуа айтқым-ақ келді, бірақ оңтайлы сөздің орайын таба алмадым. Сондықтан ұятқа қатмас үшін өтірік күлген болдым. Гүлбанудың жұмбақтай айтқан сөзін толық түсіне алмадым. Басым мәңгіріп, абдырап тұрғанда астарлы сөз емес, қарапайым сөйлемнің өзін түсінуім қиын еді. «Сасқан тек тұрмас» дегенге бағып:

— Иә, таң қалуға болмайды. Қазір космос заманы ғой. Күн сайын таңғайып жаңалықтар ашылып жатады. Осының өзі қазір өмірдегі үйреншікті құбылысқа айналып бара жатыр. Осы күні Марсқа адам ұшып барыпты десеңіз де ешкім таң қалмайды. Өйткені бұл халықтың ұғымынша, осылай болуға тиіс заңды құбылыс. Бұл былайша айтқанда, цивилизация. Ол ешқашан да өзінің алғашқы биігінде қалып қоймайды, не құлдырауға, немесе биіктей беруге тиіс. Ал мынандай заманда құлдырауға ешқандай негіз жоқ. Сондықтан да халық Марсқа ұшқанға емес, ұша алмай қалғанға таң қалады, — деп әбден жаттапды болған тіркестерді төгіп-төгіп жібердім. Тағы да айтарым көп еді, арынымды Гүлбанудың кекесінді күлкісі тоқтатты.

— Меніміс, ертеңге деген сенімің жоғалтқан адамдар ғана таң қалмайды, — деді ол күрсініп. — Ал сіз... Сіздің болашағыңыз алда. Болашаққа батыл басып баратындай мүмкіндігіңіз бар.

— О не дегеніңіз, о не дегеніңіз, — дедім сасқалақтап. Гүлбанудың сөзі мені шабыттапдырып жіберді. Көңілім алып ұшып өзім туралы көбірек айтқым келді. Жағдайымның жақсы екендігін, орталықтан үш бөлмелі үй алғанымды, әйелімнің өте ақылды әрі сүйкімділігі туралы, өзімнен аумап қалған екі ұлым жайында және он жылдың ішінде қолым жеткеп табыстарым хақында шешіліп сөйлейтін кез келді деп ойлады. Осы сәт менің ақыл-есімді желікпе сезім билеп алған еді.

— Орталықтан үш бөлмелі үй алғанбыз. Сәуле есептеу орталығында инженер, өзім академияда істеймін. Балалар бақшада. Былайша айтқанда, тіршілігіміз жамап емес. Екі жыл бұрын қорғап алғанмын.

Гүлбапу мені мақтай жөпелер деп ойлап едім, жоқ олай болмады, керісінше, жайсыз хабар естігендей қабағы тұнжырап, мұңайып қалды.

— Өзіңіз қайда істеп жүрсіз?

— Боспын,— деді ол суық жымпып.

— Босы қалай?

Жауап берудің орнына кінәлі адамдай басын түқыртып, көзін жыпылықтатты. Неге бос жүргенін қазбалап сұрауға батылым жетпей, түсіндім дегендей сыңай тапты, бас иіспей қойдым. Осыдан кейін екеуміз де біраа ұлқыт үнсіз отырдық. Ортақ әңгімеміз таусылған секілді. Бірақ кеткім жоқ. Осылай отыра берген Гүлбапуға да ұнайтын тәрізді. Мені қиындатып — оның шешілін сөйлемейтіні, кеудесінде айықпас мұң бардай тұнжырай беретіні. «Мұнысы несі?» Бас қатырғанымен бұл сауалдың жауабын таба алмадым. Себебін Гүлбапудың өзінен сұрауға батпадым.

Үнсіздік созылып бара жатқан соң әңгіме бастауға мәжбүр болдым.

— Уақытыңыз болса кездесіп тұрайық, Гүлбапу.

Ол бетіме күле қарағанмен жүзі жылы қоймады. Қабағындағы тұнжыр көлеңке, зіл баа баяғы қалпы. Жаңағы жымнысы қатты кишалған адамның күлкісі тәрізді тым суық.

— Қарсы болмасаңыз, әрине,— дедім бастамашы өзім болғанмен салмақты Гүлбапуға аударып. Ол тағы да мыре күлді. Бірақ бұл жолы маған бұрылған жоқ.

— Неге күлдіңіз?

— Ер адамдар бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай сөйлейді.

— Түсінбедім.

— Алғашқы кезде ашуланушы едім,— деді ол, мепің сөзімді естімегендей сыңай тапты.— Қазір күлкім келеді. Өмір деген қызық екен ғой. Кейде маған өмір деген ұқсастықтар мен қайталаулардап тұратып секілденеді. Қолың жетпеген затың қымбат көрінеді, қолың жеткен соң ол да озің аса жек көретін, қарасаң жүрегің айлытып дүниенің көшірмесі болып шығады. Өмірде формасы әр басқа болғанмен, мазмұны өте ұқсас нәрселер өте көп.

«Ие деп барады? Біздің әңгімемізге мұндай нәрсенің қандай қатысы бар?»

Гүлбапуға ұрлана қарап қойдым. Ол мепі біржола ұмытып кеткендей терең ойға батып, тұнжырап отыр.

«Әлде кездесуге шақырғанымды басқаға жорып отыр ма? Апыр-ау, менде бөтен ой жоқ қой. Түсіндіру керек шығар.»

— Гүлбану, — дедім даусымды көтеріп. Сіз түсініңіз.

Ол үрейленіп бетіме жалт қарады. Айтпақ ойымнап әп-сәтте жаңылып қалды. Кеудемді әлдебір жасқапшақ сезім баурап алды. Қызарақтап басымды тұқырттым.

— Дегенмен кездесіп, өткенді еске түсіргеннің артықтығы болмайды, — дедім әлден уақыттан соң міңгірлеп.

— Өткешіміз еске аларлықтай емес-ау, — деп күрсінді. Мені кінәлап отыр деп түсіндім. Ия, кінәлайтыпдай да жөні бар.

— Өткен отті. Ол енді ешқашан қайтып оралмайды, — деді Гүлбану мұңды үнмен. — Өткеннің кемшілігін түзетуге де болмайды.

Мен не дерімді білмей үнсіз отырып қалдым. Қошта-сың кетіп қалудан басқа амалымның қалмағанын түсіндім. Сәуле тапсырған затты іздеп, тағы да біраз жерге баруым керек еді.

— Жарайды онда.

Ол басын көтерген жоқ, екі көзін бір нүктеден алмай тұнжырап отыр.

— Гүлбану!

— Ә, иә! Қош болыңыз! — деді абыржып.

— Қайда тұратыныңызды айтыңызшы ең болмаса.

— Жоқ, жоқ! Керегі жоқ!..

«Мені жақтырмай отыр» деген ой келді. Әлде мені иесінің көзінен өтер қаланың алаяғы дей ме? Бәлкім, оның мұшасы әйелдердің арзап бұлдашысы шығар. Жо-жоқ, Гүлбану ондай адам емес. Менің сапамдағы Гүлбану — есіні болса да бұлтақтамай тура айтатын жан.

— Сонымен шартқа отырмаймыз ба? — дедім батылда-нып. Бүкіл денеммен бұрылып, тесіліп тура қарадым.

— Жақсы!..

Үндеген жоқ, басын да көтермеді. Кірпік қақпай бір нүктеге қадалып отыр.

— Мен кетейін, — деп міңгірледім. Ол ештеңе естімегендей отыра берді. — Хош болыңыз!

Орпымнап тұрдым да, Гүлбануға қарап сәл кідірдім, одан жауап бола қоймаған соң жапағым созімді тағы қайталадым. Ол кенет басып шалт көтеріп алды да, маған совшалақты жалыншты көзқараспен жаудырай қарады. Әлдене айтқысы келген сыңай танытқанмен ештеңе дей

қоймады. Бар болғаны негі көмсендеп, «бара бер» дегендей басын ізеді де теріс айналды.

Ілби басып ұзай бердім. Бұрылып Гүлбануға қарағым-ақ келеді, бірақ неге екенін білмеймін, әлденеден үрейленемін, бұрылсам аса бір қорқынышты сурет көрсетіндеймін. Тезірек ұзан кетуге асықтым. Жаным жүдеп, көңілім құлазып қалды.

2.

Былай ұзап шыққан соң кері оралғым келіп, көңілім алағыз бастады. Гүлбануды жалғыз тастап тұра жөнелгеніме өкіндім, көз алдымнан оның тұнжыраған бейнесі кетпей қойды. «Бекер емес. Бәлкім, қиын жағдайға душар болған шығар» деген ой келді. «Көмектесу керек». Екі өкпемді қолыма алып Гүлбану қалған жерге келсем, ол жоқ. Жақын маңда оған ұқсас адам көріпбейді. Әлі ұзан кете қойған жоқ шығар деген үмітпен парктен шығар есікке дейін барып қайттым. Кетіп қалыпты.

Көңілім жабырқап үйге келдім. Сәуле мазасыздана күтіп отыр екен. Құр қол келгенімді көргенде түсі бұзылып кетті. Бұрын мен іздегенімді алмай оралмаушы едім. Оның тапсырғанып таппай келуім біріпші рет.

— Немене?— деді ол ызғарлы үнмен. Үн-түнсіз төргі бөлмеге өттім де отыра кеттім. Сәуле соңымнан қуа кірді.

— Не болғанын айтпаймысың?

— Ештеңе болған жоқ.

— Дені сау ма мынаның?! Әйі, палас қайда?

— Жоқ.

— Жоғы несі ей! Сатылып кетіп пе?

— Иә.

— Қап!.. Ертерек бар деп зар қақсадым. Құдайдың өркесіндей шалжып жатып алдың. Үнемі кешігіп, үнемі құр қалып жүресің.

Сәуле құлағымның құршыя қандырып сөйлей бастады. Әншейінде әйелімнің мұндай сөздері әсер етпеуші еді, оның айтқандарын қағида сынды қабылдап, өзімді кивәлі сезінетімін, ақталу үшін тапсырғап затын жерден қазсам да табатынымды айтып жұбататынмын. Осыдан кейін екеуміз табылмаған заттың уайымып жеп мұңдаса бастайтынбыз.

Бұл жолы оның сөзі бірден шамыма тиді. Жан ауырта-тындай ештеңе айта қоймаса да ашуым келді.

— Қойшы айналайың! Басым ауырып отыр.

— Басым дейді ғой маған!.. Басың неге жарылып кетпейді сенің. Жұрттың еркегін қара да мұшы қара. Үйге біреу-міреу келе қалса бетімнен отым шығады. Әлі сол қалайы қасық, әлі сол жұлым-жұлым алаша... Менікінен жесір әйелдің тіршілігі он есе артық.

— Қоямысың, жоқ па?

— Ал қоймаймын қайтесің? Өртеніп кет! Ал қоймаймын!

— Жоғал!

Орнымнан атып тұрдым. Екі қолым тағатсыз дірілдей бастады. Мұндай оқыс мінез көрсетер деп ойламаса керек, маған түнере қарап, сұп-сұр болып сілейін тұрды да, үнсіз шығып кетті.

Ашуым оңай тарқай қоймады. «Ездің ашуы жау кеткен соң қозады» демекші, Сәулени қуып барып, дүние қоңыздығын айтып, айқайлап ұрысқым келді. Бірақ бір дүлей күш еркіме жібермеді. Әрі-бері тосқалап жүріп, беті-басын әлеміштеп бояп, сайқалсап жымнып тұратын қуыршаққа ұқсайтын әйелдер тәрізді, жиегіне алтын жалатқан рюмкелерді бір-бірлеп сыртқа лақтырмақ болып сан оқталдым. Бұған тәуекелім жетпеді. Өзімнің бейшаралығымды дәл осы сәт анық сезіндім, біржола мойындағандай болдым. Күшпен-күнге ұсақтап, дүниенің құлақ кесті құлына айналып бара жатқанымды түсіндім. Өзімнен-өзім жеріндім. Өзгеден артықшылығымның айғағындай болып көрінетін шет елдік мебель, әр түрлі ыдыстар дәл осы сәт деңеге жабысқан қатерлі ісік секілденді. Неге екішіп қайдам, еңіреп тұрып жылағым келді. Көңілім жылағанмен, көзімнен жас шықпады.

Қызыл нүлшінен қапталған диванға етпетімнен түсіп жата кеттім.

«Апыр-ау, мен қайда кетіп барамын, қайда келіп қалғанмын?» Осы бір сұраулы сөйлем ызындап құлағымнан кетер емес. Бірыңғай мақамды ескі пластинка тәрізді қайталауып жатыр, қайталанып жатыр. Екі құлағымды тара бітеп алдым, бірақ жаңағы жекесұрып мақамнан құтылар емеспін. Өзімнен-өзім ашуланым, мазасыздана бастадым. Орнымнан тұрып, не істерімді білмей отырдым да, қайтадан жата кеттім. Көзім жалт-жұлт еткен хрусталь люстраға түсті. Алып тастағым келіп оқталдым да, райымнан тез қайттым. Өйткені жалаң шырақ солшалаық қорқынышты көрінетін секілденді. «Люстраны алып тастасам жараспай қалады» деп ойлады. Өзімді-өзім жұбатпақ шетпен дү-

ние жинау асқақтықтың, төсқандықтың белгісі еместігі туралы, люстра алу, қонақтарға шарапты хрусталь рюкелерге құйып беруге заманың, өмірдің өзі, тоқшылық мәжбүр етіп отырғаны жайлы терең ойға баттым. Бірақ бұған бола көңілім жұбана қаймады. «Апыр-ау, мен қайда кетіп барамын, қайда келіп қалғанмын?» Осы бір жоқ өуенге айшалып бара жатқан секілденді.

«Маған не болған бүгін? Бәлкім, шаршағандікі шығар». Ұйықтап алмақ болып көзімді жұмдым. Ұйқы жоқ. Екі құлағым шыңылдап, қайдағы-жайдағы есіме түсе береді.

«Осы мен не үшін тіршілік етіп жүрмін? Өмірлік мақсатым не? Бің-шыңсыз өмір сүру ме? Ондай болса астанада неге қалдым? Неге қорғадым? Тыныштық өмірді көксетем пеңде қып-қызыл жаңталастан қашып, ауылға кетпей ме!? Әлде мен бақытымды дақтың аулынан іздеп, қателестім бе? Құзар шыңның ұшарындағы ол ауылға жанын жалдан жететіндердің тым аз болатынын неге білмедім? Ия, білген жоқпын. Ол кезде бақыт бөрікпей ұрып алатын тым арзап секілденгені де рас. Жо-жоқ! Ол бақыт емес екен. О баста даңқ деген кандидаттық атақпен бірге келеді деп ойлағанмын. Енді түсіндім — кейбіреу жаңталасып жүріп бақытын емес, сорын іздеп табады екен».

Басым зекіп, түпсіз түңгиыққа батып бара жатқандай жаңымды үрей биледі. Өзімді сопшалық міскін, сопшалық сорлы адамдай сезілдім, өзіңе тағылған айыпты мойындауға қорқып, әрі-сәрі болып тұрған қылмыскердей екі қолым еркіме бағынбай қалтырай бастады. Аяқ астынан қандай күйге тап болғанымызды білмей таңмын. Осы жасыма дейін көрмегенім жоқ, сөйтсе де қазіргідей қажып, қалтыраған емеспін. Әлде, Гүлбанумен ойда-жоқта кезіккендіктен осындай күйге түстім бе? Гүлбану... Гүлбану...

Ия, ия оған үйленсем мұндай күйге түспесім анық еді. Сонда мені осы тұйыққа әкеліп тіреген Сәуле ме? Жо-жоқ! Өзім кінәлімін. Гүлбануға жүрек әмірін жеткізуге батылым бармай, Есжанның ақылымен Сәулетке барып, жалған сүйіспеншілігімді айтып, қыр сопынан қалмай жүріп, қақпанымға түсірген де өзім. Гүлбануға деген асыл сезімімді табапқа салып таптауға ешкім де мәжбүр еткен жоқ. Өзім... Өзім кінәлімін. Есжан ит әзәзілдік жасады. Оның сондағы сөзін ұмытқаным жоқ.

«Өзің жетімсің, бұл заманда сүйеусіз, біреудің көмегіңсіз адам боламын деу бекер. Саған әке орныша әке, шеше

оршына шеше болатын адам керен. Сондықтан махаббат-сақабат дегенді қой. Мен сені бір қызбен таныстырамын. Етегіңең мықтап ұста, қор болмайсың. Ағасы нағыз шпиканың өзі».

Мен оған сендім. Айтқанын іштей құптадым. Жетімдік деген итпен өшімді қайтарғым келді. Сөйтіп асыл сезімімді — махаббатымды тірідей табытқа салдым.

«Болары болып бояуы сіңген соң» алдапғанымды бір-ақ білдім. Өкіндім. Өкінгенмен шегінетін жер қалмады. Кішкентай Бәқытымды аядым. Ұлым өзім секілді жетімдіктің тақсіретін тартпасын дедім. Сәулеге еш пәрсе сездірмеуге тырыстым. Бірақ қаншама жасырып-жапқанмен, ол менің өзіне деген салқын пейілімді сезіп қойды. Бұған дейін бір-бірімізді жалған махаббатпен алдап келгенімізді айтпай-ашпай түсіндік, арамыз салқынсығанмен саяқсиптын жөніміз жоқ еді. Бір-бірімізден кете алмайтындығымыз өз-өзінен белгілі болатын. Өзгелер құсап тіршілік ету үшін ғапа бірге тұруға мәжбүр болғанымызды жасыра алмаймын. Екеуміздің дүние қоңыз өлденімдерге айналуымызға осы жағдай әсер еткен шығар, бәлкім. Өйткені бірінен-бірі бөліне бастаған адамдар мәжбүрліктен дәнекер іздейді ғой. Біржола безінбес үшін екеуіне ортақ алданыш болар себеп табады.

Кетіссек келістіретін, жабықсақ басымызды қосып мұндастыратын, жанымызға жұбаныш болар ортақ дәнекерді біз іздемей-ақ оң-оңай тауып алдық. Сол дәнекерге біз әрқайсысымыз әр түрлі дәрежеде ташық болдық. Сөйтіп дүние атты сайқал екеумізді мұрындықтады да, жетелеп алып кетті. Осыдан кейін біз тек қана жоғымыз туралы айтатын болдық, өстіп жүріп ойымыз бір жерден шығатындай дәрежеге жеттік. Күні бүгінге дейін Сәулемен оңай жарасып кеткеніме іштей қуанатынымын, опың шаруақорлығына, ұқыпты үнемшілдігіне риза болып жүретінімін. Кейде тіпті Гүлбануга қосылмай, Сәулені тапқанымна іштей шүкіршілік те жасап қоятынымын. «Гүлбануды жар етсем: жоқ жерде мырзалығы ұстап, тым дарақыланып кететін көп достарым секілді осы уақытқа дейін үйге шыр бітпей тын санап жүрер ме едім» деп ойлайтынымын. Өзімнің қателеспегеніме сенімді едім.

Бәрі де аяқ астынан өзгерді. Не болғанын әлі түсінбеймін. Қалыптасқан ұғымымды тас-талқан еткен қандай жұмбақ күш? Өзімнен-өзім түңілетіндей, табан ақы, маңдай теріммен жиган дүниеден жиренетіндей қандай жағ-

дай болды? Гүлбанумен кездестім, екеуіміздің әпгімесіміз жараса қоймады. Әлде, өшуге айналған балғы сезім қайта тұтана бастады ма? Бірақ өзім ондай ештеңені байқаған жоқпын. Гүлбануды көрген сәтте ескі үреймен бірге жесіп үйренген еркектерге тән құмар сезімнің оянганы рас. Бірақ бұл өмірден қарадай түңілуіме себеп емес қой. Түсінбеймін. Бұл не күй, бұл не жұмбақ? Бәлкім, адам баласы өзі өле ғашық болған қызбен көп жылдан соң кездейсоқ ұшырасқанда осындай күйге түсіп, өткеніне қайтып орала алмайтынын ойлап күйінетін шығар. Жо-жоқ! Менде мүндай күйініш болған жоқ. Мен өзімді емес, Гүлбануды аядым. Опың қабағын бір ашпай тұнжырап отырғаны жанымна батты, сол үшін өзімді кінәлі санадым.

Санама себездеп сәуле құйыла бастады, маңадап бері мнұмды шіріткен көп сұрақтың ұштығын ұстағапдаймын. Бірақ солардың барлығын қорытып, өзім түсінетіндей ойға айналдыруға өрем жетпейді. Бұлықғыр ой, бұлдыр қиял... Ішкенін білетін, қайдан ішкенін, қайда отырғанын немесе не істеп жүргенін айыра алмайтын мас тәрізді меңзеңсіп.

— Гүлбану, — деп күбірлеймін. — Шынында да сенсің бе? Қалай өзгергенсің. Сенгім келмейді, сепе алмай отырмын. Бәлкім, ол саған ұқсайтын басқа біреу шығар.

Өз-өзіммен селк-сте түстім. Сәуле маған түкспе қарап, есік аузында тұр екен. Орнымнап атып тұрып:

— Жоғал! — деп ақырын жібердім. Есік тарс жабылды. Аяндап терезенің алдына келдім. Әрі-бері өтіп жатқан адамдардың арасына Гүлбануды іздеймін. Жоқ! Жоқ, жоқ! Әдемі қыздарды Гүлбануға ұқсатқым келеді. Бірде-бірі ұқсамайды. Ұқсамайды! Бұлардың барлығы тым сұлу! Ал ол... Ал ол...

Көз алдыма паркте кездескен самайы ағарып кеткен, маңдайына жол-жол әжім түскен кейіпсіздеу бейтавыс келіпшек келді.

Жоқ! Ол басқа! Басқа адам! Менің Гүлбануым... Бота көз, езуінен күлкі үзілмейтін ақ сары қыз... Менде онып бірде-бір суреті жоқ. Оның бейнесі жүрегімде. Міне, қазір де ап-анық көріп тұрмын. Оны ұмыта алмаймын, ұмытуым мүмкін емес. Бәрі де күні кешегідей есімде...

* * *

Оны мән бір жерде көрген сияқтанамын да тұрамын. Қашан, қайда? Есіме түсіре алмаймын. Өңі ғана емес, жү-

ріс-тұрысы, тіпті күлкісіне дейін таныс. «Апыр-ау, қайда көрдім?» Әрі ойлап, бері ойлап таппадым. Әдепкіде интернатта көрдім бе деп жүрдім. Көп ұзамай бұл жорамалым теріске шықты. Оның атына Маңғыстаудан келген хатты көрдім. Осыдан кейін оны ешқашан, еш жерде көргенім жоқ деген түйінге келдім.

Адам біреуді құлай сүйсе, бір жерде көрген тапысына ұқсата беретін болар. Ол туралы жігіттерге жұмбап аузымды ашпадым. Оны ешкімнің білмегенін, көрмей-ақ қойғанын жөн көрдім. Жігіттердің көзіне түссе, барлығы бірдей гашық болып қалатын сияқтайды. Шынында да қорқып жүрдім. Жанымды азапқа салған ала құйып сезімді тірі жанға сездірмеуге тырыстым. Менің асыл сезімімді — махаббатымды өзгелер жабылып тартып алатындай мазасыздандым.

Аңдып жүріп оның аты-жөнін біліп алдым. Гүлбану Асыллова. Тіл-әдебиет факультетінің бірінші курсында оқиды. Отыз үшінші бөлмеде тұрады. Осыдан соң Гүлбануға бір табап жақындай түскендей қуандым. Енді бар шаруа өзінен-өзі реттелетін тәрізденді. Құзырдың құрметі жауардай елегізіп біраз күн жүрдім. Бірақ мен күткендей өзгеріс бола қойған жоқ. Өзімен тілдесуге батылым жетпеді. Тіпті тілдесу былай тұрсын, қарсы кездесіп қалғанда тура қарауға именетімін. Оны сырттай көргеніме мәзбіл. Сағанмен байып, жетер бекетіме жете алмай жүргенде зымырап ай өтті. Менің дертім күн савап асқыпа түсті; түннің бір уағына дейін дөңбекшіп ұйықтай алмаймын; ұйықтай алмай жатып Гүлбанумен сырласамын, мұңымды айтамын, құлақтаймын, сүйемін... Рахат! Мен үшін осы күні түннен қадірлі ештеңе жоқ, таң атпаса, күн шықпаса екен деп тілеймін. Бірақ амал не, түн өткізіп, таң атқыш. Орнымнан түшімен ұйықтамағандай емес, сергек тұрамын, асығыс киініп, сыртқа жүгіремін. Өйткені әрқашан мені Гүлбану күтіп тұрған секілдене береді. Сыртқа бұрын шыққанмен әрдайым лекциядан кешігіп қаламын; өйткені Никольск базарының петиіндегі ларектің ығында тұрып, Гүлбанудың жолын тосамын. Бір топ қызды өткізіп жіберіп, сондарына түсемін. Күндегі тіршілігім — осы.

«Не істеуім керек?» Осы бір жексұрып сауал ызындап берекемді кетірді. Ойым сап-саққа жүгіреді, бірақ бірде-біреуіне табап тіреп тұра алмаймын. Ойлап-ойлап тапқан әдістерім еш кәдеге жарамас тым арзап әлданып секілденеді де, ауытқи беремін. «Не істеу керек? Не істеу керек?»

Қайталап отырмын, қайталап отырмын. Кенет осы бір жол өлеңнің бастамасы тәрізденді. Аяқ астынан панырқанып, шабыттаным кеттім. «Таптым! Таптым! Таптым!» Аласапыран сезімнің күшімен орыпдыққа отырдым да жаза бастадым. Біраз уақыттан соң Гүлбануға арналған махаббат өллегиясы дайын болды. Өзіме қатты ұнады. Өлеңді таза қағазға көшіріп жаздым да, конвертке салып, Гүлбанудың фамилиясы басталатын «А» әрпінің ұясына апарып қойдым. Өз атымды жазуға жүрегім дауаламай, тұратын бөлменің санын қондырдым.

Жақсы хабар келердей күні бойы слегізіп, жанымды қоярға жер таппай жүрдім. Бір жаққа шығып кетсем іздеуші мені таба алмай қалардай ешқайда ұзамадым; коридорға шығамын, ішке кіремін, тықыр естілсе-ақ біреу келіп қалғандай жүрегім лүпілдей жөпеледі. Бірақ хабар да, хабаршы да келмеді. Ертеңгі күнді де сарылумен өткіздім, сабаққа да бармадым. Үшінші, төртінші күн де пәтижесіз өтті. Мен енді күдіктене бастадым.

«Хатым Гүлбанудың қолына тимеген болар. Хатты алса оның үсіз қалуы мүмкін емес...»

Екінші рет хат жазудан басқа амалым қалмады. Түнгі сағат үштің кезінде жігіттерден ұрлаушы оқу залына бардым да, жүрегімнің зарын қағазға түсіріп, «А» әрпінің ұясына апарып қойдым.

Тағы да сол, хабар жоқ. «Бұл не жұмбақ?»

Үмітім үзілейін деді. Аз ғана уақыттың ішінде жауымды уайым жеп, жүдеп кеттім. Сабақ жайына қалды. Жігіттер менің бұл қылығымды неге жорырып білмей дағдарысып қалған. Кешелі бері олар коңілімді аулағансып бәйек болып жүр. Ақшадан тарықты деп ойлады ма, бірінен соң бірі асханаға шақырады. Олардың бұл әрекеті мені одан сайып жабырқата түсті. «Жабыққан адамды жұбату үшін мүсіркеудің керегі жоқ. Жұбату үшін емес, жылату үшін мүсіркеу керек қой. Осыны неге түсінбейді бұлар?»

Бәрінен бұрын Айқыпға ызалымын. Меңің сырымды білуге сол-ақ құмар. Жұрттан оңашалап алып шығып сұрайды, институттан қайтқанда қасыннан қалмайды, «неге жасырып жүрсің, айтсаңшы» деп мұымды қатырады. «Өзге емес, өзіммен бүккел ішкі сырымды қайтпек? Гүлбануға ғашық болып қалдым» деп қалай айтамын. Махаббат құпиялылығымен құнды. Сонда ғана ол өміршең. Ол — мақтанып жұртқа көрсететіндей алтын емес. Махаббат — өзіңнің өзгеден артықшылығыңды сездіретін қасиетті сезім.

Сондықтан оны қалың жұртқа жариялауға әсте болмайды.

Арада тағы біраз уақыт өтті. Ақыры «Суға кеткен тал қармайдыңың» кері келді. Өзімнің түк бітіре алмасыма көзім анық жеткен соң Айқынға шынымды айттым.

— Хе-хе-хе! Әй сен!..-- деп күлді ол сөзімді тыңдап болған соң.— Адам өлтіргендей қиналып жүргеніңе қарап, бұған не болған деп таң қалып едім... Түкке тұрмайтын шаруаны проблемаға айналдырып... Сол да сөз бе екен? Пешоуа! Өзім реттеймін. Сенеп бес бөтелке сыра.

Айқын «айтым бітті, орындалады» дегендей сыңай танытып, пық басып шығып кетті. Не күлерімді, не күйіңерімді білмей мең-зең болып отырып қалдым. Маған қарай алапат өрт келе жатқандай. Өзімнен-өзім қыстығып, абыр-жымын. Жүрегім өрекіп, сыртқа шыққым келе береді.

Ыңылдап ән салып, теңселіп біраз жүрдім де, есіктің алдына шықтым. Неге екіші білмеймін, ән салғым, әлдекімдермен қызу сөйлескім келеді. Әрі өткен, бері өткендірдің барлығымен сөлемдесемін. Барлығы бірге туған бауырымдай жаныма жақын, соншалық сүйкімді болып көріледі. «Барлығыңды жақсы көремін» деп бар даусыммен айқай салсам деймін. «Өмір деген неткен тамаша! Адам үшін тірі жүруден өткен бақыт жоқ қой» деп күбірлеп қоямын.

Ілби басып жатақханаға кірдім. Жетпісіңші болменің алдына келдім де тың тыңдап біраз тұрдым. Жігіттер күндегі әдетінше даурығысып жатыр. Ішке кіргім келмеді. Жігіттердің болар-болмасқа кеңірдек жыртысып дауласа беретінін ойлап, өз-өзімнен ашуландым.

Аяқдап коридордың екіші шетіне бардым да, терезеге арқамды беріп тұрдым. Айқыпды осы арада тұрып күткіпім дұрыс. Ол мені көрген соң әрине бері бұрылады, екеуіміз оңашада сырласамыз, ешкім кедергі жасамайды: ертеңгі істердің жоспарын жасаймыз. Соған соң... Соған соң...

Кеспет өзіме қарай тура жүріп келе жатқан қызыл плащты қыздың бейнесі көзіме оттай басылды. «Сол! Апық сол!» Бір сәт жүрегім тоқтап, демім бітіп қалғандай болды. Бойымды қорқыныш, діріл биледі. Қайда қашарын білмей жанталасқан бейшара қояндай күйге түстім. Терезеден қарғып кеткім де келді.

Тық-тық-тық-тық... Бірте-бірте жақындап келеді, жақындап келеді. Дәл біздің есіктің алдына келгенде сәл тоқтады да, ішке құлақ түрді. «Мені іздеп келді» деп ойлады.

«Қорыққан мен қуанған бірдей» демекші, жүгіріп жуына-тын бөлмеге кіріп кеттім. Жүрегім дүрс-дүрс соғады. Кірген-шыққандар есік аузында енгісіп тұрған маған тесірейю қарайды. Олармен менің ісім жоқ. Сыртқа құлақ түремін, ештеңе естілмейді. «Бәлкім, ол біздің бөлмеге кірген шығар». Осы ойдың келуі мұң екен, екі бетім дуылдай жөнелді. Гүлбанудың дұрыс жиналмай қалған төсегімді, төсектің үстінде илектеніп жатқан киімдерімді көретіні есімо түсті. Тілінде тиек жоқ Ермек пен қисаңдап жүріп аузына келгенді айтып жіберетін Есжаннан шошыдым. Олардың бір нәрсені бұлдіретініне, Гүлбануды ревжітіп жіберетініне күмәнім қатмады. От пен судың ортасында қалған адам тәрізді халдемін. Не істерімді білмеймін. Жуыпатым бөлмеден шығуға жүрегім дауаламайды. Гүлбанудың ревжіп кететінін ойласам-ақ аза бойым қаза болады. Өзімді-өзім қайраймын.

«Барып тұрған ышжықсың, Асан. Қорқақсың, адам болмайсың. Аузыңды ашып, аңқиып жүргенде Гүлбануды пысықай біреу қағады да кетеді. Күлдәріге үйленесің. Сауап, сауап!»

Күлдәрі есіме түскенде жапым түршікті. Ол — менен бес-алты жас үлкен қыз. Бізден бір курс жоғары оқиды. Мен дегенде шығарда жаны басқа. Айналып-толғанып жанымнан шықпайды. «Кішімің кірлеп кетіпті ғой. Шешім берші, жуа салайын». Немесе «ақшаң таусылып қалса, менен алып тұр, ұялма айналайын» деп бәйек болып жүреді. Жігіттер мені Күлдәріге телиді. Мен ашуланамын, тұлаймын. Сондықтан Күлдәрінің қарасын көрсем қашамын.

Ненің қамшы болғанын білмеймін, үсті-басымды реттеп, батыл басып коридорға шықтым да, бөлмеге қарай жүрдім. Кенет әлдекімнің өкпесінің тықылын естідім. Селк етіп басымды көтеріп алдым, дәл алдымда Гүлбану кетіп барады. Үстінде ақ кофта, қара юбка. Маңдайымнан ауыр соққы тигендей сілейіп тұрдым да қалдым. Қаттырақ дем алуға қорқамын. Ол соңына бұрылып қараса, шалқампан түсетін тәріздімін. Жоқ, Гүлбану бұрылмаған күйі айналымға жетті де, асығыс төмен түсіп кетті. Әлдекімді іздеп жүрген сынағлы.

Жүгіріп бөлмеге кірдім. Жігіттер тым-тырыс. Айтысып-айтысып шаршағандай. Серік пен Асыл шалқасынан түсіп, кітап оқып жатыр. Есжан ежелгі әдегі бойынша малжаң-

дап шұжық жеп отыр. Арабідің екі самайынан асқан терді қойының сыртымен сүртіп тастайды.

— Не деді? Неге келіпті? — дедім еңтігіп. Серік елең етіп, басып көтерді де, қайта жатты. Басқалары тыбыр еткен жоқ. — Ол неге келіпті деймін мен сендерге!?

— Әй, Жәке, адам тамақтанып отырғанда... аппетитті бұздың ғой. — деді Есжан қабақ шытып. Жұрттың бәріне Жәке деу — оның әдеті.

— Сендер не дедіңдер оған?

Асыл оқып жатқан кітапты жастығының астына тықты да, маған қарап әнтек езу тартты. Бірақ ештеңе дей қоймады. Бұдан арыға шыдамый жетпеді. «Бұлар мені мазақтау үшін әдейі ұйымдасқан» деп ойлады. Қатты ашуландым. Асылдың жағасына жармаса кеттім.

— Сендер, сендер! — деймін еңтігіп. Бұдан басқа сөзге тілімнің икемі келер емес. — Білемін... Әдейі мені жамандап... Бәрібір ол менікі! Менікі!..

— Әй, жыяндағалбысың? Неге қылғындырасың? Жібер жағамды!

Асыл кеудемнен бар күшімен итеріп жіберді. Төсектің үстіне құлады. Қайта тұрып, тұра ұмтылып едім, Серік леп оянып кеткен Ермек арашаға түсті.

— Есі дұрыс па өзінің? Жын қаққан-ау деймін.

— Әй, Жәке, жағасы жыртылса қайтесің? Сен сияқты байдың баласы емес, — деді Есжан кекете мырс етіп. Құнжындап қалған шұжықты газетке орай бастады.

— Оны неге реңжітесіңдер?

— Кімді?

— Мынау не дейді өзі?

— Біз ешкімді реңжіткен жоқпыз.

Жігіттер аң-таң.

«Сонда қалай, Гүлбану біздің бөлмеге кірмеген бе? Екінші қабатта ол кімге келіп жүр? Алғаш коргенде үстінде қызыл плащы бар еді ғой. Плащын қайсы бөлмеге шешіп кетті? Қолындағы портфелі қайда? Әлде, жаңағы қыз басқа ма? Жо-жоқ, анық сол!»

Амалым құрып, төсегіме келіп отыра кеттім. Басым мең-зең. Түрімнен шошыды ма, жігіттер әдеттегідей әзілмен түйреп, жаңағы әрекеттерімді күлкіге айналдырған жоқ. Барлығы үнсіз. Тек Есжан ғана «әлдекімге ғашық болып қалғанын» айтып күрсініп отыр. Оның сөзіне құлақ қойып жатқан ешкім жоқ. Әлден уақыттан соң ол:

— Әй, Жәкелер, шәй ішетін уақыт болды ғой. Біреуің

барып су алып келсеңші,— деді. Ешкім орнынан қозғала қоймаған соң шәуіміңді алып, өзі кетті.

Мен шешіліп жатып қалдым.

3.

— Пегып жатырсың шакимы? Бір пәрсені тындыр-
гандай жатыр гой маған.

Ойымды Сәуленің ызғарлы даусы бөліп жіберді. Селк етіп басымды көтеріп алдым, ол есіктің аузында екі бүйірін таянып тұр екен. Жүзі түтіліп кетіліпті. Үлкен дау бастамақ сыңайлы. Бір бастаса қоймайтығы анық. Мінезі мінез емес. Манағы айқайымды көңіліне ауыр алып қалған гой. Менің ашуым басылған соң келіп қарымта қайтармақшы. Ашуым қайтқан соң не деп кінәласа да үндемейтішімді, әлдекімнен қорқатылымды біледі. Көтеріле бастасам бастығыма телефон соқпақшы болып, қоқан-лоқы көрсетеді.

— Осы сен кемесең жетіссейің ей, а? Сен құсап көрінгенге жалбақтасам мен әлдеқашан доктор наук болар едім. Қашаннан бері осы сен маған дауыс көтеретін болғансың ей, а? Сорыңды қайнатып, он бес сәткеге жаптырып тастайың ба осы?!

— Қойшы айналайын, қойлы енді!

— Ал қоймаймын! Қоймаймып! — Ол тепсініп маған қарай екі аттап тоқтады. — Маған жөн айтатын сен кімсең ей, а?

— Ту-у, саған не болған бүгін?

— Қарашы ей өзін... Түк білмегендей не болған дейді ұялмай-қызармай. Не болғанын он бес сәткеге қамалсаң өзің-ақ айтарсың.

Оның тоқтамасын білдім. Құтылатын бір гапа жол бар. Үй-түңсіз шығып кетуім керек. Ол ұйықтаған соң қайтып ораламын.

Орнымнан тұрдым да, есікке беттедім. Сәуле жолымды бөгеп сөйлеп тұр, сөйлеп тұр. Ақырын гапа итеріп жібердім де, сыртқа шыға жөнелдім.

Жұрт сирек жүретін Мұқап Төлебаев көшесімен жоғары қарай аяқпадым.

Апыр-ау, оны қалай ғана тез ұмытып кеттім? Әлде, оған шың жүрегіммен ғашық болмадым ба? Махаббат дегенім откішші, алдамшы сезім бе? Жо-жоқ! Махаббаттың жалған болуы мүмкін емес. Мен ешқашанда дәл сондағыдай күйге тап болған емеспін. Гүлбану үшін не зауалдап да қайтпа-

сым анық еді. Бар арманым—тек қана сол болатын. Бірақ оған қолым жетпеді. Бұған өзім кінәлімін. Есжапның соған еріп, Сәулеге бардым. Анау бір оқиғадан соң Гүлбапуға қайтып бара алмайтындығыма көзім жетті. Жұрттың табасына қалмау үшін тәуекел жасауға тура келді... Алғашқыда бұған қатты өкіліп жүрдім. Есжан мені жұбатумен болды. «Өмірді сен бізге қарағанда жақсы түсінуге тиіссің, достым. Жастайыңнан жетімдіктің қасіретін көп көрдің. Саған қыздың сұлуы емес, жылуы керек. Саған сұлу қыздың іңкәр сезімі, сүйіспеншілігі, назы емес, әкесінің, ағасының, туысының маңсабы, көмегі қажет. Сонда ғана сен бақытты боласың. Сондықтан Сәуледен айрылма. Оның ағасы Академияда істейтін көрінеді. Ертең желкеңнен ұстайды да, аспанға көтеріп шығарады»,— деді. Оның ақылын құп көрмекке амалым қалмады. Ойлап-ойлап келіп Сәулеге үйленуге бел байладым. Әрппе, мен өзімнің сорлылығымды, бейшаралығымды, қабілетсіздігімді бір-жола мойындағандықтан сүйеу іздеген жоқпын, әлдекім көмектесе, қолтығымнан демеп жіберсе, аз ғана уақытта жарқырап шыға келемін деп дәмелендім. Өзімді жарқын болашақтың күтіп тұрғанына шын көңіліммен сендім. Және де жетімдіктің қиындығын көп көргендіктен бе, менің бойымдағы маңсапқорлық сезім тым белсенді еді.

Бірақ мықтап қателестім. Сәуленің ағасы Есжан айтқандай, аузымен құс тістеген мықты емес, сүйеу іздеп, оркімге бір жаутаңдап жүрген біреу болып шықты. Тойда көргенде салықалы, салмақты адам тәрізденген, оның шын мәнінде кім екенін бір мекемеде қызмет істей бастағанда бір-ақ білдім. Айтбай сияқты жағымпазды көрсем көзім шықысып. Бөлім меңгерушісі немесе институт директорының алдында адам аярлық бейшара бола қалады, маған келгенде не құдай, не құдайдан былай емес. Шалжиып отырып алып, зыр жүгіртседі. Мен терезем тең қызметкер емес, оның қол баласы тәрізді едім.

Адамның беделі қабілетіне тәуелді екен. Қызмет істегені бергі өмірімде осыны ұқтым. Айтбай бұрын қапдай болса, қазір де сондай. Оны елеп, ескеріп жатқан ешкім жоқ. Әлі күлі кіші ғылыми қызметкер. Біз үйленген жылы кандидаттық еңбегін жазып жүруші еді, әлі сол, нәтиже жоқ. Одан көп кейін бастаған менің өзім қорғағалы бірнеше жыл. Қазір Айтбай менің қарауымда. Бір кезде оны мен демеу көрсем, қазір ол маған жаутаңдайды.

Адам деген қызық-ау өзі. Бүгін былай болса, ертең бас-

қаша, жағдайға байланысты құбыла қояды. Бәрін де мәжбүрліктен істейді ғой. Мәжбүрлік деген де өмір сүруге аса қажетті көп компоненттің бірі. Онсыз мақсатқа жетемін деп жанталасу бекер. Кейде оны қажетсіз артық нәрсе есепті сызып тастауға да болады. Бірақ бұлай істеу кім көрінгеннің қолынан келе бермейді. Әсіресе Айтбай секілділер мәжбүрлікті ешқашан күн тәртібінен сыза алмайды. Өйткені ол өтірік күлуге де, жағымпаздануға да мәжбүр.

Шынымды айтсам, оны қатты аяймын. Қайпағам болғандықтап ғана емес. Оның орнында басқа адам болса да қолымпап келген жақсылықты аямас едім. Әлі күні төрт баласымен бір бөлмелі үйде тұрады. Талай рет үй ауыстырудың сәті түсті, бірақ жолы болмады. «Белгісіз біреу» кедергі жасады. Айтбайдың ішкенде айтатын сөзіне қарағанда, осы уақытқа дейін қорғай алмағанына, өспегеніне сол «белгісіз» кінәлі. Ол ишып айтпағанмен мен білемін, «белгісіздің» аты-жөні — Есенбек Сарыбаевич, институттың директоры. Айтбай қанша қатты мас болса да ол кісінің атын аузына алмайды, бірақ тілдегенде аямайды. Айтбайдың сөзімен айтқанда, «ол — дүние жүзіндегі ең бірінші оцбаған, пасық, жексұрып, халтурщик». Оның бұл ұйғарымына іштей қарсы болсам да, пәтуа айтпаймын. Қарсыласам едіреп тұрып жылайтынын білемін. Әкесіне қосылып балалары шулайды, жеңгеміздің тілі ашы.

Шың мәнінде Есенбек Сарыбаевич ондай адам емес. Ол кісіні барлығымыз жақсы көреміз, әсіресе менің пейілім өзгеше. Есенбек Сарыбаевич үшін отқа түсуден де қайтпаспын деп ойлаймын. Өйткені әкем жасамаған жақсылықты сол кісіден көрдім. Мені жетімдік деген жауыздың шеңгелінен құтқарып, қатарға қосқан, күні бүгінге дейін қанатының астына алып қолдап, қорғап келе жатқан да сол. Есенбек Сарыбаевич болмаса, Айтбай тәрізді елеусіз көптің бірі болып, көрінгенге жаутапдап жүрер едім-ау. Ол кісіге өле-өлгенше қарыздармып. Сондықтан да әрдайым оның көңілін табуға, тек жақсы адам болып көрінуге тырысамын. Әзірше жамағ атым шыққан жоқ. Бұдан былай да жаманатқа қалмаспын. Әйелімнен жеңетін жерде жеңіліп, айқайлайтын кезде үндемей қалатыным да сондықтан.

Сәуле алғашқы кезде ұяң, пбалы еді. Өнерді балалы болған соң шығарды ғой. Оның бар құқайына көнуге жағдай мәжбүр етті. Қорғап алғанша шыдау керектігін түсіндім. Қорғап алған соң қызметім өскенше көнуге тура кел-

ді. Бір басқын жоғарылаған соң қорқақ болып алдым. Адам жоғарылаған сайын өз көлеңкесінен де қорқа бастайды екен.

«Адам үш күннен соң көрге де үйрепеді» демекші, бірте-бірте әйелімнің сөзін де, тезін де бірде елеп, бірде елемейтін халге жеттім. Осы күні Сәулесің маған үстемдік жасауы осылай болуға тиіс заңды құбылыс сияқтанады да тұрады.

Миырт аяқмен жүріп отырып Абай көшесіне жеттім. Әрі-бері ағылып жатқан адамдар көп. «Бәлкім, Гүлбану осылардың ішінде жүрген шығар» деп үміттендім. Оны көргім, шешіліп бір сырласқым-ақ келеді. Енді кездессем манағыдай қысылып-қымтырылмас едім. Көкейімде жүрген сырымның барлығын алдына жайып тастаймын. Мен шынымды да, сырымды да тек соған ғана айтуға тиіспін. Мені шып жүрегімен түсініп, аяйтын да сол.

Жүргішілерге үңіліп тұрып қараймын. Барлығының жүзінде «мынау кім, мұнысы пәсі» дегендей таң қалыс белгісі бар. Олар іштей мырс-мырс күліп бара жатқан болар. Есіме Гүлбанудың «өткеніміз еске аларлықтай емес қой» деген сөзі оралды. «Жоқ, жоқ!» деп айқай салғым келді. «Сол бір тәтті шақты еске алмау мүмкін емес қой. Мен шын мәнінде сол кезде ғана пағыз адамша өмір сүрдім. Ал үйленгеннен кейінгі өмірімді роботтың тіршілігіне ұқсатамын. Өз бетімше жүре алмайтындай, әлдекім тапсырма, нұсқау бермесе қателесіп кетердей немесе құлап қалардай қорқамын. Иә, пә, жетімдік, қиыншылық мені осындай болуға үйретті. Мен тіршілік етуге бейім болдым. Ешқашан қателеспеуге тырысамын, «ақырын жүріп, анық басамыл». Іштей жек көрсем де адамдардың барлығын сыйлаймын, сыйлауға тырысамын. Олардың кемшілігін көре тұра көрмеймін. Ешкімді ренжітпеймін, ретін тауып дарынсыздарды мақтаймын. Сондықтан олар да мені сыйлайды, сыйлауға тырысады. «Асеке» дейді. Мен Асан емес, Асекең болдым. Ха-ха-ха!..

Өз үнімнен өзім шошымды. Жапымнан өтіп бара жатқан емі қыз кілт тоқтай қалып, маған таң қала қарады. Сопан соң мырс-мырс күліп ұзай берді. «Ұят болды-ау! Қап!» Бұл арадап тезірек кетіп қалуға тырыстым. Келген ізіммен кері қайттым.

Адам деген қалай ғана тез құбылады? Бәрі де күні кеше секілді еді ғой. Ғашық болған қызының бетіне тура қарай алмайтын ынжық бала бүгін, міне... Мен өзімді То-

легендей сезінуші едім. Төлеген... Төлеген... Менің идеялым... Ал бүгін мен басқа адаммын. Төлегенге деген көзқарасым да басқа.

«Өткен күн қайтып оралмайды». Гүлбанудың даусы. «Өткен күн қайтып оралмайды, оралмайды...» Жаңағы дауыс осы бір жолды әр түрлі мақаммен қайталап келеді.

Иә, оралмайды. Өткенге тек ой арқылы ғана барып қайтуға болады...

* * *

Жасырып жүрген жұмбақ сырымды апау бір күнгі оқиғада соң жігіттер түсіне бастады, білем, бір-бірімен күбірлесетінді, махаббат жайлы неше түрлі хикая айтатынды шығарды. Әйгімеге мені де тартады, «сея осы өмірінде неше қызға гашық болдың, қаппауымен жүрдің?» деген сияқты сұрақтармен төпеп, мнұмды қатырады. Екі бетім дуылдап, сыртқа қашамын.

Әдепкіде Айқының сырға беріктігіне күмән келтіріп жүрдім. Оның ешкімге ештеңе айтпағанына кейіннен көзім алық жетті. Өйткені жігіттер мені қажай бастағанда жалғыз өзі ара түседі. Менің қамымды ойлап, шаруаны реттеудің қамымен неше түрлі жол іздеп, шапқылап жүрген де Айқын. Әйтеуір сөзі семіз, жылы-жылы лебіздер айтып, үміттендіріп тастайды. Оның тілімен айтқанда, «жақын күндері Гүлбану менің қармағымды қабады». Айқыпқа қалай сенбейін. Ол Райгүл арқылы Гүлбанумен де талысып алды. Екі қызды бірнеше рет киноға да ертіп барды. Мені сан рет үгіттеп, айтқанына көндіре алмаған соң Серікті ертіп кеткен. Іштей қызғаппанмен ешкімге еш пәрсе сездірмедім. «Енді міндетті түрде өзім барамын» деген байламға да келдім. Бірақ жеме-жемге келгенде тайқын пықтық. Гүлбанудан керемет ұяламып, шынымды айтсам, қорқамын, көзіме түскім келмейді, оны сырттай көргеніме мәзбін. Анда-санда қарсы кездесіп қалсақ жүрегім лүпілдеп, басыма ып-ыстық қап төбеді, екі аяғымға тұсау салығандай адымым ашырмай кібіртіктеп, жүрісімпен жаңыламын, қатты толқитындықтан болар, бәлкім, көзімнің алды бұлдырап, құлап та қала жаздаймып. Қарсы кездескендегі жайым осы, онымен бірге киноға бару қайда!

Менің аяқ астынан өзгергеніме жігіттер түсіпбей таң.

— Саған не болған ей, ақыным? Аузып бұған огіздей болып қалыпсың ғой,— деп Асыл сылқ-сылқ күледі.

— Ауырып қалған ғой. Жәке, аспирин ішіп, терлесең ертең-ақ сауығып кетесің,— дейді Есжап қамқорсып. Қалтасына кірлеп, қарайып кеткен екі тал дәрі алып, біреуін маған ұсынды.

— Керсі жоқ!

— Кейін, бермей қойды деп жүрме, Жәке.

Дәрісін қайтып салып қойды да, тумбочканың тартпасына қатқап нап алып, қытырлатып кеміре бастады. Біраздан соң оны суга салып, жібітіп жеп қойды. «Аузы бір босамайды-ау осының. Қашаң болсып қарны ашын жүреді».

Әншейінде әркімге бір тиісіп, қалжыңдап отыратып Ермек үпсіз, арагідік маған ұрлана қарап қояды. Аузын басып, шиқылдап күлген Асылға ала көзімен ата қарайды.

— Өстіп жүріп өліп қаласың-ау байғұс бала,— деді ол күліп.

— Әй, қойсаңшы енді шықылықтамай! — деді Ермек ызғарлы үнмен. Асыл қызарып шыға келді.— Адамды түсіну керек қой, жігіттер. Бәрінің басыда келеді. Бұл күлетіп іс емес. Қайта Асанға көмектесу керек.

Жүрегім дір ете түсті. Екі бетім дуылдап, пысынап терлей бастадым. «Айқып айтып қойған екен-ау». Қаша жөнелгім келді. Жорта қамқорсуы Ермектің қылжақ өңгімесінің кіріспесі секілдепді. Бойымды үрей билеп алды, Ермекке тура қарауға қаймықтым. Ол екі көзің менен алмай мырс-мырс күліп отырғандай. Тезірек сыртқа шығып кетуге тырыстым.

«Қайда барамын?» Бөлмеден шыққан соң осы сұрақ жолымды бөгеді. Баратын жерім де жоқ еді. Кино пемесе театрга баратындай қалтамда ақша қалмаған. Табан ақы, маңдай теріммен тапқан ақшаға жақында туфли сатып алғанмын. Стипендияға әлі бірнеше күп бар. Көмек берер ешкімім жоқ. Бұрын вокзалға барып жүк түсіріп, азынаулақ қаржы тауып алушы едім. Онда ат ізіп салмағалы да біраз уақыт. Жақсы оқып, көзге түсемін деп жүріп қолым тимейтіп болды. Анау күнгі баяндама біраз уақытымды алды. Жетімдік мені ширақ жүруге, пысық болуға мықтап үйреткен-ді, қалтамда бес-алты сом қалғанда басқа шаруаның бәрің жпып қойып, вокзалға жүгіретінімін. Гүлбапуды тапқалы бері шірепетінді шығардым. Қалтама ақша түссе ертеңімді ойламай, киім алғым келіп тұрады.

Ешкімнен кем қалғым келмейді. Гүлбануға ұнайтындай болсам деймін.

Есіктің алдына шықтым. Қалатсіа жел соғып тұр, демінде ызғырық бар. Сап-сары жапырақтар ұшып түсіп, арықтың ішіне жиналып жатыр. Аспандағы бума-бума бұлт жөңкіле көшіп барады.

Состиып тұрғанды ыңғайсыз көріп, үлкен жолға беттедім. Іңір түскенше қыдырып қайтқанды жою көрдім. «Көңілімді құрсаған мұң сейілін, бойым жеңілдейтін шығар» деп ойладым.

Медпункттің алдына келгенде құлағымға таныс күлкі шалынды. Селк етіп басымды көтеріп алдым; он-он бес қадам жерде бір топ қыз келе жатыр, ортада Гүлбану. Күлген де сол. Әлі күліп келеді. Абыржығаным сонша зып беріп медпункттің ішіне кіріп кеттім.

— А-А! Келіңіз, жас жігіт. Мына бөлмеге кіріңіз,— деді ақ халат киген көзілдірікті мосқал әйел. Үн-түңсіз ол нұсқаған бөлмеге кірдім. Қалың дәптерге әлдепе жазып отырған келіпшен маған сүзіле қарап тұрды да, әптек езу тартып:

— Фамплия кім? Қай факультет, қай курста оқысың? — деп сұрады.

— Сапиев Асан, тарих факультетінің екінші курсында оқымып.

Қалың дәптерге аты-жөнімді, қайда оқитындығымды жазды да, орнынан тұрып, шприцін дайындай бастады. Менің зәрем ұшты.

— Жо-жоқ! Мен басқамын!

— Басқасы қалай?

— Ауру емеспін! Ауырған басқа адам, басқа!

— Тіпті жақсы,— деп күлді келіншек.— Бізге басқа адамдар керек.

— Мен саумын, саумын! — дедім шегіншектетп.

Білемін. Біз аурудың алдып алу үшін ем жасап жатырмыз.

— Жоқ, мен ешқашан ауырмаймын!

— Қылжақты қойыңыз, жас жігіт!

— Сіз мені түсінідізші. Мен... Мен жолдасымды іздеп келіп ем.

— Өте жақсы түсінемін, көгершінім. Кәне, жейдеңді көтер.

Оның айтқанын істедім. Басқа амалым да жоқ еді. Гүлбанудың көзіне түспеу үшін қандай қиянатқа болса да ко-

пуге бар едім. Ине десе жашым түршігетін. Осы жолы үлкен ерлік жасағандай сезіндім.

— Міне, көрдің бе, сен тіпті білмей де қалдың. Енді ауырмайсың. Ал кейбір жастар емнің қадірін түсіпбейді. Көпшілігі әлі келмей жүр. Енді деканатқа хабарлаудан басқа амал жоқ. Өздерімен көрсін.

— «Рахмет!»— дедім мырс күліп. Рахметті қандай ишпен айтқанымды түсіпбеді ме, сзу тартып, бас шұлттыды.

Сыртқа шығарда біраз толқидым; Гүлбану әлі есік алдында тұрған сәкілдене берді. Тың тыңдап біраз кідірдім. Тықылдаған өкше дыбысы естісем-ақ кері қашқым келеді. Жайлап есікті аштым, сонау соң сыртқа шықтым да, жап-жағымға көз жүгірттім, ешкім жоқ. Жүрегім енді ғана орнынан түсті. «Гүлбану шығып қалмай тұрғанда кетуім керек» деп ойладым. Жап-жағымға жауаңдап, жебей басып скверге қарай тарттым. Қашып бара жатырмын, ышмықтығыма іштей күйзеліп, күйініп келемін.

Мен неге сопшалық ымыжқып? Көзім соқыр, мұрным пұшық емес. Үлкен журналистық мұқабасына беретіндей келбетім бар деп ойлаймын. Ештеңе бұлдірген жоқпын. Ендеше Гүлбанудан неге қысыламын? Адам біреуге ғашық болғаны үшін осыншалық бейшаралыққа баруға тиіс емес шығар. Ғашық болу—қылмыс жасау емес қой. Жо-жоқ! Ол керісінше, ерлікпен пара-пар. Өйткені шын жүрегімен ғашық бола білетіндер өте сирек. Махаббат да дұрып сияқты, ол барлық адамға бірдей дари бермейді. Ол елінің атағын тек қолбасшылар, ақын-жазушылар, өрен оперпаздар ғана емес, ғашықтар да шығарады. Қозы Көрпеш пен Баян сұлу, Ромео мен Джульетта тәрізді ғашықтарды кім білмейді. Петрарканы ұлы ақындар санатына қосқан Лаураға арналған жырлары емес пе! Махаббат үшін құрбаң болғандар қаншама! Ал мен Гүлбануды көрсем кіріп кетер тесік тапшай қысыламын. Тосын әрекеттеріме қарап «мынау жігіт жыңды шығар» деуі де мүмкін-ау. Серік пен Айқынның қайсысы болса да батыл кірісер еді. Менің олардан пем кем? Неге тәуекел жасамаймын? Инетімді білген соң Гүлбану қарқылдап күліп, мазаққа айналдыратып тәріздеп беретіні несі? Оған асыл сезімімді жария еткен күші аялап жүрген сезімім, үмітім біржола марқұм болатындай қорқамын. Махаббатымның ажалы Гүлбанудан келетін сәкілденеді де тұрады. Ол аямайды. Сонда махаббатымды ажалдың аузына өзім апарып таста-

мақпал ба? Жоқ, бұлай істеу қолымнан келмейді. Ес істеуім керек? Дел-сал болып қашапғы жүремін? Осыпша-лық шыдағаным да жетер. Жетер! Қазір барамын да, барлығын айтамын. Бітті. Нүкте. Ниетім қабыл болмаса, барлығын тастап біржола кетемін. Көзге күйік болғанша қарамды батырғаным дұрыс. Адам төабейтін азап болушы ма еді, тәйірі. Бірте-бірте опы ұмытып кетермін. Иә, қазір барамын. Барамын деген соң барамын.

Төгеуріні алапат сезім еркімді билеп алды. Асыға басып жатақханаға тарттым. Көпілім алай-дүлей. Ғажайып ерлік жасауға бара жатқан адамдай сезінемін өзімді. Қолына мылтық алып, тұңғыш рет жаумен бетпе-бет айқасқа шығар жауынгерге де осындай сұрапыл сезім үстемдік жасайтын болар, бәлкім. Әрине ол керемет ерлік көрсетіп, даңққа бөлену үшін ажалға ұмтылмайды ғой. Жауынгер өмірі қалу үшін жауын олтіру керектігін біледі.

Жатақхананың алдына келгенде екі тізем дірілдегендей болды. Құлан қалатындай-ақ бойымды үрей биледі. Бұрыла салып кері қапқым да келді. «Біркық! Мүсәнір!» Өнімді-өзім аймай сөктім. «Барамын! Барамын да айтамын! Мен абыржық емеспін». Батыл басып ішке кірдім. Көре берісте үш-төрт жігіт шылым шегіп, әңгімелесіп тұр екен. ұзын коридормен әрі-бері сабылып жатқандар көп. Әлгілердің барлығы осы қайтер екен деп маған қарайтын-дай. Еңшімге назар аударған жоқпын, киімімді жөнге келтіріп алдым да, басымды төмен салып, отыз үшінші бөлмеге қарай жүрдім. Қарсы кездескендер ығысып, жол бөріп жатыр. Бірінші қабаттағылардың барлығы бөлмелерінен шығып, менің соңымнан қарап тұрғандай. «Апаны қараңдар! Гүлбануға кетіп барады!» деп бір-біріне сыбырлайтын тәрізді.

Коридордың екінші шетіне жеткенде гла басымды көтердім, отыз үшінші бөлменің тұсынан әлдеқашан отіп кеткен екенмін. Бір топ адам маған таң қала қарап тұр. Мас деп ойлаған шығар. Мен бұл әрекетіме қысылған да, қызарған да жоқпын. Керісінше, үлкен ерлік жасағандай кеудемді шаттық кернеді. Осы уақытқа дейін мені бас көтеруге мұрша бермей жығып келген қарсыласымды жеңгендей қуандым. Қарқылдап тұрып күлгім, айқайлап әп салғым келеді. Отыз үшінші бөлменің алдынан тағы бір рет өтуге бекіндім. Кенет сол бөлменің есігі ашылды да, Гүлбану шыға келді. Мен абыржып екінші қабатқа қарай тұра қаштым.

Әр нәрсеңің себебі бар. Себебісіз салдар жоқ. Менің соңшалық ыңжық болатыным — қарашадайымнан жетім қалып, өмірдің құқайын көп көріп, әбден жасып қалғандықтап шығар. Жетімдік атты қайырымсыздың мағап көрсетпегені қалмады. Бесіктен белім шықпай жатып көрінгенге телміртті де қойды, өзім қатарлы балалардың табасына қалдырды, мазағына айналдырды. Күлуге, қуануға, бақытты болуға қақым бар, солар тәрізді бала бола тұрсам да өзімді кем тұттым, жарысқанда алдыға түсуге, күрессек күшім асып тұрса да жығып кетуге қаймықтым. Қайша тыраптансам да олардан аса алмасымды түсіндім. Өйткені олардың артында асқар таудай сүйеніші — әкелері тұрушы еді. Ол кезде мен бақыт дегенді әке деп түсінетінмін. Солдықтан да ешқашан бақытты боламын деген емеспін. Бақытсыздық жаратушының маған жіберген арнаулы сәлемдемесі деп ойлайтынмын. Осындай түсініктің әсері болар, бәлкім, тағдыр атты тақуаның барлық қиянатына үнсіз көндім, ақыры ешқашан мойымастай көпдігіп алдым, күштілердеп оп-оңай жеңілуге тіпті қарсыласпауға, әлдекімнен ауыр сөз естімес үшін жағымпаздауға, ешкімнің бетіне қарсы келмеуге, өз шындығымды өзгелің өтірігіне жығып бере салуға үйрене бастадым. Мектеп, институт бітіргенше осы қасиетім маған көп көмектесті, жұрттың бәріне ұнайтын «жақсы жігіт» атандым. Ешқашан жұрттың көзіне оқшау түсуге тырысқаным жоқ, жау шақырғым келмеді. Жағалассам жанашыр болар ешкімнің жоқтығынан — адамдардың жоқтығынан қаймықтым. Тіпті Гүлбануға деген іпкәрлігімді де жасырдым. Жігіттер жақтырмай қалады деп ойлады. «Жетімдердің ешкімнен де артық болуға қақысы жоқ». Кішкене кезімнен санама сіңген осы түсінік ес білгенше маған үстемдік жүргізді. Тіпті азаматтыққа жетіп, семья құрып, ешкімге тәуелсіз тіршілік сте бастағанмен көрінгенге жауандап, жасқаншақтай беретін мінезімнен арыла алмадым. Өзеге ақыл айтып, көмек берер дәрежеге жеткепмен әрдайым әркімнен көмек, қамқорлық дәмеліп тұрамын. Балалы-шағалы болсаң да жетімдігің ұмытылмайды екен. Біреу қаттырақ сөз айтса да, өзіме елтеусіз болып көріпер мінімді бетіме басса да жалғыздығым, жетімдігім еске түсіп, көңілім болсап кетеді. Бала кезімде жетімдігіме намыстанатыпмын, есейген соң оны сүйеу көретін болдым. Жетім болып оскө-

нім үшін жұрт мені есіртеуге, қоңіліме қарап репжітпеуге тиіс тәріздепеді де тұрады.

Бірақ қоңіліме қарайтындар сирек, басқаны былай қойғанда, Сәулениң өзі мені әдейілеп репжітуге, табалауға құмар. Қашап болсын ісімнен ілік іздеп жүргені. Яһон айтып ақтала бастасам-ақ тәлімсіздігімді, жетесіздігімді тілге тиек етіп, жетімдігімді бетіме басады. Не дейін оғая, не дейін?.. Жетім екепім рас. Шешем бес жасында баладан қайтыпты. Бейнесі есімде жоқ, суреті де қалмапты. Қайда жерлепегені де білмеймін, жалғыз әпкесі болушы еді, ол кісі де дүние салған. Менде бауырына тартар нағашы жұрт та жоқ. Ал өкем мен төртінші класта оқып жүргенде эвариядан өлді. Соытіп ол бір жасында жалғыз қалдым. Жарты жылдай алыстан туысатын бір ағайынның қолында жүрдім. Баласы көп еді, әйелінің мінезі де шадыр болатын. Жарты жылдың ішінде тентек балалар мен адуын әйелдің маған көрсетпегені қалмады. Ол үйге сыймадым, сыйдырмады. Екінші тоқсан аяқталған соң ағай мені балалар үйіне апарып тапсырды. Қалған өмірім сонда өтті. Бірақ мен өкесіз өткізген жарты жыл өмірімді ешқашан ұмытпаймын. Тәубемді ұмытып, асып-тасып бара жатсам сол кездегі өмірім еске түсетін. Бірақ қатарға қосылып, табысым молая бастаған соң кешегінің барлығын есімнен шығардым. Күні бүгінге дейін ешқашан жетім болмағандай, еш уақытта қиыпдық көрмегендей әсерде жүрдім. Бір күндік арзан, алдамшы қуалыш пен бақ мың күндік азабыңды ұмыттырып жібереді екен. Балалар үйінде, институтта жүргенде «есейген соң өкеме үйдей ескерткіш орнатамын» деп өзіме-өзім сан рет серт те бергенмін. Осы күні ескерткіш түгіл өкемнің өзін де есіме спрек аламын. Әкемнің мені алдына алып түскен суретін тос қалтамнан тастамайтынмын. Әлдекімнен ауыр сөз естігенде, жабығып, күйінгенде сол суретті қолыма алып, егіліш жылайтынмын. Үйленіп атақ-даңқтың жолына түскен соң ол суретті ұмыттым. Қазір қайда жатқанып да білмеймін. Бәлкім, жыртылып та қалған шығар. Он бес жыл бойы ол менің жалғыз жұбапышым, рухани жебеушім болды. Гүлбануга гашық болып жүргенде оғаша жерде суретті қолыма алып, өкеме мүң шағатышымын, сол сәтте ол кісінің қабағы тұнжырап, менімен бірге күйзелетін сияқты еді. Ия, маған ол қиып кезде ғана керек болды. Қазір керекі жоқ.

Адам тәубесін неге тез ұмытып кетеді екен? Кеше ғапа соя суреттен өзге бірде-бір жақыным, қимас асылым жоқ

еді ғой. Қазір ол мен үшін жат, бөгеп. Ашыр-ау, әкесі соғысқа кеткенде іште қалған нәресте отыз жыл өткен соң табанынан таусылып жүріп, опың моласын іздеп тауып, басына ескерткіш орнатып келіп жатыр ғой. Ал мен... Ал мен бір күндік жердегі әкемнің бейітіне ол қайтқалы бері бір рет те барғаным жоқ. Оның бейітіне енді барсам таба алмасым анық. Неткен қара жүрек едім! Әкеме соңғы рет құрмет көрсетудің орнына тәлмендеп жүріп дүние жинадым, үйдің ішін керексіз нәрселерге толтырдым, солардан ләззат алдым, әр түрлі қымбат ыдыстар мен беті жылтыраған үбілерді алданыш еттім. Өзімнің әке алдындағы азаматтық парызымды ұмыттым. Бұған сонда кім кіпәлі? Сәуле ме? Жоқ! Өзім, өзім кіпәлімін. Ең болмаса сопшама жылдың ішінде бір рет барып, әкемнің бейітіне топырақ тастауыма болар еді ғой. Оның қандай кінәсі бар? Жаратты, гұмыры таусылғанша аялады, маған бола үйлеубей ұзақ жүрді. Ол кездейсоқ апатқа ұшырағаны үшін кіпәлі емес қой. Тіпті ол кісінің ажалына мен себепкер шығармын. Сол күні түнде жолға шықпай-ақ, таңның атуын күтуіне де болар еді. Менің жалғыз қалғандымды ойлап, қатты асыққан болар. Асықпаса кунде жүріп жүрген жолда машинасы аударылмас еді ғой. Ол да соғыста қаза тәлқандар сияқты ерлік өліммен олды.

Әкем дәл менің жасымда мерт болды. Сол кезде ол маған көпті көрген көшелі кісі тәрізденуші еді. Ал мен болсам әлі күні ақылы толыспаған баладай сезінеміп өзімді. Өз бетімше шаруа істеуге жүрегіне береміп, қызметте бастығыма, үйде Сәулеге жаутаңдаймын. Отыздан астым, әлі күні жұртқа жаутаңдаумен, жағынумен жүрміп. Осы менің ешкімнен қорықпай, қысылып-қымтырылмай өмір сүретін күнім бола ма? Қашан адамша өмір сүремін? Ең болмаса балаларыма сыйым жоқ, үлкен ұлымның айтқаны анау. «Нац, ты не мужчина». Ия, мен еркек емеспін. Бақыт тауып айтты. Сәуленің екі сөзінің бірі — осы. «Сен еркек емессің». Дұрыс айтады. Өйткені Сәулені дүние қоныздыққа үйреткен де өзім. Тпын санап шырылдан жүйкесін жұқарттым. Үйге қажеттіні де, қажетсізді де жиһай бергім келді, жинай бердім. Сөйтіп жүріп Сәуленің психологиясын өзгерттім. Жоқшылық, жастай көрген қиыпдықтарым мені сараңдыққа үйретті. Ақыры міне, тұған әкемнің басына қалқытып қара тас қоюға да жарамдым. Оның бейіті басыла-басыла жер болып кеткен шығар. Енді іздеп барғанмен таба алмаймын, таптырмайды.

Оның қай жерде жатқанын ешкім де білмейді. Ол ұмытылған. Басында қалқып қара тас тұрса, ең болмаса қорымға барғандар есіне алар еді ғой. «Байғұстың соңында жалғыз тұяқ қалып еді, үлкен оқу бітіріп, үлкеп адам болып кетті». Олардың осылай дері анық. Бірақ енді ешкім де, еш уақытта да бұлай демейді. Қазір мені ешкім де білмейді, ешкім де!.. Менде туған жер жоқ! Жоқ! Жоқ! Жоқ!..

Мен жалғызбын. Менің шын мәніндегі жетімдік өмірім, мәңгі тіршілігім енді басталған шығар. Маған балаларым да, Сәуле де жоқ. Біз күнелту үшін ғана бас біріктіріп күйзелген жұрмыз. Ал егер... Ал егер Сәулеңің орнында Гүлбауу болса еді? Онда мен қазіргідей күйге түспес едім, бәлкімі?! Бойымдағы маңсапқұмарлық, дүпсе қоңызылық сезімді махаббат жепер ме еді?! Кім білсін, кім білген...

Ол күн енді қайтып оралмайды. Оралмайды. Ол кешегі күн...

* * *

Сәу жатсын ба, тірі жанға сездірмеймін деген Айқын сыбырлап Ерменке айтып қойыпты. Ерменкел Серік естіпті, ақыр аяғы менің жұмбақ сырым Асылдың да құлағына шалыныпты. Бәрі жабылып мазаққа айналдырар, қарқылдап күлер деп мықтап абыржадым. Егер олар жапыма тиер сөз айтып келемеждесе ешкімді де аямасым, аянбасым анық еді. Бүгінгі «жиынға» осындай оймен келдім. Міне, Есжаннан басқаларының барлығының төрт көзі түгел. Өз басына іс түскенде қолдай ақылы шөлге айшалып кететін, ал өзгеге жөн айтқанда алдына жап салмайтын Асыл оршылап тұрып, ыңырапып сөз кідірді де әңгіме бастады. Махаббат дегеннің үлкеп мәселе екенін, ондай сезімді күлкіге айналдыруға болмайтынын, сүйген қызы үшін талай боздақтың отқа түскенін тілге тиек етіп, өзі айтпақшы, бұл мәселеге философиятық мән бере сөйледі. Оны Айқын қостады. Серік оның әңгімесін жақтырмады, білем, оршылап тұрды да қайқы бел келіпшектердей әрі-бері бұрандап жүре бастады, арагідік мырс етіп күліп қояды. Мен жетім баладай әркімнің бетіне бір жауғанда, мөлшін үнсіз отырмып. Серік мырс-мырс күлген сайып жүрегім суылдайды.

— Өй, сендер де қызық екенсіңдер. Қарапайым шаруаны үлкеп проблемаға айналдырып, бас қатырғанша...

Осы кезде Ермек орнынан атып тұрды.

— Өй, аттасының!.. Немесе сол қызды құдай құсатып... Қазір оны осы бөлмеге сүйреп әкелемін!

Ермекке жармаса кеттім.

— Барма. Бармайсың!..

— Немесе сен өзің?! Ол қыз сенен артық па сонау!

— Бармай-ақ қойшы, — деп миңгірледім.

— Қызық екеңсің өзің.

Ол осылай деді де, әптек күрсініп орнына отырды. Манадан бері үнсіз отырған Айқын кінәлі адамдай қыбыжықтап сәл тұрды да, жаңыма келіп нығмыма қолым салды.

— Сен маған ревжіме, Асап, — деді күбірлеп. Басқадай жағдай болса ғой, оның сыр сақтай білмейтін аузын бұзып жіберер едім. Аласапыран сезімнің құлы болып отырғандықтап ол емес, өзімді кінәлі сезіндім. Өйткені жұрттан ерек ес-түссіз ғашық болуым артықшылығым емес, мінім тәріздепді.

— Жігіттерден жасырғанмен болмайды ғой, — деді Айқын әлден уақыттан соң жасқана дауыстап. — Мен Райгүлге айттым. Гүлбану да сені теріс көрмейтін сияқты. Сенің келуіңді күтіп жүр.

Жүрегім ал кеп туласын, қатты толқығандықтап ба, дұрыстап дем шығара алмай еңтіктім де қалдым. Мұндай тосын хабарды күтпегендіктен болар, бәлкім, есім шығып кетті. Айқынның бетіне қарап ыржындап күле бастадым. Манадан бері не істерге білмей дағдарып, молшіп-мөліп үнсіз отырған жігіттер ду күліп жіберді. Алғашқы әлетте олардың маған күлгенін білгенім жоқ. Өзімнің ағат қылығымды көш түсіндім, маңдайымнан тер бұрқ ете қалды. Асып-сасып орпымнан атып тұрдым. Жігіттердің күлкісі кілт тивлды. Үнсіздік орнады. Біраздан кейін барып Айқын әңгімесін бастады.

— Сен онымен кездесуің керек. Былайғы әңгімені пісіріп қойдық. Барасың да көңіл білдіресің, сонымен бітіп жатыр.

— Ғашықпын, сенсіз тіршілік жоқ, тағы басқа анау-мынауларды айтып мүсәпірсің берме, күлкіге қаласың. Сен нілген сайын ол шалқая береді. Бұл — барлық қыздардың одеті, — деді Ермек қызыла дауыстап.

— Өй, маубас! Оясыз бола ма? Ғашықпын демегенде не дейді?

— Ғашықтығын ауызбен айтпай-ақ, іспен көрсету керек. Сонда ғаша қыз сенеді, маубас! Түсіндің бе?

— Бқ-қы-қы! Маубас! — деп Асыл-лекіте күлді.

— Ермек дұрыс айтады, — деді Айқын сөзге араласып. — Өліп-өшудің керегі жоқ. Официально танысып алса да жетеді. Сонау соңғысы өзі-ақ реттеледі.

— Міне, ақыл! Дұрыс айтасың, — деп Ермек оны қоспай жөнелді. Жігіттер осы ұйғарымға келді де, Айқын Гүлбану екеуіміздің «ресми» кездесуімізді ұйымдастырмақ болып шығып кетті. Жүрегім алып ұшып бір ауыз сөзге тілім келмей мең-зең болып отырып қалдым. Бір-бірімен қауқылдасып алып маған ақым айтуға кіріскен жігіттердің сөзі миыма кірмейді. Олардың көңілдерін қалдырмақ үшін бас шұлғы беремін. Бірде-біреуінің ақылының жүзеге келуіне білемін. Өйткені «ресми» кездесуге баруға батылым жете ме, жоқ па, бұл жағы өзіме де жұмбақ.

Екі ойлы болып толқып отырмын.

Асығып-аптығып Айқын жетті. Жеңгесі босанып, сүйініші сұрауға келген бала сияқты екі танауы желп-желп етеді.

— Бол, тез! Дайында! Оң бес минуттап соң өзім ертіп барамын.

«Біттім» деп ойладым. Маңдайымнан сұп-суық тер бұрқ ете түсті. Құзар шыңнан төмен қарай секіруге мәжбүр болғандай жанымды алапат үрей биледі. Жүрегім дүрс-дүрс соғады. Бармайтыншымды айтақшы болып едім, демім бітіп қалғандай ауыз ашуға шамам келмей-ақ қойды.

Жігіттер абыр-сабыр болды да қалды: әлдекім қолтығымнан көтеріп тұрғызды, екіншісі костюмді киізді. Мені бәйгеге қосатындай біреуі бәтеңкемді шөткелеп, екіншісі галстук байлап, үшіншісі шашымды тарап жаныға бастады. Менде үн жоқ, қарсыласатындай күш те ада, жансыз қуыршақ сияқтымын.

— Өй, болыңдар! Күтпей кетіп қалады, — деп Айқын тықыршып тұр. Сылқ етіп отыра кетіп ем, ексеуі екі қолтығымнан ұстап, көтеріп тұрғызды да, сүйрей жөнелді.

— Жігіттер!.. Тұра тұрыңдаршы! Жігіттер-р!..

— Өй қорықпа!

— Кетіп қалады.

— Кетіп қалса ұят болады.

— Тезірек барайық.

— Бармаймып!

— Давай, давай! Қарсылассаң сүйреп апарамыз.

— Сендер менімен бірге жүріңдерші, — дедім жалбарынып. Асыл тырқыздап күліп жіберді.

— Мынау не дейді ей!? Сонда қызбен қайсысымыз тағысамыз?

— Ертең... Ертең барайықшы, — дедім жалыншыты ұймен. Олар менің тайсақтап тұрғанымды, мына түріммен қызбен дұрыстап сөйлесе амғасымды сезді. «Ресми» кездесудің инициаторы — Айқын ашулана бастады.

— Есің дұрыс па өзіңнің? Мені ұятқа қалдырмақшымысың?!

— Ертең барайықшы, ағатай!

Менде бұдал басқа сөз жоқ.

— Әй, давай, өзің сүйреп апарайық, — деп Асыл қолыма жармаса кетті, екінші қолымнан Айқын ұстап ұлгерді. Қарсыласып абырой таппасымды біліп, олардың ырқына көнген сынай талыттым. Бірақ қолымды босата қоймады, біріңші қабатқа қарай жетелей көшелді.

«Шегінетін жер жоқ, артымызда Москва...» Ойыма қайдан түскенін білмеймін, осы сөзді іштей қайталап келемін, қайталап келемін. Міне, біріңші қабатқа түстік, Гүлбану екеуміздің «ресми» кездесуіміз осы арада өтпек. Асығып келіп едік, ол әлі келменгі. Мен бұған қатты қуандым. «Келмей-ақ қойса екен» деп тілеп, құдайыма жалбарынып тұрмын.

— Он бес минут болды, — деді Айқын мазасызданып.

«Келмей-ақ қойса екен. Е, құдай!» Жүрегім кеудемді жарып жіберердей дүрсіндейді, екі бетім күйіп-жануып барады. «Шегінетін жер жоқ, артымызда Москва...»

— Мынау не деп тұр ей?

«Шегінетін жер жоқ, артымызда Москва», — деп күбірледім. Асыл мен Серік күліп жіберді.

— Мәледес! — деп Ермек арқамнан қағып қойды.

— Әй, жігіттер, осы бізге не бар мұлда? Әттәсінің!.. Кеттік! — деді де Серік шұғыл бұрылды, Асыл да кетуге ыңғайланды, мен де қозғала бердім. Тықыршып әрең тұрған Айқын қолымнан ұстай алды.

— Қайда барасың?

— Кетемін!

— Есің дұрыс па, ақымақ!

— Бәрібір откізбейміз, — деді Ермек жоғары көтеріліп бара жатып. — Біз екінші қабатта тұрамыз.

— Келе жатыр! — деді Айқын абыржып. Есім шығып

кетті. Сасқаным сонша, оның қолынан шап беріп ұстай алдым да:

— Кетпеші, ағатай! Кішкене тұра тұршы,— деп жалындым.— Ол келгенше тұра тұршы, ағатай.

Өмірі айырылмастай мықтап ұстап тұрмын, ол әрі-бері бұлқынып босана алмасын білген соң:

— Кетпеймін, қолымды жібер,— деді күліп. Соған соң бәс қолыммен кеудемнен пұқып жіберді.— Ылыққ!

Тықылдаған окше дыбысы бірте-бірте жақындап келеді. Мен жаутәпалап Айқынға қараймын. «Кетейікші, ағатай! Кетіп қалайықшы» деген сөзді айтқым келгенмен, тізім байланып қалғандай үн шығара алмаймын.

— Ұят бәтәлі, жібер! — деп Айқын бұлқынып қалды. Мен жабыса түстім. Оның қолын босатсам-ақ тәлтіректен барып ұзынымнан түсетін тәріздімін.

— Келіп қалды! Бол енді!

Тық-тық, тық-тық... Жақындап келеді, жақындап келеді. Маған қарай өліп-өшіп сүйген қызым емес, алапат сәл келе жатқандай. Басым айналып барады. Ол жақындап келген сәтте шалқамнан түсетін тәріздімін.

Кенет Айқын қолымды сілкіп тастады да, жоғары қарай ташырақтап тұра қашты. Оның соңынан жүгіре жөпелгім-ақ келді. Бірақ қозғалуға дәрмен жоқ. Құзар шыңшап түпсіз шыңырауға құлап бара жатқандаймын. Көзім қарығып, басым айналды. «Құлайтып болдым-ау!» Зәрем ұшты. Басқыптың жақтауынан сүйеніп сәл тұрдым да, бәспалдаққа отыра кеттім. Құлағымда бір ғана үн: тық-тық, тық-тық... Жақындап келеді...

Бір кезде жацағы тықыл дәл жанымға келді де кілт үзілді.

Орнымнан тұрғым-ақ келеді, дәрмен жоқ; басымды көтеріп, оның бетіне тура қарасам дейміп, жан жоқ; бір пәрсе деу керектігін білемін, жағым қарысып қалған, күбірлеп отырмын. Екі көзім қара туфли мен тоқ балтырда. Бір кезде қара туфлидің тұмсығы оңға бұрылды... Тықылдаған дыбыс қайта естілді...

«Кетті! Кетіп қалды! Бейшара!» Әлдекім дәл құлағымның түбінен осылай деп сыбырлап тұрған сияқты. Басымды көтеріп жан-жағымға қарадым. Жоқ, ешкім жоқ. Сыбырлаған да, күбірлеген де өзім.

Өкше дыбысы алыстай-алыстай біржола өшті. Еңіреп тұрып жылағым келді.

«Ыяжық! Сорлы! Идиот!» Өзімді-өзім жерлеп отырмын, жерлеп отырмын. Дәл жанымнан әлдекімдер өтті. Жоғары көтеріліп барып кідірді де, күбірлесе бастады. Соған соң тағы біреулер өтіп барып тоқтады. Мен қозғалған жоқпын. Қозғалатындай дәрмен жоқ. Үнсіз егіліп жылап отырмын.

• • •

Оқуды тастап, біржола кетемін! Кетемін, кетемін!.. Жұртқа қарайтын бет жоқ. Масқара болды-ау! Көзге күйін болғанша қарамды батырайың.

Кешелі бері осылай істемекке сан оқталып, сан айныдым. «Ақылың болса көзіңді жоғалт» дейді бір адуын сезім. «Ойлан, ойлан! Осыған дейін корген азабың да аз емес, қызбалыққа салынба». Ақылым осылай тоқтам айтады. Екеуінің қайсысын тыңдарымды білмеймін. Не істеу керек? Ақылдасатын ешкім жоқ. Жігіттердің барлығы менен теріс айналды. Кеше бәрі жабылып сілікпемді шығарды. Мен не дейін оларға? Кінәлі екенім рас. Үн-түнсіз отырдым да қойдым. Төбелеспек болған Айқынға да ләм дей алмадым. Оның алдындағы кінәмді іштей мойындадым. Гүлбауу екеуміади таныстыру, табыстыру үшін не істемеді ол. Ал мен Айқынның сепіміне лайық бола алмадым; ұят-ай, масқара болды-ау! Досымды отқа айдап өзім бұғып қалдым. Ол Райгүлді де мен үшін айналдырды ғой. Айқын достық міндетін өтеді, ал мен ше? Мен... Мен оған опасыздық жасадым. Евді Айқын, Серік, Ериск, Асылдармен бірге тұруға, бірге жүруге қақым жоқ. Бәрібір олар мені тобына қоспайды. Кетемін! «Өлімнен ұят күшті».

Ақылды алапат сезім жеңді. Соңғы ойыма бекіндім. Лекцияға әдейі бармай қалдым. «Неге бармайсың?» деп сұраған ешкім болған жоқ. Жігіттер әдеттегідей улап-шұламай үн-түнсіз кетті. Ежелгі дәстүрі бойынша «ішінің ауырғанын» сылтауратып, Есжан қалып қойды. Бір қызығы: оның ішінеп басқа жері ауырмайды. Күн қатты ысып кетсе де, ұйқысы қанбай қалса да «ішім өкетіп барады» деп жатып алады. Кейде салтақ болған баладай сыртқа жүгіріп мазасы кетеді. Сондықтан оның ішінің ауырғанына ешкім күмән келтірмейді. Ашқарақ адамға іш ауруынан басқалары қайдап жоласын.

— Өй, Жәке, сенің де ішің ауырды ма? Ех-хе-хе! Ех-хе-хе!

Күлгенде аузы қисайып, нығы селкілдеп кетеді. Бір

түсе біразға дейін қоймайды, басы қалтаңдап, көзінен жас тартайды.

— Қызға ғашық болып нең бар? Ех-хе-хе! Ех-хе-хе! Мах-ха-пат! Бұл заманда махаббат деген болмайды. Түсіпесің бе, цивилизация! Бұл — жиырмасыншы ғасыр! Ақымақ адамдар ғана ғашық болып жүреді. Өйткені олар ақымақ! Ех-хе-хе! Ой, ішім-ай!

Ол қарнын сипалап, тарқылдап күле бастады. Ал енді шыдап көр. Бұлай табалағанша «сен ышжықсың, адам болмайсың» деп шапалақпен салып жібергені жақсы еді. Дүшпесің күлкі жаман. Бірден жүрегіңе жетеді.

Орнымпап атып тұрып, столдың үстіндегі сатақанды Есжанға қарай жіберіп қалдым. Оның «ө-о-ө-й-и» деуге ғала шамасы келді, стақан басынап асып барып қабырғаға ттіп, быт-шыт болды. Есжанның түсі қашып кетті.

— Әкеңнің! — деп екінші стақанға жармастым. Ол зым беріп бөлмеден шығып үлгерді. Қорыққаны сонша, коридорға трусшесің шықты. Біраз уақыт бойы бөлмеге кірмей қойды.

Стақанды орнына қойып, төсегіме отырдым. Осы кезде есік сәл ғана ашылып, Есжанның басы көрінді: көзі жаппақ-жаппақ етеді, маған үрейлене қарайды. Аузы қисайып кетіпті. Үн жоқ. Мәнен әмір күткен сыңайлы. Әрі-бері өткелдерден ұялар емес.

Оған ішке кір деп жұмсақ сойлеуге аузым бармады, айқайласам тұра қашатынын білдім де, үндемей отыра бердім. Ол үшін мен ұялып барамын. Қыздардың күлкісі естілді. Әрине олар Есжанды мазақтап барады. Ұялу, қымсыну деген мынапың қаперіне кірер емес. Оны елеменің сыңай тағытып, теріс қарап жаттым да басымды одеялмен бүркеп алдым. Есжан бөлмеге біраз уақыттап соң барып кірді, бірақ есікті жаппаған тәрізді, коридормен әрі-бері жүргендердің аяқ дыбысы анық естіледі. Иыным қозып әрең шыдап жатырмын. Басымды көтерсем-ақ Есжанның тұра қашары анық. Ол осы күйіпше сыртқа шығып кетуден де тайынбайды.

— Есікті жаппаймысың, идиот! — дедім қозғалмаған күйі. Ол міз бақпады. Не істер екен деп біраз күттім. Есік жабылар болмаған соң басымды көтеріп алдым. Есжан шегіпшектей бастады.

— Неғып тұрсың мелшшін, идиот! — деп ақырын жібердім. — Жап есікті!

Есікті жартылай жапқанмен орнынан қозғалған жоқ, өңі түтігіп, екі көзін мәнмен алмай мөлшіп тұрды да қойды. Қорқып тұрғанын да, ашулашып тұрғанын да аңғару қиын. Бір пәрсе айтқысы келетін сияқты, аузы қисаңдайды. Бұдан арыға шыдамым жетпеді, мырс етіп күліп жібердім. Осы кезде барып Есжанның өңіне қаш жүгірді. Ал келіп күлсін. «Ех-хе-хе! Ех-хе-хе!» Қисалаңдап барып шалбарын киіді, қисалаңдап жүріп жейдесін, аяқ киімін киіді, сонап соң түсін суытып маған телсінді.

— Өлің қалсам қайтер едің, ит-тиот! Стақанның сышығы көзіме тиіп кетсе қайтер едің, ит-тиот! Қайта құдай сақтады. Стақан бір жеріме тигенде сен ит-тиот түрмеде жатар едің. Иттсі болып сотталып кетер едің, ит-тиот!

Ал келіп күлейің. Алғашқы әлетте Есжан сасып қалды. Мізбақпай үн-түссіз біраз тұрды. Сонап соң қисалаңдап келіп:

— Күз, тағы күз, ит-тиот! Әлі көзіңнен қанды жасың ағады,— деп шығымнан түйіп-түйіп жіберді. Одан сайын қатты күлдім. Ол менің ашулаңбасымды білді де, қатты ұрды. Иығым ауырып қалды, үндемесем қояр емес. Зәресін ұшырайың деп орнымнан атып тұрып, стақанға жармастым. Есжаннан ес кетті.

— Ө-ө-о-й! — деді үрейленіп.— Қалың түсіпбейсің бе? Өй, Жәке! Жәкетай!

Көзі алақтап басып қорғаштады. Тағы күлдім. Маған қосылып ол да қы-қылай жөнелді. Күлің жүріп шегіпшектеп болмедей шығып кетті. Іле-шала есік ашылды да, Есжанның басы көріңді, жаңағы күлкіден жүзінде белгі жоқ, сұрланып кеткен.

— Жстім екен деп аяйды деме, ит—тиот! Бітті! Кешірмеймін! Өз обалың өзіңсе...

Қорқытпақшы болып орнымнан атып тұрдым. Есік тарс жабылды да, Есжан тапырақтап тұра қашты.

Жалғыз қалған соң күлкімді тежей алмай-ақ қойдым. Есжанның жаңағы әрекеттерің, сөзін есіме түсірсемін де күлемін.

Барып тұрған қорқақтың өзі. Сөзіне қарасаң пағыз қас батыр. Осы да жігітпін дейді-ау. Қыздардың алдында өзіне тең келер кісі жоқтай шіреніп тұрғаны. Мұндайда философ болып шыға келеді, одан білімді, одан ақылды ешкім жоқ сияқты. Абайдың өлеңдерінен мысал келтіріп, мақаладап соққанда қыздарда ес қалмайды. Есжанның алдында қызарып, қысылып тұрғаны. Олар мұның кім екенін, қан-

де жан екенін қайдан білсін. Білсе қарасын көргенде қалай еді. Өзі өмірі қолына кітап алмайды, ұйқы мен тамақтан өзге уайымы жоқ. Күніне асханаға сап рет барады, бірақ тойдым деген емес. Қашап болсын аспаздарды кінәзаны, асхананы күстаналап жүргені. Жігіттер театр, футбол, кітап туралы әңгіме қозғаса, ол тамақ жайлы айта бастайды. «Ой, жіке, кітап саған тамақ болмайды» деп шыға келеді.

Менімше, Есжан — рухани мүгедек адам. Сойте тұра өлі дегдар, басқаларға ақыл айтқыш. «Ақымақ адамдар ғана гашық болады» деп мырс-мырс күледі. Шынында басқалар неге мен сияқты өле гашық болмайды? Олар ұнаттым, көңілім кетті дейді. Және солардың-ақ жолы болғыш, екі-үш күн қызды тоңіректен жүреді де, төртінші күні киноға немесе театрға кетіп бара жатады. Менің бір түсінбейтінім — олар біраз уақыт өткел соң сол қызды жамандауға кіріседі. Мұның қандай себебі бар? Себеі біреу-ақ. Не қыз ұнамай, не өзі ұпай алмай қалады. Амалышын жоқтығынан ол басқа біреуді нысанаға ала бастайды. Ал әлгі жақсы қызды жамандайтын себебі — жігіттік беделін сақтағандағысы. Демек, жақтап намысқа тырысып, қызды жерден алып, жерге салады. Осы да махаббат болып па? Әлде балалығып жоғалтпағандар ғана шын жүрегімен гашық бола біле ме? Не, махаббат деген — тазалық. Көңілінде бір мысқал кір бар пенденің өзгені сүйі мүмкін емес, мұндайлардың махаббаты тұрақсыз. Есжанның айтуынша, осындайлар ақылды да, әлдекімге гашық бола салатындар—ақылсыз. Олар ақылының кемдігінен өзгені сүйеді, табынады, азамат басын кішірейтіп, оның алдында молініп тұрады. Есжанның айтуына қарағанда, бұл керісінше болуға тиіс. Және де әлгіндеі жігіттер момы болғандықтан қыздарға ұнамайды, мазаққа айналады. Ал қыздар басқаларды, момың еместерді сүйеді. Сондықтан рыцарь болу керек. Рыцарлық — махаббат!.. Орта гасырлық махаббат!.. Жо-жоқ! Бұл — Есжанның көп сандырағышын бірі. Мынадай галжайып заманда ондай махаббаттың болуы мүмкін емес. Бұл — қара күштің, үстемдіктің емес, ақыл мен нарасаттың заманы. Цивилізация адамның интеллектісі күшейткенмен, сөзімталдығын әлсіретеді дегендерге сенбеймін. Өйткені адамның миы сөзімге тауелді. Сондықтан сөзімсіз жан — мүгедек. Қаншалықты ақылды болсын мейлі, бәрібір мүгедек. Ал махаббат деген құдіретті осындай мүгедектердің тұрақсыз сүйіспеншілігімен бағалауға бола ма? Жоқ, жоқ!.. Махаббат бар. Оның мәні жоғалмай-

ды, күші ешқашан кемімейді. Ол — адам баласының өмірге деген сүйіспеншілігін күшейтер ең негізгі компонент. «Махаббатсыз өмір — тұл». Өте жақсы айтылған.

Менің көзім бір ақиқатқа алық жетті: шын мәніндегі азамат адамдар ғала ғашық бола біледі. Ия, кей ретте мұндай махаббаттардың қайта тұра алмастай омақаса құлап жататыны да рас. Себебі, оның сүйіспеншілік сезімін екінші жақ қабылдамайды. Шын ғашық мұндай кезде де алған бетінен қайтпайды, ісінен нәтиже шықпасын біле тұра үміттенеді, ақыл-сінінен жүрдай болады, өйткені оған мұндай сәтте алапат сезім үстемдік жасайды. Ол сол бір соқыр сезімнің ықпалына шығып кете алмайды. Апыр-ау, сондай тірі пендеге сырттай үстемдік жүргізетін ұлы күш — абсолютті рухтың бар болғаны ма шынымен? Ал егер адамды сезімге кенде етіп жаратса ше? Онда ешкім де еш уақытта қателеспес еді, бәлкім. Мұндай жағдайда адам мен роботтың арасындағы айырмашылықтың жоғалып кетері анық-ау. Роботта ақыл да, іскерлік те, күш те — бәрі де бар. Оған жетпейтіні — сезім мен адам баласына ғана тән интеллект және адамгершілік. Сондықтан да ол — құл! Робот — құл! Ал адам қашанда адам! Демек, ол тек қана бақытты болуға тиіс.

Демек, адамгершілік пен махаббаттың бастау көзі сезім болғаны ғой. Есейген адамдардың неге ғашық болмайтынын енді түсіндім. Жас кезінде досың көп, бірте-бірте олар кеми береді, кеми береді. Біреуін өзің режітесің, екіншісінен түңілесің. Кейде жап досым деп жүргенің қара басы үшін қараулық жасайды немесе сен оған. Әрине қысастық жасауға әр түрлі жағдайлар мәжбүр етеді. Сойтіп біріңмен-бірің безінесің, тіпті жауласа бастауың да мүмкін. Ал балалар шекіскемеп кетіспейді, араға бірнеше күн салып, шұрқырасып табысып жатады. Сонда бұл балалардың ақылының кемдігінен бе? Жоқ! Жоқ! Жоқ! Бұл — олардың жүрегінің тазалығы, көңілінің пәктігі; балаларды тез табыстыратын да молдір сезімнің күші. Ал үлкендердің бір кетіскен соң қайта келісуі өте қиын.

Сезім делбе арқылы үстемдік жасап тұратын ұлы күштің ықпалынан шығып кетсек, біз адам болудан қалармыз, бәлкім. Сезімнен жүрдай пенде өзгені аяуды, аялауды білуші ме еді! Өлі сезім!.. Қандай қорқыпшыты сөз! Аюандық, қатыгездік дегендерді ойлап тапқандар сезімсіз жастай жалмаған жандар шығар, бәлкім. Олар — сезімнің ғана емес, жақсылық атаулының жауы. Осындай көкірегі

көр пепделер шындықты өз безбендеріне салып өлшегісі келеді. Соғыс өртіп тұтататындар да солар. Соғыс адам баласының асыл қасиеттерінің ең бастысы—опық бойындағы ізгі сезімдерді өлтіреді. Аса қорқыныштысы да сол — адамның өлгені емес, онып асыл сезімінің жоғалғаны. Тірі жүргендердің барлығын қырып жіберу мүмкін емес, ал сезімді өлтіру оңай. Апыр-ау, сонда сезім делбе арқылы басшылық жасайтын ұлы күштің тек бейбіт күнде ғана күшті болғаны ма? Егер шындығында да солай десек, мынау жарық дүниеде адамнан күшті ештеденің, ешкімнің болмағаны ғой. Адам жеңбейтіп пе бар сонда? Бәлкім, тірі пепденің бірінші дұшпаны өзі шығар. Иә, әркім өзіпс-өзі кедергі жасап жүреді, қателесе кінәні басқаға жабады, сүрінсе кездейсоқтыққа саяды. Жоқ, өмірде кездейсоқтық деген болмайды. Бәрі де алдын-ала, күні бұрын дайындалады. Өзін-өзі жеңе алмағандар ғана қателеседі, жеңілістен көз аша алмайды...

Егер осы жолы өзімді-өзім жеңе алмасам, махаббатымды тірідей табытқа саламын да өмір бойы арқалап жүремін. Сөйтіп мен тірі өлікке, роботқа айналамын! Мен роботпын, мен құлмын! Ешкімді сүйе алмаймын, сүймеймін!

Мен де осындай халде тәуекел жасауға батылым бармай мең-зең болып біраз отырдым. Ақыры жеңілгенін ешқашан мойындамайтын адамдардың әдетіне бақтым, ауыр темірді көтере алмасып іштей сезсе де, ақырғы кезегіне үміт артқан штапгашының көбін кидім. Ең соңғы рет талпыныс жасап бару керектігін түсіптім. Осы түйілге табап тіредім.

Нар тәуекел! Ең соңғы рет бағымды сынап көрейін.

Дұрыстап жуындым, шөл даладағы селеу секілді пегімнің әр-әр жерінде қылтып-қылтып тұрған қылшықтардың көзіп құрттым, Айқынның «дефипт» әтірін өзі қарап тұрмаған соң аяған жоқпын. «Вездеход» туфланді жарқыратып сұрттім, «отқа салса күймейтін» жалғыз шалбарымды екі қайтара үтіктеп кидім де, құр атқа мипгендей көңілденіп, сыртқа шықтым.

Дүкенге келдім де, сөреде сап түзеп тұрған пипшаларды қарап шықтым. Сатушы қыздан «мышалардың қайсысы тәуір» деп сұраймын. Ол менің қалтамда не бары бір сом жетпіс сегіз тиын барып біліп қойғандай қасақана қымбатып көрсетеді. Біраз ойланап жүрдім де қасақана ең арзанын алдым. Маған қымбаты да, арзапы да бәрібір емес пе. Тек аздап батылдық берсе болғаны.

Мені «бақытсыздықтан» арашалап алатып шешіліп қалтама тығып алып, таңғажайып іс тындыруға бей-лаған адамдай алшақ басып бөлмеге келдім. Қымбат мүлкімді ешкім көрмейтін жерге жасырдым да, Гүлбануға айтатын сөздерімді жұптап, әрі-бері теңселіп жүре бастадым.

Әрі ойлап, бері ойлап ондай керемет бірдепепі таба алмай қойдым. Мынау дүниеде тек Гүлбануға ғана айтуға болатын сөз қалмағандай. Ең бір тамаша сөздерді менен бұрын Қозы Баянына, Төлеген Жібегіне, Мәжүнін Ләйлісіне, Ромео Джульеттасына айтып қойыпты. Енді не істеуім керек?

Ақыры ойлап-ойлап келіп Гүлбануға ең керемет сөзді, жүрек сөзі тек қана поэзия тілімен айтуға болады деп шештім. Миымды ашытып, ұзақ отырып жазғаным — екі шумақ жыр. Дауыстап оқыдым, бірақ ұнамады. Ұнамаған сөз өзім ұнатып оқытып ақынның кітабынап бір олең көшіріп алдым да, көңілімді тыныштандырдым.

Гүлбануға қағазды беріп тұрып, «сізге айтпағымшың барлығы осылың ішінде» деймін де қоштасып кете беремін. Осыным қалай болар екен? Дұрыс емес. Жүрек сөзім ауыл-ша айтуым керек. Сонда ғана ол әсерлі болады. Сопап сөз-өл жауабын береді. Сондықтан өлеңді жаттап алуға тиісімін. Жігіттер келгенше әлі біраз уақыт бар.

Үгү қиын адам жанын білем мен,
Не оқисың қабағымнан түнорген.
Мені білгің келсе қара көзіме,
Мен жайында сұрамашы біреуден.

Өлеңді жаттап бола бергенде Айқыш келді, маған назар аудармаған күйі кітаптарын тастап, шығып кетті. Реп-жіп жүргені анық. Гүлбанулардың да оралғанын білдім, «операцияны» бастайтын уақыттың туғанын түсіпдім. Алғашқыда біраз толқидым. Жастығымшың астында жатқан шиша маған соншалықты қорқынышты көрінді. Бір ұрттаған сөз басым айвалып, құлап қалатып сияқтымын. «Удай әщы шығар» деп ойлап, денем тіксінді. Не істерімді білмей біраз отырдым. Бір кезде коридордағы аяқ дыбысы күшейе түсті. Студенттер келіп жатыр. Енді кешігуге болмайды. Шешінген судан тайыпбас. Нар тәуекел!

Бөтелкені алдым да, үлкен қырлы стакашға орталай құйып, екі көзімді шарт жұмып, тартып жібердім. Басым айпалып, құлап қалмас үшін дереу отыра қалдым. Әлі отырмын, әлі отырмын, ешқандай өзгеріс жоқ. «Қызыл

арақ бірден әсер ете қоймайтын шығар» деп ойлап қолмып. Ұмытын қалмас үшін өленді қайталай бастадым. «Ұғу қиын адам жанын білем мен...» Осы кезде алқым-жұлқын болып Ермек кіріп келді де, столдың үстіңдегі ботелкеге бір, маған бір қарап аң-таң болып тұрып қалды.

— Өзің бүгін байығансың-ау, тегі.

Жауап қайтарған жоқпын. Екі көзімді шарт жұмып, үн-түпсіз мүлгіп отырмын. өзіме қарай зымырап келе жатқан алапат батылдықты күтіп отырмын. Бірақ оның қарасы жоқ. «Тағы да аздап ішкенім дұрыс болар» деп ойладым. Стаканды жартылап тағы іштім. Бұрын-соңды ұрттап қормегендіктен арақ атаулының барлығы маған сошшалықты ащы секілденетін. Мыпада ондай дәм жоқ. керісінше бұзылыққырап кеткен жеміс сөлі тәрізді кермек татыйды.

Осы қарапайым жеміс шырыны емес пе өзі?!

Бөтелкені айналдыра қарап шықтым. Жоқ, сатушы қыз алдамашты, кәдімгі қызыл шарап. Бірақ осыныша ішкенде өсері біліне қойған жоқ. Тәп-тәуір «операциям» жүзеге аспай қалғандай коңілім құлаады. «Басқалар естесе мазақтап күлетін болды-ау». Маңдайымнан шып-шып тер шықты. Непің қамшы болғанын білмеймін, қалған шарапты стақанға толтырып құйдым да, шімірікпей сіміріп жібердім.

— Өй, мынаған не болған бүгін? — деді Ермек таңырқап. Бөлмеге ашыр-топыр болып жігіттер кірді.

— Мәссаған бәзгелден!

— Ох-хо-хо!

— Жеміс шырыны шығар.

— Жоқ, «Алатау» шарабы!

Көзімнің алды бұлдырап, қыза бастадым, кепеттен бір батылдық пайда болды. Қарқылдап тұрып күлгім, айқайлап әи айтқым келеді. Өзіме таң қала қарап, піріліп тұрған жігіттерге маңағы осында оқып берсем деймін. Бірақ бірінші жолынан басқасып есіме түсіре алмаймын.

«Ұғу қиын адам жанын білем мен...» деп ориымнан тұрдым.

— Кеттім! Гүлбапуға барамын!

Мені мас деп ойлаған жігіттер ду күлді. Әрине, олар менің сөзіме сенген жоқ, сирек айтылатын қалжықсыма жорыды.

— Иә, барамын! Барамын деген соң барамын!

Нық басып бөлмеден шықтым да, төменгі қабатқа қарай жүрдім.

Әлдекім ілесіп келе жатқандай болған соң бұрылып қарадым, Ермек екен. Абыржыңқы сыңайы бар. Қуып жетіп, қолтығымнан үстеді.

— Бүгін бармай-ақ қойсаң қайтеді, Асан!

— Барамын дедім, барамын!

Қолын қағып жібердім де, алысқа басып отыз үшінші бөлмеге қарай жүрдім. Бұрынғыдай қысылу, откөп-кеткендерге жасқана қарау жоқ, аса маңызды жұмыспен келе жатқан жандай сезілемін өзімді. Барлығы маған ығысын жол беруге тиіс тәрізді. Дәл қазір Гүлбану қарсы кездесе, құшақтай алудан тайынбасым анық. Жолымның болатындығына, қыздың сөзімді толық құп алатындығына сенімдімін. Екеуіміз көптен кездеспеген гашықтардай құшақтаса кететін сияқтымыз. «Ол мені сүйеді! Сүйеуе тиіс» деген өктем ой санамды біржола жаулап алған. Тоқтай қалып, Гүлбанудың өзімді сүйетіндігін айтып, айқай салғым да келеді. Керемет көңілдімін. Бұл дүниеде менен ақылды жан жоқ сықылды. Студенттердің барлығы менің көркем таң қала қарап, ауыздарын ашып қалған тәрізді. Жайшылықта құдайдың келініндей шірепін, болар-болмасқа кіршіязданып, кінәсіз жүретін қыздардың бір тобы ығысып жол беріп, іріліп тұр. Космонавтарды жұрттың осылай қарсы алатынын телевизордап, киножурналдардан сап рет көргенмін. Демек, менің де қарапайым көптің бірі... болмағаным гоі. Осы уақытқа дейін өз бағамды білмей, қайдағы бір бейшара жандай мүсәпірсін, мүләйімсін жүргенімә ашуым келді. Мені өз парқыммен бағалай алмаған курстастарыма, оқытушыларыма, ақыр аяғы жүрек сезімін білдіруге жарамаған Гүлбануға ызаландым.

— Ертең келсек қайтеді, Асске? — деп Ермек қолымды бөгеді. Кеудесінен итеріп жібердім.

— Былай тұр жолымнан! Маған ақыл үйретуге жеткесп жоқсың әлі!

— Сен массың! — деді ол ашулы дауыспен. Бұл сөз маған «сен итең» деген сияқты естілді. Басыма ып-ыстық қан шапшыды. Кілт тоқтай қалып, шұғыл бұрылып едім, құлап қала жаздадым. Ермек сүйей берді. Қатты ашуланғандікі болар, аяқ астынан басым айналып, көзімнің алды бұлыңғыр тартты. Осы сәт есіме мапағы қызыл шарап түсті, ол маған жамандығын жасырып істейтін өзәзіл секілденіп көрінді, санамды бір салқып ой билеп алды. Бірақ мастығымды мойылдағым келмеді және де лап етіп тұтап-

ған батыл сезім жаңа ояна бастаған үрейді біржола тұншықтырып өшірді.

— Мен саумын, саумын! — деп айқайладым. Ермек сасып қалды, жүзі нарттай қызарып кетті. — Мен ғашықпын! Естіп тұрсың ба, мен ғашықпын!

— Иә, иә, — деп міңгірледі Ермек. — Жүр, кетейік енді.

Қолтығым жармасты, қолын сілкіп тастап, отыз үшінші бөлменің алдына бардым. Шартты рефлекс бойынша шашымды тарап, омырауымды түймелеп, есік қақтым. Шегініп тұрдым. Есік ашылып, шашы қобырап кеткен қыздың беті көрінді. Енді аңғардым, Ермек менің алдымда тұр.

— Сәлеметсіз бе, — деді ол өтірік күліп. Менен бұрып сөйлегеніме және алдыма түсіп кеткеніме қатты ашуландым. Ауыр сөз айтудың реті келгенмен сабыр сақтауға мәжбүр болдым. Қызды шошытпайын деп ойладым. «Жағымпаз, ит-тиот!» деп Есжаншалап қатырып тұрып сыбап алдым.

— Біз қонақпыз, — деді ол тағы да алға түсіп. Ақ сары қыз оның бетіне жасқана қарап сәл тұрды да, есікті кең ашып, жол берді. Алдың-ала ойша жасаған жоспарым бойынша, осылай болуға тиіс еді. Ермек болмеге менен бұрып кіріп кетті. Әй-й, күйіп кете жаздадым-ау. Қайтып кетуге болмайды, амалсыз екінші болып кіруге тура келді.

«Енді олар асты-үстіме түсіп бәйек бола бастайды» деп ойладым. Басым мәңгіріп, көзім қарығып тұрса да өзімді тым салмақты ұстауға тырыстым. Бірақ көпке шыдамадым, басым айшалап барады. Ешкімнің рұқсатынсыз кіре берісте тұрған төсекке отыра кеттім. Қыздар менің бұл қылығымды ыңғайсыз көрді, білем, теріс айналды. Ермек ала көзімен ата қарады. «Осы ит-тиотты кім шақырды сен». Оған сұс көрсетіп, қабағымды шыттым.

Қыздар өзара күбірлесіп алып, шай дайындауға кірісті. Менің екі көзім Гүлбануда. Оның жүзі нарттай болып қызарып кеткен. Теріс қарап тұқшыңдап төсек жппаған болып жатыр... «Бәрі де жоспар бойынша. Тек мына Ермек ит-тиот қана артық» деп ойлап қоямып.

Бізге есік ашқан ақ сары қыз Ермекке қарап, сәл езу тартты да стол дайындауға кірісті. Әлгі қызды бір түрлі жек көре бастадым. «Неге маған қарап езу тартпайды? Бәлкім, бұлар бізді шатастырып отырған шығар». Жүрегім су ете түсті. Сөзімді жұптап үлгергенше Ермек ерпі-ерініс жұқпай сөйлеп келіп берді дейсің. «Бүлдіретін болды-ау мына ит-тиот!» Оның аузында тыным жоқ. Салмақты сө:

әйтудың орнына қайдағы бір арзан анекдоттарды бора-тын отыр. «Ит-тиот!» деймін Есжаншалап. Даусым шығып кетті. Теріс қарап күйбеңдеп жүрген Гүлбану жалт қарады. Мен ыржиып күлдім. Ермек естімегендей болып сөзін жалғастыра берді. Ақ сары қыздың сөзі жиылар емес, озінше мәз.

Айқайлап орнымнан атып тұрсам деймін. Бірақ со-рым қайнағанда тілім икемге келмейді. Көмейімнен ырыл-ға ұқсас бөтен үн қысылып шығады. Әлгі жексұрын дыбыс естілген сайын Гүлбану да, ақ сары қыз да маған таңыр-қай қарайды. Ермек мені әдейі табалағысы келгендей жа-ңа әдімені бастап жібереді.

Жоқ, бұл болмайды. Ол емес, мен сойлеуім керек. Не-гізгі қонақ мына мен! Мен!

Маған не көрінген бүгін? Даусым неге шықпайды, не-ге сойлей алмаймын? Шынымен-ақ мәс болып қалғанмын ба? Мүмкін емес.

Орнымнан тұра беріп құлап түстім. Өрлеуіңіз қайта ұмтылдым. Тағы жығылдым. Қолымда әл жоқ. Емпеңден көліп қолтығыма жармасқан Ермекті итеріп жібердім де, әрең дегенде орнымнан тұрдым. Басым айналды, көзім бұл-дырады, дүние төңкеріліп бара жатқандай. Мәс болып қалғанымды анық сездім. Бірақ бұған бәлендей қышқыла қойған жоқпын. Өйткені мастығым арқылы өзгелерден бо-лекше адам болып тұрғандай сезіндім. «Иә, мен ерекше адаммын! Ерекше!» Құлап қалмас үшін төсектің басынан ұстадым да, Гүлбануға тік қарадым... Осы сәт ол басқа адам сияқтың кетті.

Қыздар тым-тырыс. Ермек орнынан атып тұрды. Ақ са-ры қыз үрейленіп, жаутаңдап Гүлбануға бір, Ермекке бір қарай бастады, әлдене деп күбірледі. Оның не айтқанын түсінген жоқпын. Тіпті не айтса да маған бәрібір еді. Өйт-кені дәл қазір «тек менің ғана сөзім мәнді, маңызды болу-ға тиіс» деп ойлады. Тағы да бір пәрселерді айтпақ болып едім, тілім күрмеліп сөйлей алмай қалдым. Кенеттен жү-регім лоблың кетті. Екі тіземнен әл қашты.

— Өлең оқимын, — дедім аздан кейін. — Гүлбануға ар-надым...

Ұту қиы адам жанып білем мен,
Не оқисың қабағымнан түюорген?
Мені...мені...ме-ме-ні... ме-п...ме-е...п...,

Сүйемін сені! Сү-ү-й-е-с-мің!

Дүние шыр көбелек айналды да кетті. Денемді билей алмай теңселіп барып төсекке құлап түстім. Қайта тұрмақ болып тырмысып едім, басымды көтеруге шамам жетпеді. Бөлме тоңкеріліп бара жатқан сияқты. Әлдепелерді айтып күбірлей бастадым. Не айтқанымды өзге түгіл, өзім ұққан жоқпын. Әлдекім жылаған тәрізді.

Гүлбану!.. Гүлбану ғой мынау!

Жанталасып жатып орнымнан тұрдым да, Гүлбануға қарай жүрдім. Біреулер апыр-топыр болып сыртқа қашты. Бір аттап барып құлап түстім. Әлдекім тұрғызып алды да сүйрей жөнелді. Жапымды салып қарсыласып келеміп, бірақ күш жоқ. Құлағымға Ермектің даусы келеді.

— Ақымақ! Есек!

— М-е-е-е-н ға-а-а-шық-п-пып! Ғашықпып! — деп бар даусыммен айқайлаймып. — Жібер мепі! Жібер!

— Ит-тиот! — деп әлдекім шапалақпен салып жіберді. Тістеніп тағы да ұрмақ болып тұрған Есжанды танидым. — Міліса шақыру керек! Жетімдерге түрмеден жайлы орын жоқ. Ех-хе-хе!

Есжан тарқылдап күліп жіберді.

— Әк-кең-нің!..

Бұлқынып едім, босапа алмадым. Бір топ адам көтеріп ала жөнелді.

5

Сол оқиғадан соң Гүлбанудың және оның құрбыларының көзіне түспеуге тырыстым, олардың қарасын көзім шалса-ақ бұрылып қашамын. Қашып-пысып тіршілік еге алмайтын болған соң институттың жаңа салынған алыстағы жатақханасында тұратып біреумен орып ауыстырдым. Осыдан кейін Гүлбанудан да, оның күлеген құрбыларынан да құтылдым.

Бірақ оны ұмыта алмай-ақ қойдым. Гүлбанудың бейнесі көз алдымнан көлеңкеп кетпейтін болды. Жатсам да, тұрсам да ойлайтыным — Гүлбану. Шыдай алмаған соң оны сырттай көріп қайту үшін түп ішінде олар тұратын жатақханаға да барып жүрдім. Бұрынғы әдетім бойынша, бұқпантайлап терезеден қараймын. Өстіп жүргенде оқу да алқталды. Қыстық қаражатымды қамдап алу үшін құрылысшы студенттер отрядіне қосылып, Қарағанды облысына кеттім. Сәулемен осы жерде таныстым. Екеумізді таныстырған да, табыстырған да Есжан.

Егер сол жолы құрылысшы студенттер отрядіше қосылмасам, менің өмірім басқа арнамен кетер еді. Тіпті Есқан болмаса өз бетімше Сәулеге бара аямадым ашық-ты. Өмір деген қызық-ау. Кейде оқыстан басқа арпаға ауысады да кетеді. Егер бұдан былайғы өмірің сәтті болса, мұндай оқыс өзгеріске бөлендей мән бермейсің. «Осылай болуға тиіс» деп ойлайсың. Ал керісінше, сәтсіздіктеп соң сәтсіздікке ұшырай бастасаң оның себебін іздейсің, әр түрлі жорамалдар жасайсың, ақыры келіп өзіңді осындай халге дұшар еткен негізгі күпәкарды тапқандай боласың. Менің аңғаруымша, адамдардың көпшілігі уақытша табысына алданып, ұзақ уақыт қателесіп жүре беретін тәрізді. Мұндайлар өздері бақыттылардың сапатына ойланбай қосуға дағдыланып алады-ау, шамасы. «Бетіп бергеп...» құдайыңа өзіңіз өзгеден артықшылығын сезген сайып мың мәртебе алғыс айтатыны да рас. Сойтің мұндай пенделер күйбең тіршіліктің илеуіне түсіп, арзан табыстар үшін жаптала-сатыны кім-кімге болса да құпия емес. Олардың «не үшін өмір сүріп жүрміз?» деген сөздің мағынасына жаңылатыны, азамат адамға тән бағдар-бағытпен адасатыны да анық. Азаматтар мен өздерін осы санатқа қосатындардың арасындағы қайшылық та осыпайдан туатын шығар, бәлкім. Иә, ымырасыз күрестің қозғаушысы да осы қайшылық. Адам баласы жаратылғалы бергі мазмұны өзгермеген адамгершілік үшін күрес атты негізгі проблемадың тууына себепкер осы — қайшылық. Апыр-ау, мынадай нұрлы заманда, адамдардың ақыл-санасы бұдан да күрделі мәселелерді шешетіндей дәрежеге жеткенде бұл қайшылықтың өрістеп отырғалы қалай? Әлде, қайшылық атаулы өмір деген ұғымның бастау көзі ме? Қайшылық болмаса өмірде мән де, сән де қалмайтын шығар, бәлкім. Адам баласы шын мәніндегі өмірдің нарқып әр түрлі қайшылықтар мен тартыстар арқылы ғана біле ме сонда?..» «Қайшылықсыз өмір — өлім, басқа түк те емес». Осыны кім айтты? Қайшылық болмаған жағдайда өмірдің рухы семіп, адамның санасы соңе бастайды...» Шынында да солай ма?

Мен бір мәселеге түсіпбеймін. Мыңдаған жылдар бойы адамзаттың бір ғана мәселені шешсе алмағаны қалай? Жаңа уақыт, жаңа жағдайлар соны мәселелерді тудырып жатқан жоқ па? Біз бабаларымыз өмір сүрген дәуірдің проблемасымен айналыссақ, жаңа уақыт, өз заманымыз тудырып жатқан мәселелерді кім шешпек? Біз өз үлесімізді келер ұрпақтың еншісіне қалдырып кете бермекпіз бе?

Азаматтық, адамгершілік ең негізгі мәселе ретінде күп тәртібінен түспей келе жатқанын ойлағанда, даурыға айтатын табыстарымыз мен үшін аразан алданыш секілдене береді. Сонау космос кеңістігіне қайта-қайта сапар шегің, көрші планеталарға ракеталар ұшырып жатқан заманда азамат емес адамдардың, тек қара басының ғана қамын ойлайтын пенделердің ашаң басып, арамызда жүргенін ойлаймын да зығырданым қайнайды. Қазір де міне, кімге тиісерімді, кімді кінәларымды білмей мең-зең болып келемін. Қалың ой мені жетелеп-жетелеп алып келді де адастырып жіберді. Алдым түпек, артым — тұман...

Есіме Есжанның осыдан он шақты жыл бұрып айтқан сөзі сап ете түсті. «Өмірде жақсы адамдар жоқ. Адамдардың барлығы бірдей. Жақсы деп зұлымдығы мен жылымдығын ешкімге сездірмейтіндерді, қулығына құрық бойламайтындарды айтамыз. Олар сондықтан да жақсы, әрі ақылды». Есжанның осы айтқанын дұрыс десек, өзге үшін шырылдап отқа түсетін, жетістігі түгіл кемшілігі де жасыра білмейтін ақ жүректер жамап адамдар ма? Ұлы Отан соғысында жау амбразурасының аузын кеудесімен жапқанлар ше, елі үшін түн ұйқысын төрт бөліп шырылдап жүргендер ше?.. Бұлардың жаны таза, халқы үшін өз өмірін құрбандыққа беруден де қашпайды. Осындай адамдар ақылсыз, жаман ба? Жоқ! Бұлар — нағыз азаматтар.

Мен осы сөздерді сол кезде-ақ Есжанға айтқанмын. Бірақ ол пәтуа айтып, жеңістік бермеген. Қазір де сол сөздер қайта жаңғырды. Апыр-ау, сол уақытта оның неге бұлай дегеніне мән бермеппін ғой.

Ілби басып алға жүрдім. Қайда барарымды білмеймін. Үйге қайтқым жоқ. Сыртта жүрген жақсы, ешкім кедергі жасамайды, ешкім жабыңда тпер сөз айтып, жүйкеңді жүқартпайды. Ал үйде басқаша — Сәуленің тілінде сүйек жоқ. Ол үй емес, түрме тәрізді.

Біраз жүрген соң манағы қалың ой мені қайтадан айналдыра бастады. Жолдан жырақтау орындыққа барып отырдым.

Әлде Есжанның сөзінің жаны бар ма? Жақсы, ол дұрыс айтады делік. Мен өзімді жаман адамдардың қатарына қалай қосамын? Күші бүгінге дейін дүниедегі ең әділ, ең таза жанмын деп ойлап келген жоқпын ба! Өзімді нағыз азаматтардың алдыңғы легінен көретінім. Адам деген адым аттаған сайын қателесе береді екен-ау. Қара басымның қамын ойлап, бодауы жоқ бос тіршіліктің уайымын

жегенпен басқа не бітірдім? Диссертацияны өзге үшін емес, өзім үшін қорғағанымды кім білмейді. Таңғажайып жаңалық ашпасымды о баста-ақ түсіндім, бірақ қатардау қалғым келмеді, ел құсап тіршілік студі көкседім. Менде бұдан басқа ой болған жоқ. Сонда мен пағыз насықтың өзі болғаным ба?.. Ал басқалар ше? Дүниедегі жалғыз ғылым кандидаты мен ғана емеспін ғой. Басқалар да мен сияқты. Ешкім де өзің өзгеден кем санамайды. Әркімнің өзінің өзіне дұрыс. Әркім дүниеге өз көзімен қарап, өз таразысымен өлшейді, көргенін өзіне түсініп, өзіне қорытып, бағалайды.

Бір ортада, бірдей жағдайда өмір сүретін балалардың әр түрлі болып қалыптасатыны қалай? Оларды кішкентай кезінен тек жақсы адам болуға тәрбиелейді ғой. Сәбилердің пасығы, залымы болмайтыны анық. Есейе келе олардың көпшілігі бұзылады. Бәлкім, бұл олардың өмір сүру қабілетінің әр түрлі болуына байланысты шығар. Демек, нашар адамдар, тек қана қара басының қамын ойлайтын насықтар қабілеті шамалы, дарынсыздардау шығады екен-ау. Есжанды енді толық түсіндім; ол өзінің қабілетсіздігін іштей мойындайды, сондықтан да «мықтыларды» күндейді, өзі секілділерді уайымсыз, еш қиналмай өмір сүруіне әр сәт сайын кедергі жасайтындығы үшін өте жек көреді. Оның ұғымынша, дарындылардың барлығы шетінен ку, залым; олар өз заманында туғандар, өмірге тез бейімделген. Апыр-ау, қайшылықтың өрістеуі адамдардың қабілет, дарынының әркелкі болуына байланысты ма сонда? Жер басын жүргендердің барлығының дарынды болуы мүмкін емес қой. Ия, мүмкін емес. Ендеше адамгершілік пен азаматтық әр үшін күрестің ешқашан бәсеңдемейтіні анық. Адамдардың түсінігі артып, сана-сезімі жетілген сайын бұл күрестің күшейе түсері кәміл.

Тоқшылық тудырған тоғышарлық!.. Бұл рақ ауруынан да қатерлі! Қатерлі!..

Әлдекім осылай деп күбірлеген сияқты. Өз-өзімен үрейленіп, жаңа-жағымды тінтіп шықтым, ешкім жоқ. Бірақ жаңағы бір жексұрын үн құлағымнан кетпей қойды. Қысылып, абыржып отырмын. Көз алдыма Сәуленің түнерген жүзі, сонан соң үш бөлмелі үйге сыймай тұратын шет елдік мебель, әр түрлі хрусталь ыдыстар келді. Сыңғыр, сыңғыр!.. Хрусталь рюмкелердің сыңғыры... Екі құлағымды бірдей жаптым, бірақ жаңағы сыңғыр басылар емес. Қандай жексұрын үн!

Ойыма Сырым оралды. Дәл осы сәт жаңағы сөздің бәріп де сол айтқан тәрізденіп кетті. Ия, соның даусы...

«Ұятты белден басып, арды аттап кетсем мен әлдеқашан-ақ диссертациямды қорғап алар едім. Бірақ ондай сорақылыққа барғап жоқпын. Маған атақ емес, арым қымбат! Сендер байлық деп дүние жиып жүрсіңдер. Жоқ, дүние байлық емес. Менің байлығым — арым мен білімім. Бұл заманда ұрпағына жасап дүниесін мұра етіп кім қалдырыпты? Қымбат дүние ертең-ақ тозады, қирайды. Сендер не үшін тіршілік етуді емес, қалай тіршілік етуді ойлап, жапталасып жүрген бейшарасыңдар! Бейшаралар!»

Жо-жоқ! Сөйлеген Сырым емес, өзім күбірлеп отыр екемім. Бәрібір ол осылай дер еді, осылай деген де. Қашан айтып еді? Енді есіме түсті. Сәуленің туған күнін тойлағанда Сырым қызып қалған, жұрттың берекесін ала бастаған. Бұрып ол мұндай басқосуларға шақырылмайтын, өз бетінше ішпейтін. Қандай себебі барын кім білген, сол жолы тартышпап жоқ. Той басталмай жатып қызып, маған тиісе бастады. Айтқаны әлгі. Жиналғандар үн-түссіз отырып қалған. Біз үдемегенге Сырым үдей соқты; қолындағы хрусталь рюмкені едеңге ұрып, быт-шытып шығарды. Сәуле шар ете түсті, мен де ақырып атып тұрдым. Ләйлің отырған Сырымды сүйреп апарып сыртқа шығарып жібердім. Оның айтпаған сөзі қалмады. Тұмысығыл бұзым жібергім кетіп сап оқталдым, бірақ қолым бармады.

Рас, алғашқы әлетте «не үйі, не күйі жоқ бейшара қызғанышпен солай істеді» деп ойлап жүрдім. Бұл тұрасында Сәуле скеуміздің ойымыз бір жерден шықты. Сондықтан жұрттың көзінше оны сыртқа сүйреп шығарғаншама бәлендей қышжыла қойған жоқпын. Біздің ұғымымызша, ол осыған лайық пенде еді. Сәуленің сөзімен айтқанда, «менің тырнағыма татымайтын байғұсты» сыйлы қонақтарымыздың тобына қосқапымызға қатты өкінгенбіз, ақыры менің кінәлі болып шыққашым да есімде.

Осы кештен кейін скеуміздің арамыз мықтап суысып кетті. Бұрып бірімізге-біріміз ептеп қамқор болып жүретінбіз. Оңаша қалғанда өткенімізді, ертерек өлген балалық шағымызды айтып мұңдасатышымыз да бар еді. Мұның барлығы жайына қалды. Қарым-қатынас аяқ астынан өзгерді, скеуміз іс-демде дұшпан болып шыға келдік. Мен оны реті келгенде кекстетінді, мазақтап күлетінді шығардым. Ол осының бәріне де мән берген жоқ. Бейшаралығып біржола мойындағандай жұрттап жырақ қашып, саяқ

жүрді. Бірақ маған деген пейілі өзгере қоймады. Менің ғылыми журналға дайындаған мақаламды талқылау кезінде сөйлеп, түкке алғысыз етіп шығарды. Абырой болғанда мені көпшілік қолдап шықты.

Сырымның бұл әрекетін қызғаныштап туды деп ойладым да қойдым. Оған қатты ашуландым. «Әліп білмей әлек» болып жүрген бейшараның сорлылығын, қабілетсіздігін айтып, жұрттың көзіңше масқаралағым да келді. Бірақ әлдебір күш тосқауыл болды. Үнесі осылай. Оған қанша қатты ызалана тұрсам да алапат ашуымның бетіп әлдебір жұмбақ сезім қайтарып тастай береді. Сырымның сұсынап қорқатынымды, оның қарасын көргенде өзімнен-өзім қысылып, абыржи бастайтынымды кейін білдім. Алғаш білген кезде қарқылдап тұрып күлгенім де рас. Өйткені оны өзіме теңестірмек түгіл, өліп қалмас үшін қыбырлап тіршілік етіп жүрген бейшара деп есептейтінмін. Қайда қашқанмен шындықтан құтыла алмайсың ғой.

Ол өзінің көп оқытыпдығын, білімдарлығын, әлдеқашан ғылыми атақ алғап біздерден әлдеқайда қабілетті екепін көрсетуге тырысқан жоқ, бұрынғы мінезі, жүріс-тұрыс, қарым-қатыпасынап да өзгеріс байқатқан жоқ. Солай бола тұрса да мен Сырымнан қорқатын болдым. Ғылыми журналға дайындаған мақалам көпшіліктен қолдау тапса да, ұсынған жоқпын, оның әлсіздігіне, Сырым айтпақшы, іліп алар жаңалығының жоқтығына, шикілігіне көзім жетті. Бірақ жыртып-жыртып лақтырып тастауға қанадым, жарамсыздығын біле тұра архив қағаздарып сақтайтып тартпама салып қойдым. Осыдан кейін біраз күн Сырымға жолығып қалмау үшін қашақтап, шікі мақаламды сонша дәріптеген «ақсақалдар» үшін ұялып жүрдім. Әрипе оларды кінәлаған жоқпын. «Көңілшек ақсақалдарды» мен секілді сөзі немесе өзі жақсы жылпос жігіттер бұзатынын түсіндім. Ал Сырымның осы уақытқа дейін қорғай алмауы — оның өзі де, сөзі де «үлкендерге» ұшамайды. Қашан жәпе қайда болса да қыпыр тартып, қисайып тұрапы. Қаттыны жұмсартып, ашыны жұмсақтап айтуды білмейді, көңіліне жақпаса бетің бар, жүзің бар демейтін бір беткей. Мұндай адамды кім ұпатсын. Кәрісі де, жасы да Сырымды сырттай ғайбаттап, көзіңше мінеп жүреді. Күші кеше мен де осы топтың ішінде едім. Өзімнен-өзім жеріне бастағалы бері оған деген көзқарасым өзгерді. Шынымды айтсам, одан имесетін болдым. Осы күні реті келсе жағынтым, жағымпазданғым келіп тұрады.

Оның алдында үлкен кінәм, өтелмес борышым бар тәрізде-не берем. Бір кезде Есжаннан да именеуші едім. Сәулеті о үйленген соң бұл сезім тым бел алып кеткен. Бірақ көңілімде оған деген бір мысқал жылу болмайтын, жек көретіпміп. Есжанның қайырым, жақсылықты тек қана қарызға жасайтынын білетіямін. Сәуле екеумізді табыстырғанда да осылар бақытты болсын деметемі анық. Ауыр жұмысқа жарамды, сондықтан мені төтіретеді. Құрылыс отрядінде жүргенде мен екі адамның жұмысын істедім. Ал Есжан болса, Сәуле екеумізді табыстырудың қамымен жүрді. Сол кезде оған қатты разы болғаным да, бірге тугая бауырымдай іш тартқаным да рас. Әдетте жетім оскендер өте көңілшек болады ғой. Есжанның пиғылып кейін сездім. Осыдан кейін оған деген көңілім біржола суыды. Менің жақтырмайтынымды біле тұра екі күннің бірінде үйге келіп жүрді. Міндетсі келеді. Ол өзін осы үйдің ең сыйлы қонағымын деп есептейтіл. Өйткені Сәуле оны құрақ ұшып қуанып қарсы алушы еді. Ақыры екеуміз төбелесіп тұшдық. Мен оның арам пиғылыш тым кеш біліпін. Ерте-рек түсінгенде үйге жолатнас едім ғой.

Ал Сырымға деген пейілім басқа. Ол ешқашанда Есжан секілді насықтыққа бармас еді; оның өзімді ұнатпайтынып, реті келсе шалып жіберіп құлатып кетуі мүмкін екенін біле тұра, жек көре алмадым. «Құнын кезде жанымнан табылатын жалғыз адам Сырым болады» деп өзімді-өзім сендіремін. Сондықтан қанша қатты ренжісем де, енді қайтып қорместей кетісем де, екі-үш күн отсей райымнан қайтып, киікжіңнің тууына өзімді кінәлі санай бастайтыпмып. Оны жек көре алмайтып себебім, екеуміздің тағдырымыздың ұқсастығына байланысты болар, бәлкім. Рухани жақындастығымыздың басты себебі — біз бір-бірімізді өте жақсы түсінеміз. Оның маған репактіш де жөні бар. Өйткені арзап табысқа алданып, тәубемді ұмытып кеттім. Дүниедегі ең әділ, ең таза адамдар жетімдер болуға тиіс қой. Сырымның ұсымынша, мен өз принципіммен ауытқып, қара басымның қамы үшін жетімдердің моралин бұздым. Сондықтан ол мені аса жек көруге де, өз басыма жамандық жасауға да қақылы. Мен секілді сатқындарды аяусыз жазалау — табиғи заңдылық. Бірақ қанша кектенсе де ол Есжанның аярлығына бармас еді.

Ия, басқалар Сырымды бейшара көреді, тіршілік ету үшін сүйретіліп жүрген біреу деп ойлайды. Ал мен оның кім және қандай адам екенін жақсы біле тұра бағалама-

дым, тасым орге домалай бастасымен-ақ Сырымға бір ұлдан ұшқан тілектес ретінде емес, бақас бақталасым сыпды қарайтын болдым. Тобырдан қара үзіп, эялы топқа қосылғандай сезіндім өзімді. Екеуміздің арамыздың алпақтай бастауына тағы бір себеп, өзім ойлағандай, Сырым менің алдымда төмешіктен, жағымпаздапа қойған жоқ, керісінше, табысыма қуапудың орнына қыпжылатыпдай сыдай талытып жүрді. Диссертацияның тақырыбына да, еткеп сдбегіме де көңілі толмағанын кейін білдім. Өзің жамандаған, жақтырмаған пендені кім жақтыра қойсың. Осындай әрекеттеріне бола Сырымды жек көре бастағаным да рас. Балалық бал дәуреннің қиын күндерін бірге өткізген досымның бақастығын бір ғана нәрсеге сайдым. «Қызғанады, көре алмайды». Осы ұғым сапамды біржола жаулап алды. Өзінің көрініп тұрған кемшілігін мойындай білмейтін адамның қателесе сануы оңай. Аз ғана уақытта басымнан бақайыма дейін «меншапп» болып шыға келгенім: арзан қуапышты малданып, өзімді-өзім асыра бағалап жібергендіктен болар.

Апыр-ау, күпі кеше кім едім? Ал бүгін ше? Жақсы қаснеттерімнің барлығынан біржола жұрдай болғаным ба шынымен?! Жоқ, мүмкін емес. Әлі де бәрі жоғала қойған жоқ, кемшіліктерді түзетуге болады. Сонда не істеуім керек? Кандидаттық атақтан бас тартып, басқа жұмысқа ауысуым керек пе? Сәулелі тастап, балалардан безіп, Гүлбанумен бірге кетпекпіз бе?.. Сондағы табарым не?

Тұйыққа тірелдім. Емтиханда жоғары математиканың есебін шығара алмай қиналған бесінші кластың оқушысындай мең-зең болып отырмын. Оқушы мұндай сәтте мына сұрақтың мектеп программасында жоқ екепіп айтты, мұғалімімен доуласуға қақылы. Ал мен ше? Бұл менің өмірімнің программасында жоқ деп кімге және қалай айтамын? Тағдыр ешқандай заңдылық, ешқандай программаға бағынбайды.

Сонда мен тағдырдың дегеніне үлсіз көніп, оның сірпесіне қамытын киіп жүре бермекпіз бе? Мен не үшін бақытымды іздедім? Адамға ақылды тіршіліктің кей кезде шектен шығып кететін қатал заңып өзгерту үшін берген жоқ па?!

Ымырт үйірілген кезде орнымнан тұрдым. Үйге қайтқым келмейді. Гүлбанумен алғаш жолығысқан жерге барсам дойміп. Ол сол маңайда мепі күтіп жүрген тәріздепді.

Елегім бастадым. «Баруым керек. Барамын!» Төте жолмен демалыс паркіне тарттым.

Асығып келемін. Жанымды баураған мұң сейіліп, шамырқанып келемін. Біраз жүгіріп алсам деймін. Тез жетпесем Гүлбану кетіп қалатын сияқты. Жүгіріп алдым. Міне, паркке де жақыдап қалдым. Кесет бойымды белгісіз жайсыз сезім биледі. Есіме балаларым түсті. Олар «палалап» соңымнан жүгіріп, жылап келе жатқан тәрізденді. «Кері қайт! Қайт! Қайт!» дейді бір сезім. Үйге қайту керектігін білемін. Мені еркімнен тыс алапат күш сүйреп келеді.

6

Паркке күн сайын бір рет келіп, бірер сағат отырып қайтуды әдетке айналдырдым. Жападап-жалғыз отырып откеімді еске түсіремін, Сәуле мен Гүлбануды ой безбешіне салып, Сырым туралы ойлаймын. Бұрын өзіме шешімі жоқтай көрінген талай жайттың шешімін таптым, өмірге салмақты, ойлы көзбен қарайтын болдым. Бұрынғыдай емес, әрдайым жалғыз жүргенді, жалғыз қалғанды қалаймын. Әдеттегідей белсенділік көрсетіп, көзге түсуге тырыспаймын. Реті келсе қызметтен ерте кетіп қаламын, күн сайып болып жататын түрлі жиындарға қатыспаймын; қатыса қалған күнде ең соңғы қатарда мең-зең боламын да отырамын. Ұсақ-түйекті үлкен мәселеге айналдырып, қызына сөйлейтіндерге ашулапмын. Осындайда бір кездерде өзімнің де мыналар секілді «шолақ белсенді» болғаным есіме түседі, қарап отырып қысыламын. Кейде көпірме сөзді «дегдарларға» қарсы шығып, ұсыныс-пікірлерін түгелдей жоққа шығарсам деймін. Бірақ әрқашан құлқым соқпайды. Алғашқы жылдары осындай жиындарда қалғын отыратын Сырымның кейінгі кезде не себепті ашушаң бола бастағанын енді түсінгендеймін. Аз сөйлеп, көп тыңдайтын адам байқампаз, сезімтал болады екен-ау.

Гүлбануды күткеніме бүгін жетінші күн. Ол бір рет келмеді. Үмітім үзілейін деді. Ол бұл қалада тұрмайды. «Бірнеше күнге келген шығар» деп ойладым. Кешелі бері көңілім жабырқау, ешкімді күтпеймін. Бұрын Гүлбану әне-міне дегенше келіп қатардай елегізіп, мазасыздана беруші едім. Көзіме көрінген қыздың барлығы Гүлбану секілдепетін. Қазір олай емес. Өзімді-өзім алдап жүргенімді түсінемін. Бағдарымның бұрыстығын, адам секілді өмір сүру керектігін білемін. Бүйте берсем сыйдан жұрдай бо-

латыным анық. Қазірдің өзінде балаларыма сүйкімім кетіп барады, шешелері үйретіп қойғандай, біреуі жоламайды. Анау күні кішісін құшақтап, бетінеп сүймек болым сдім, кеудемнен итеріп жіберді де: «Ты нам не нужен, мы купим другую папу»,— деді. Не күлерімді, не күйінерімді білмедім.

Сәуленің пиғылы белгілі — қайткенде де мені тұқыртып, біржола жеңіп алуы керек, сонда ғана ол дегеніне жетеді. Ал ырқынан шығарып алса, бас бермей кететінімді біледі. Күн сайын кешігіп жүргенімді, әрине, басқаға жорлды, қауіптенеді. «Қорқытып қоймасам асқынып кетер» дейтіні де анық. Кеше кешкілік бұрқап-талқан ашуланды; «арызыңды жаз да, заңды түрде ажырасып, көзіңді құрт» деп шаптықты. Кіпәсіздігімді айтып, ақталуға тырыспадым. Одап қорқақтамай бір рет тәртіп бұзғаныма қуанғаным да рас. Мен шеңберді айналып шаба беретін цирктің аты емеспін ғой. Бір рет қателесуге, өз бетімше жүріп-тұруға толық қақым бар. Қашапғы бұға бермекпін. Қолайына жақпасам Есенбек Сарыбаевичке барып жамандар, ол мені шақырып алып, мораль оқыр. Осы күні жұрттың бәрі ақылды, қолынап келсе қай-қайсысы болмасын данышпап болып кетуге бар. Есенбек Сарыбаевичтің пе дейтінін білемін. Ол кісінің сөзі маған тоқтам бола алмайды. Сәуле қатты ашығса «мықтағанда» сотқа арыз берер. Мейлі, қорқатын мен емес. Бәрібір ертесіне қайтып алады. Оның кешегісі жай ғана қоқан-лоқы.

«Сотқа арыз беремін, ажырасамын! Күнім саған қарап қалған жоқ. Сен сияқты сүмелектер толып жатыр. Сорыңды қайшатып, солардың біреуіне тиіп аламын», деп шабалапды ол. Дәл бұлай ашына айқайлағанып көрмеп едім, күзім келді. Оны ашындыра түспек оймен: «Құдай бетіңнен жарылқасып! Ішкіш күйеуің құтты болсын!» деп әдейі қыңыр сөйлеп, мырс күлгем. Сәуле одап сайып оршелене түсті. «Әдейі ішетін адамды таңдап аламын. Ал қайтесің, ал ендеше! Әкеңді танытып, үш балаға алимент алып тұрамын. Сол ақшаға күйеуіме арақ ішкіземін. Сенің мына жетімектерің үйге кіре алмай сыртта қаңғырып жүреді. Ал қайтесің!..» Жылап жіберетін шығар деп ойлап ем, жоқ керісінше, мені табалағандай мырс-мырс күлді. Бұдап арыға шыдамым жетпеді. «Догар!» деп ақырып орынпап атып тұрдым. Сәуле қаймыққан жоқ, екі бүйірін таянып, тындырып ал дегендей сыңай танытты. «Есіңді ара!..»

Дәл қазір қарсы алдымда табалай күліп, Сәуле тұрғандай қысылдым. Өзімнің ыңырауыма, үстімнен түйе отсе де мыңқ етпейтін момыядығыма ызаландым. Кеші оны шапалақпен тартып жібермегеніме, ең болмаса сөзіне пара-пар жауап қайтара алмағанымға күйіндім. Көңілім бұзылды. Жаңа ғана осы уақытқа дейінгі әрекеттерімді бұрыс көріп, үйге қайтуды ойлай бастап едім, аяқ астынан айныдым. Бүгін қасақана үйге барғым келмеді. Осы ісім арқылы Сәулені мұқатамын деп ойладым. Аздап ініп алса ғой, шіркін! Бірақ қалтамда тесік тиып жоқ. Әрқашан осылай, түстен кейін қалтамда соқыр тиып қалмайды. Сәуленің салып берген бір сомын түскі тамаққа үнемідеп жеткіземін. Кей кезде жолға төлейтін тиыным болмай қалады. Мұндай кезде «беттің арын белге түюге» тура келеді. Алғашқы кездерде қолға түсіп қалардай қатты қысылушы едім, келе-келе ұялмауға үйреніп алдым.

Қарап отырып көңілім босады. Көзімнен жас шықпағаны — мұндай міскін күйге душар болуыма өзімнен басқа ешкімнің де кінәлі еместігін жап жүрегіммен ұқтым. Иылаудың орнына өзіме-өзім кіжініп, күйіндім.

Иә, өзім кінәлімін. Сәулені жамап үйреткен өзім...

Ерлі-зайыпты адамдардың реңжіспей, ыдыс-аяқтың сылдырламай тұрмайтыны белгілі. Бір-бірімен жақсы түсінісе тұрып, болар-болмасқа келіспей, керісіп қалатын күндер жиі кездеседі: қызметтен күйініп келсең «тырна ашуың тазыдан алады» демекші әйеліңнің әр ісінен мін тауып, ашу шақырып, өзіңнің ешкімінен кем еместігіңді дәлелдемек боласың. Ал қызметке келген соң «таз кепешіңді» қайта күйге мәжбүрсің. Сонымен уақыт саған түкке тұрғысыз біреу екеніңді мойындатады, сол себепті де ешкімнің бетіне қарсы келмейсің. Өлгенікі бұрыс болса да, отірік күліп, бас шұлғы беруге дағдыланасың. Бірге-бірге осы секілді әрекеттерің өміріңнің негізгі мазмұнына айнала бастайды. Бара-бара басқаны былай қойғанда, әйеліңе жағынуды үйренесің. Өйткені бұл кезде оның жүйкесі жұқара бастайды, шатақшыл болып алады, ұрыссаң міндетті түрде жеңіліп қаласың, ал жұдырыққа сенуге болмайды. Сонымен не керек, ол сенің мойнына мықтап тұрып мініп алады. Төбеңе би билесе де тыр ете алмайсың. Қызметтен қайтарда көңілің жабырқайды, өз үйіңе жүрегің лүпілдеп әрең кіресің. Тиісерге қара таппай тықыршып отырған құдай қосқан қосағың сыбағанды дайындап қояды. Әрине, сен бар мүмкіндігіңді сарқа пайдаланып, оның көңілің та-

буга тырысасың. Әйеліңнің қатарынан тек осындай жағымпаздығың ғана құтқарады. Бара-бара осы үйдің бар ауыртпалығы өз мойпыңа түседі; құлқып сәріде тұрып, дүкенге жүгіресің, балаларды бақшаға тасисың, оқпен оңип үйге келгенде құдай бере салған зайыбың тәтті ұйықтап жатады. Әдепкі кезде бұл саған әділетсіздік болып көріледі де, іштей ашуланасың, бірте-бірте көзің, сонан соң өзің үйрене бастайсың—бәрі осылай болуға тиіс секілденеді. Әйеліңнің айқайына, өктем сөздеріне үйрепу тіпті оңай. Ол бұйыруға, сөп орындауға міндеттісің. Осылай болуға тиіс деп ойлайсың. Сөйтіп бас-аяғы екі-үш жылдың ішінде нағыз шаруаның адамы болып шыға келесің. Кеңседе отырғанда үйдегі жұмысты ойлайсың. Бара-бара үй шаруасына әйеліңнің өзін араластырғың келмейді. Әрине, ол да шүйігіп тұрмайды. «Құдай жатқанды жарылқа» деп пысылдап ұйықтап жатады немесе дүкен аралайды. Ұзақ жүріп шаршап келеді де, ақшаны аз табатын «байғұс» — саған тиіседі. Жұрттың байлығын айтады, асырып айтады. Бұдан шығатын қорытынды біреу-ақ — жерден қаз, көктен ал, ақша тап. Бұдан соңғы حرکتің белгілі — жапыңды жалдан, көлденең табыстың көлің іздейсің. Өстіп жүріп пағыз тоғышардың өзіне айналасың. Жатсаң да, тұрсаң да көз алдыңнан шытырлаған сары, көк, қызыл қағаздар кетпейді. Оларды табу оңай емес. Сондықтан болар-болмасқа қысылып, қызармау керек. Ұялмасаң ғана табыскер боласың.

Осы сәт өзімді әлдекімнің есігінде жүрген қорғаны жоқ жетімдей сезіндім. Тамағыма қап-қағты зат келіп тұрып қалды. Көңілім бұзылды, жытайтын адамдай кемсеңдей бастадым. Орындықтан мықтап ұстап алғанмын, көтеріп тұрып кеткім келеді, күшім жетпейді.

7

Бірінші рет үйге түпемедім. Ешқайда да барғаным жоқ. Түнінің бір уағына дейін сол орындықта отырдым; түн ауа ұйқы басқан соң қисайып жатып ем, ұйықтап кетіпшім. Машиналардың шуынан ояндым. Күн біраз көтеріліп қалыпты. Көшеде бірен-саран жүргіншілер бар.

Үлкен көшені бойлап жаюу тарттым. Жолай жеңіл тамақтанып алдым да, кеңсеге келдім. Күзетші кемпір ашуланып жүр.

— Керекті қағаздар жоғалса, мені шырылдатады.

Анау күні Зиябек Құлбаевтің қағазы жоғалғанда мені кіреліде. Ал ол түсіпбейді.

— Сізге не болды, Вера апай?

— Менің басым екеу емес. — деді ол маған назар аудармастан. — милицияға телефон соқсам қайтер едің? Сен со! жақсылықты да білмейсің.

Вера апай менің сөзімді естімегендей бұрқылдап сөйлеп жүр. Сәлемімді де алған жоқ. Сырымдар отыратын бөлменің алдына екі-үш рет барып қайтты. Аса пбалы, сәлем берсең көзі күлімдеп, бір жасап қалатын кемпірдің мына қилығы тосын. Төтен жағдайдың болғанын түсіндім.

— Түсінеп отырды. — деді кемпір бас шайқап. — Өлісе жаным ашиды. Шамды өшір, үйіне қайт десем, өзіме тиісті. Мен мұны аяқсыз қалдырмаймын, Есепбек Сарыбасвичке айтамын. Айтқым келсе айта саламын.

— Кім ол, Вера апай?

— Анау әлгі... Ой, құдайым-ай! Аты тілімнің ұшында тұр. Әй, осы көрілік пе!.. Аннаның үйінде пәтерде тұратын жігіт. Ескі портфелі бар... Кім еді, тәйірі? Қабағы түнеріп, төмен қарап жүретін жас жігіт. Зиябек Құлбаевтің бөлмесінде отырады.

Кемпірдің кімді айтып тұрғанын түсіндім. Сырымның көп ретте институтта түспей қалатынын білетінмін. Қызық кітап қолына түссе, оқын бітіргенше бас алмайды. Шама-сы, ол сондай бір кітаптың қызығымен отырып қалған ғой. Мұндай кезде өзіне кедергі жасаған адамды, әрине, кемпірмейді. Вера апайдың қатты ашуланғанына қарағанда, ауыр сөз айтып тастаған болу керек.

— Вера апай, Сырымның жағдайып өзіңіз түсінесіз ғой. Әлі үйі жоқ.

— Білемін ғой, білемін! Менің оған жаным ашып, шай қойып беріп жүрсем... Көп отырма, балам, деп ақыл айтсам... Ұялмай қарт адамға айқайлайды. Мен де айқайлай аламын; менде де дауыс бар. Илыннична осы уақытқа дейін ешкімнен қорқыл көрген емес. Қорықпайды да!

Жайлап қана бөлменің есігін аштым. Сырым столға басып қойып, ұйықтап отыр екен. Столдың бір шетінде айрашның босаған бөтелкесі тұр. оқыған кітабы жерге түсіп кетіпті, күлсалғыш темекінің тұңылына толған. Оның ұйықтап кеткеніне де көп уақыт өтпеген сияқты, бөлмедегі түтін әлі толық сейіле қоймапты.

— Әй, әй! — деп күрсінді Вера апай. — Өстіп жүріп ауру болады-ау, бәйгүс бала!

Аяғымның ұшынан басып бөлмеге кірдім де, еденде жатқан кітапты алдым. Академияның сирек кітаптар фондсынан алыпты. Менің диссертацияма тікелей қатысы бола тұрса да, осыны қарап шығуға құлқым соқпап еді. Енді көрдім, Сырым кітапты түгелдей конспектілепті.

Екі терезені бірдей ашып тастадым, сонан соң күлсалғышты газалап, бөтелкені Вера апайға ұстаттым. Ол кісі Сырымды мүсіркеп бас шайқап, сәл ғана тұрды да, өз орнына кетті. Мен де бөлмеге келдім.

Ештеңеге зауқым жоқ, опы-мұны қағаздарымды алдыма жайып қойып, шалқайыңқырап отырып көзімді жұмдым. Басқалар келгенше ештең мызғып алуға болады. Жігіттер әдетте бір сағат кешігіп келеді. Әркімнің әр түрлі сылтауы бар. Олардың сылтауы соншалықты сенімсіз болса да басшылар сенуге тырысады. Кенет телефон безілдей жөпелді.

— Сәлеметсіз бе, — деді әйел адам. Сәулең даусын бірден тапыдым. Оның не себепті телефон соққанын да түсіне қойдым. Тез арада оған не деу керектігін де ойлап үлгердім.

— Ия, тыңдап тұрмын, — дедім мұрнымаң сөйлеп.

— Маған Асан Сапаев керек еді.

— Асан?

— Иә, Сапаев!..

— Им-и... Ол өз арызы бойынша қызметтен босап кеткен, шырағым.

— Не дедіңіз?

— Асан кетіп қалған деймін.

— Қашап?

— Кеше.

— Қайда кетті?

— Шамасы түрмеге түскен шығар.

— Ах! — деді Сәуле. Мен трубканы орпыша қол салдым. Тапқырлығыма разы болып, ал келіп күлейін. Біраз уақытқа дейін күлкімді тежей алмай-ақ қойдым. Ұйқым да шайдай ашылып кетті.

Ал енді көрейін қорықпағанды. Сенің ызаңа бүгін де үйге бармаймын. Әлі-ақ алдымда құрдай жорғаларсың.

Қалғып-мүлгіп отырып түске жеттім. Асығыс тамақтанып, демалыс паркіне тарттым. Әдеттегідей күндегі орпыма келіп жайғастым.

Бұл орындық тек мені күтіп тұратындай, қашан келсем бос, ешкім жоламайды. Ұзақ уақыт пәтерде тұрған адам

үй алғанда ерекше қуанады ғой. Қызметтен қайтқашта, үйіне жеткенше асығады. «Өз үйім, өлең төсегім» демескіңі, мекен-жайы қаншама нашар болғанмен оғап кең сарайдай көрінеді, жарылған жаман тамып еш нәрсеге теңгермейді, ейткені ол оның жеке меншігі ғой. Мына орыпдық та маған соншалық ыстық, өзімнің төл затымдай көрінеді де тұрады. Қашап болса да бөтен біреулер пенденің қоярдай жеткенше асығамын, көңілім жайласып отырған соң ғапа тыпшиды. Көтерде қимайтыным тағы бар. Бірнеше жыл тұрған үйімнен гөрі осы орындық жанымға жақып, мұнда келгенде өмірдің қияпат-қияндықтарын ұмытып, думаны тарқамас студенттік шағыма қайта оралғандай боламын, отызға келмегендей, әлі үйленбегендей, қызық атаулының барлығы алдымда күтіп тұрғандай әсерге бөленемін. Міне, қазір де сондай бір мөлдір сезім кеудеме құйылып тұр.

Шалқайып отырып аспанға қарадым, көк жүзін торқа шәлі секілді жұп-жұқа бұлт торлаган. Тұңғық аспанның бояуы солғындамаған. Екіндіге құлаған күннің қызуы ереп, тұтасқан қалып жапырақтың ара-арасынан тік шаншылған сәуле тым өткір, тура қарасаң көзің қарығады. Жаңбыр тамбағалы біраз күн. Бір ағаштағы жапырақтың түсі екі басқа, күннің көзіңдегілерінің бояуы оңа бастаған, көлеңкедегілері бәз қалы. Шілденің аптабы мен әр түрлі галдың пісі тыныс тарылтады. Көзімді жұмдым. «Шіркін-ай, жымыс тоғайдың ішінде жатып, ұйықтап алса ғой. Көпет әлдекімнің аяқ дыбысын естідім. Қозғалмаған күйі бір көзімді сәл ғана аштым. О, ғажап!... Гүлбану келе жатыр! Мен дем сәтте ұйықтап қалып, осы көріністі түсімде көргендей әсерге бөлендім. Басымды көтеріп алдым. Гүлбану! Авық сол!.. Құшағыңда қып-қызыл гүлі бар. Елді болмаса одап айырылып қатардай орнымнап атып тұрдым да сүріне-қабына тұра жүгірдім. Гүлбану тоқтай қалды да, түсі қашып, маған үрейлеп қарап, қабақ шытып, айбат танытты. Ол қабаған ит, тіпті жолбарыс жетелеп келе жатса да тоқтайтындай халде емес едім. Жүгіріп келе жатып аяғым шалынысып, мұрттай ұштым, жазма-жан атып тұрды, қайта ұмтылдым. Екі аралықтағы жиырма-отыз қадам жер маған соншалық алшақ көрінді, өте ұзақ жүгіргендеймін. Әйтеуір жеттім-ау. Не болғанын білмеймін, күле беремін. Білегінен ұстасам деймін. Көтеріле берген қолымды қағып жіберді де, шегініп кетті. Оның бұл қылығына режігеп жоқпын.

Гүлбанудың көзінде үрей, маған тіксіне қарап, міз бақпай тұр, екі бетінің ұшына жұқалап қана қызғылт бояу жағып қойғандай. Оның дәсерсіз күлкімнен қысылып, алдап үрейленіп тұрғанына да мән бермедім. Лап ете түскен қуаныш ақыл-есімді біржола билеп алған еді. Қолымды қағып жібергенін де, жақтырмағандай қабақ шытқанын да қыз балалардың алғашқы әлеттегі арзан бұлдауысы деп ойладым. Қаперімде ешқандай қатер болған жоқ. Аяқ астына лаулай жөнелген есірік сезім желікпесіме қоймады; Гүлбанудың білегінен шап беріп ұстай алдым. Қолындағы гүл жерге түсіп кетті. Оның дірілдеп тұрғанын енді ғана байқадым, көзіндегі үрейді де жаза көрдім. Қолын жібере салдым. Гүлбану алғашқы әлеттегідей шөгіншектеген жоқ, жүзі бозарып қимыл-қыбырсыз тұр. Екі көзі меңде. Оның көзіне тұңғыш рет тура қарадым. Гүлбанудың менің қиялымдағы суретіне мүлде ұқсамайтындығын біріңші рет байқадым. Ол осы көркімен-ақ соншалықты сұлу көрінді. Басым айналып бара жатқан сияқты. Екі бетім дуылдап жанып тұр. Оған әлдене айтқым келеді, бірақ үнім шықпайды. Тек ернім ғана жыбырлайтын секілді. Оның көзі ұясынан шығып көтердей бірте-бірте үлкейіп барады. Бетінің қаны қашып, сұп-сұр болып кеткен. Мені тарпа бас салатындай түсі суық. Осының бәрін көре тұра оның жүзінен көзімді ала алмадым. Көзімді сәл жұмсам құлап қалардай үрей бар көңілімде. Ол дірілдеген қолымен көйлегінің жағасын бүріп ұстап, кемсендей бастады. Мен тізе бүгіп, шашылған гүлді жинауға кірістім, екі көзім Гүлбануда, соқырлар тәрізді қос алақаныммен жер сипалаймын. Көзімді сәл ғана тайдырсам-ақ ол ертегідегідей лез-демде ғайып болып кететін секілді. Әлдеқайдан «Кедел жәрдемнің» ышқығынап даусы естілді. Гүлбану қабағын шытып, басын шайқап-шайқап жіберді де, екі құлағын жапты, көзі алақтай бастады. Ол маған теңселіп тұрғандай болып көрінді. Орнымнап атып тұрғаным сол еді, «мам-ма-а» деп шыңғырып құлап бара жатты. Сүйен үлгердім.

Ес-түссіз сұп-сұр болған Гүлбануды көтеріп апарып, орындыққа жатқызыдым. Оның жүзі бірте-бірте бозарып бара жатқандай. Енді бір сәттің ішінде қайтып орамас сапарға аттапып кететін сезілгенді, қатты шошындым. Не істерімді білмеймін. Төңіректе ешкім жоқ. «Кедел жәрдем» шақыру керектігін түсінемін, бірақ Гүлбануды мына

күйінде тастап кетуге қорқамын. Амалым таусылды, көзіме жас іркілді.

— Гүлбану! Көзіңді ашшы, Гүлбану! Саған не болды? Гүлбану деймін! Гүлбану!..

Ол сұлық жатыр. Өңінде тіршілік белгісі жоқ, екі қолы тастай, ерні күреңітіп, беті түтігіп кеткен. Қолында да, аяғында да жан жоқ, қалай қозғасаң солай қарай сылқ ете түседі. Тек жүрегі соғып жатыр.

Орнымнан тұрдым. Құлаш тастам жерде кетіп бара жатқан еңгезердей дәу қара жігітке көзім түсті.

— Әй, жолдас! Бері бұрыла кетіңізші!

Ол мошын бұрып қарағанмен, тоқтаған жоқ.

— Ағатай, бері келші!

Сәл кідірді де, қайта жүрді. Ызадан жарылып кетө жаздадым. Оны тоқтатудың, бері алып келудің бір гапа жолы бар еді. Мен ұятты қойып, сол әдіске бастым: бар даусыммен айқайлап, бейтаныс жігіттің жынын қоздырап сөзді төгіп-төгіп жібердім де, қарқылдап келіп күлдім.

— Әй, иттің гапа баласы! Қайда қашып барасың? Тоқта деймін! Бәрібір құтылмайсың, мойпыңды бұрап-бұрап жұлып аламын! Қорықпасаң бері келші. Келші ал, келін көрші! Қорқақ! Ха-ха-ха!

Ол кілт тоқтай қалды да, маған қарады. «Мынау жынды ма өзі» дегендей аңтаң болып біраз тұрды.

Кел, келе гой. Тұмсығыңды бет қылып жіберейін! Көже... Ха-ха-ха! Қорықпасаң бері келші иттің күшігі!—деп бір аттап тоқтадым.

Дәу қараның түсі қашып кетті. Темекі алып тұтатты да, келер-келмесін білмей дағдарды.

— Келсең бе, жоқ па?..

Темекісін бір шетке лақтырып тастады да, бері қарай беттеді. Денесі соншалық ірі, түрі адам шопырлық, кішкеле көзі қапталап кетінгі. Тісің қайрап, таптап кетердей ентелеп келеді.

— Ағатай! Құлдығың болайын, ағатай! Тезірек «Жөдет жәрдем» шақыршы,— деп жалындым, ол жақындап қалған кезде. Неге екенін қайдам, егіліп жылап жібердім.

— «Жөдет жәрдем» сені морттен алып кетсін,— деп тұра ұмтылды.

— Ағатай! Соңынан олтіріп тастасаң да ерік өзінде. Гүлбанудан айырылып қаламыз гой, ағатай.

Құлашпап тұрып салып жіберді, көтеріліп барып топ өте түстім. Басым мең-зөң, көзім бұлдырап ештеңе көр-

мейміп, дүше шыр көбслек айпалып барады. Орыннап тұрмақпы болып, қайта құладым.

— О-й-й!..

Гүлбану орындықтан құлап түсті. Мен осы кезде барып есімді жипадым. Тісін шақұр-шұқыр қайрап тұрған дәу Гүлбануды енді ғана көрді. Жүгіріп барып оны орындыққа көтеріп жатқызды да боп-боз болған жүзіне үрейлене қарады.

— Теәірек, шақыршы!

Қара дәу шұғыл бұрылды да, тапырақтап тұра жүгірді. Мен Гүлбанудың жанына келіп, тізерлеп отыра кеттім. Ол ақырындап көзін ашты да, кемсеңдей бастады.

— Қойшы, Гүлбану, қоя қойшы!— деп көзін сүртіп, жұбатуға кірістім. Бірақ оның көз жасы тшылмады. Кемсеңдейді, даусы шықпайды, тұрып кеткісі келеді, әлі жоқ.

— Жылаамашы, Гүлбану, қазір «Жедел жәрдем» келеді, дәрігер келеді!

Осы сөзді естісімен-ақ көзі алақтап, жаңа-жаңа жап кіре бастаған қолы қалтырап, дірілдеді. Орыннап тұрмақ болып талпынып еді, басын көтеруге күші жетпеді.

— Қозғалмай жата тұршы, қазір келеді,— деп жалындым. Тұрып кетпесін деп кеудесінен тіреп едім, қолымды оңдырмай тырпап алды. Екінші қолын бетіме созды, шегініп кеттім де, оған таң қала қарап аңырайып тұрып қалдым. Гүлбану орындықтың арқалығынан ұстап, тырмысып жатып өрең дегенде басын көтерді; сонан соң жерге түсіп жүріп кетпекші болып еді, аяғын қозғауға дәрмені жетпеді. Аз-кем үнсіз отырды, біраздан соң жалынышты дауыспен:

— Қолтығымнан сүйеңізші,— деді жыламырап.

— Адамның баласысыз ғой. Ең болмаса бір рет аяңышы, ағатай! Кетіп қалайықшы. Олар мені алып кетеді. Неғын тұрсыз енді?..

Осы сәт Гүлбану не бұйырса да орындауға бар едім. Дүниенің бір бұрышына көтеріп апар десе де үнсіз келісетінім анық-ты. Оның жаңағы сөзінен кейін шыдап тұра алмадым. «Алып кетеді» дегені маған «өлтіріп кетеді» болып естілді. Гүлбануға ұмтылдым. Қолтығына сүйегенмен мына қалпымен жүре алмасын, сондықтан көтеріп кету керектігін түсіндім. Есіме «Жедел жәрдем» шақыруға кеткен қара дәу түсті. Жүрегім дір ете қалды. Қашып бара жатқанымызды көріп қойып, ақырып тұра ұмтылатын тәрізді. Маңдайымды шүпір-шүпір тер тесіп шықты.

Ол ожаудай жұдырығын алып жүтіріп келе жатқандай, жүрсім суылдады. Гүлбануға бұрылдым, маған жалбарына қарап, жанары жаудырап жатыр екен. Мен кенеттен батылданып кеттім, қара дәуді де, қорқау қорқынышты да ұмыттым. Гүлбануды көтеріп алдым да, бақтып түкпіріне қарай дедектей жөнелдім. Ешкім көрмейтін, ешкім келмейтін жерге жеткен соң, Гүлбануды көк шөптің үстіне жатқыздым, өзім жанына тізе бүктім. Ол мына халіне қысылды білем, көзін шарт жұмып алды. Екеуміз біраза дейін сөйлескен жоқпыз. Бір кезде қол жетпес арманымдай болған періште қыздың жүдеу жүзінеп қоз алмаймын, оның бетіндегі әрбір елеусіз белгілерді анықтап көріп алғым келеді. Ұялды ма, қос алақаныммен бетіп жауып:

— Қарамаңызшы.— деді сыбырлай сөйлеп. Басымды бұрып әкеттім. Демалыс паркінің шығар аузында жан-жағына жалтандап тұрған дәу қараны көрдім. Оның «Жедел жәрдемді» күтіп тұрғаны анық. Иегімнің астынан періп жіберіп, ұзынымнан түсірген бейтаныс жігітті аядым. Барып кешірім сұрасам ба деп те ойладым. Бірақ Гүлбануды жалғыз қалдырсам, айырылып қалардай көңілімді күдік күпті етті.

— Қалайсың, Гүлбану?— Ол көзін ақырын ғапа ашты да, қинала жымиды.— Басыңды менің тіземе қойып жат.

Көзім кең ашып алды да, оқыс сөз естігендей бетіме тап қала қарады, сосын жүзі әптек қызарып шыға келді. Әдепкіде қалжың деп түсінді. Қалжың еместігіне көзі жеткен соң бас шайқады.

Тағы да үнсіз отырмыз. Ұғысып кете алмағандар мұндайда қысылады; әркім өзінше күдіктенеді, бір нәрсені бүлдіріп алатындай тосыла береді. Сондықтан шешіліп сөйлеп те кетпейді, үнсіз отырып қалуға болмайтынын және біледі. Дәл қазір мен осындай екі ұдай күйді басымнан кешіріп отырмын. Гүлбануға айтар сөзім тіпті көп сияқты еді. Бірақ бірде-біреуі есімде жоқ. Мен оған тесіле қарадым. Жеңіл күрсіліп, басын бұрып әкетті. Көзім құлағының түбіндегі ұзынша тыртыққа түсті. Ұзақтау қарап қалсам керек, асып-сасып әлгі тыртықты алақапымен жаба берді. Рабайсыз қылығыма қысылып, теріс айналған болдым. Гүлбану басын көтеріп отырды.

— Басың ауыра ма?— дедім үнсіз отыра бергенді ыңғайсыз көріп. Ол аса қорқынышты сөз естігендей үрсілене жалт қарады, көзін көп тоқтатпай тайдырып әкетті. — Жаңа мен сүйемегенде құлап қалар едің.

Цабагын қарс түйіп, мырс күлді. Абайсыз әбес сөйлеп қойғаныңды ұқтым, әп-сәтте терлеп шыға келдім. «Сасқан үйрек артымен сүңгіді» дегендей мұным қай сөзім? Еңбегімнің құнын сұрап тұрмып ба? Басқа сөз құрып қалғандай... Ақымдықпын! Есжан айтпақшы, ит-тиотшып! Сөйте тұра өзімді Төлегендей ер көрсемін. Ат-таңшың басы!» Өлімді-өзім жер-жебіріме жетіп сөктім. Бірақ бұған бола бетімнің дуылдағаны басылған жоқ. Ұрланып Гүлбануға қарап қоймын; ол екі тізесін құшақтап, мұңайып отыр. Қатты қалжыраған адамдай жүзі солғын, үп-үлкен көздері нұрсыз.

— Менен қорықтың ба, Гүлбану? — Жауап қайтарған жоқ. Сөзімді естімеген сыңайлы. Бір нүктеге тесіле қаран, ойланым отыр. Тағы да бір нәрсе айтпаққа оңталдым. Осы кезде әлдеқайдан «Жедел жәрдемнің» ашы үні естілді. Тұңғыық ойдың тереңіле шым батып, қорқынып, қуалып дегендерді мүлде ұмытқандай болып отырған Гүлбану селк етіп, басын көтеріп алды да жан-жағына қарады. Екі көзі алақтап, орнынан тұрып кетпек болды. Тұра беріп, екі аяғы байланған адамдай құлап түсті.

— Отыр, — дедім оның қолына жармасып. — Олар бізді таба алмайды.

— Кетейікші, ағатай! Қашып кетейікші, — деп жалынды.

— Отыршы, Гүлбану! Азырақ әл жинап ал.

Қолынан тартып едім, шомынған кішкене бала секілді құшағыма тығылды. Үрейленгені соншалық, бүкіл денесі қалш-қалш етеді, белімнен қапсыра құшақтап алған, жүзіп жасырып өуре.

— Келе жатыр, келе жатыр! — дейді қалшылдап. Мұндайды күтпегендіктен абыржи бастадым. Сасқанымнан шашынан сипап жұбатқан боламын.

— Қорықпа, жаным! Сепі оларға бермеймін!

Егіліп жылап жіберді де, төсімен сүйе бастады. «Бермеші мені, ағатай!» деп қайталай береді. «Қойшы, жапым, жалынбашы» деймін сасқалақтап. Бірақ ол менің даусымды еститіндей, айтқанымды орындайтындай халде емес. Қалай жұбатырымды білмей басым қатты. Көзінің жасын сүртпейін десем, басын көтермейді, әлі сол бәл қалпы белімнен қапсыра құшақтап, қалшылдап отыр. Көңілім босап кетті. Ол әлдекімнен зорлық көріп, қашып келіп, менің құшағыма тығылған тұған қарындасым секілдепін көрінді. Әлдекімге ашуладым, әлдекімге ызаландым.

— Гүлбану, не болды саған? Анашы қарашы, бұлтынықты. қазір өткілші жауын жауады, ауа тазарады. Дүниесі құлпырып кететін болды.

Ол сөз түсінетіндей халде емес. Көңіліндегі шемеи шерін тарқатып алғысы келгендей, мен жұбатқан сайып өксігі күшейіп, «бермеші мені, ағатай» деп егіле түседі. Кейдемің омырауы оның көз жасынап мықтап су болды. Әбден саскалақтадым. Бір айтқанымды қайталап, Гүлбанудың шашынан сипап мінгірлеп отырмын. Көпесті «Жедел жәрдемің» үні қайта естілді, соған соң бірте-бірте алыстап басталды. Гүлбану етең етіп басып көтеріп алды да, екі құлағын жауып, бүкілшіп отырып қалды. Жаңағы үні біріжола естілмей кеткенше қимылдаған жоқ.

— Кетіп қалды. Гүлбану!— деп айқайлады. Жаңажағына жалтақтап құлақ түреді, «Жедел жәрдемің» біріжола кеткеніне көңілі сенген соң ғана тыпыштағандай болды; тағатсыз дірілдетеп қолына қарап отырып, терең күрсінді.

— Кетейікші.— деді соған соң мағап жасқана қарап.
— Шу естілмейтін жерге барайықшы.

Ол қайда бастаса да бас тартатындай күйде емес едім. Өзім айта алмай отырған ұсынысты Гүлбану білдіргенде менде ес қалмады. Қалбалақтап орпыппап атып тұрдым.

— Сүйеп жіберіңізші...

Гүлбануды қолтықтап, демалыс паркінің шығар аузына қарай беттедім. Әдепкіде ол бір басып тоқтап, екі басып кідіріп, біраз қыялды. Соған соң өзі жүріп кетті. Сылбыр аянымен үлкен жолға шыққан соң, қайда бастарымды білмей тосылып қалдым. Қалтамда ақша жоқтығын ойлап қысылдым. Қызбен қыдырған адамның қалтасында ең болмағанда балмұздақ, сусынға жететін бірдеңе болуы керек қой. Қыз—жетектеп жүре беретін бұзау емес, құр өңгіме сылдыр су сияқты, әп-сәтте жалықтырады. Бірге жүрген соң ештеп сый-сияпат көрсетпесек, қыздың сен туралы бастапқы пікірі өзгереді. Және Гүлбану бір сәттік алданыштың құрбағы емес. Ол — менің қолым жетпеген арманым. Екеуміз көптен таныс болғанмен жақын білісіп, ұғыса алған жоқпыз. Сондықтан Есенбек Сарыбаевичтің сөзімен айтқанда, «джентельмен» болуым керек.

Осылай ойлағанмен пеніліні қойып, суға түсуге жүрескінеп адамдай күйге болаңдım. «Қайдан табамын? Кімнен аламын?» Қос сұрақ өткел бермес өзендей жолымды бөгейді. Сауленің тесік тиып бермесін білемін.

Гүлбану жөткіріңді. Есеңгіреген жандай сілейіп тұрғаныңды енді білдім. Қысылып терлеп кеттім. Сасқаныма оған қарап күлдім де, қолтығынан ұстамақ болдым. Қолымды жайлап қана итеріп тастады.

— Сіз қызметіңізге баратын шығарсыз. Уақыт біраз болып қалды ғой деймін.

— Мен бүгін боспын,— дедім сасқалақтап.— Ия, боспын!.. Ертең де, бүрсегуі де боспын.— Гүлбану «э, солай ма еді» дегендей қасын керді.— Тіпті Москваға барып қайтуға да уақыт табылады. Әрине, сен қарсы болмасаң.— Ол мырс күлді. Пиғылыш, неге күлгенің бірден түсіндім. Бөсіңсіреп жібергеніме ептеп қызаруға тура келді.— Қайда барамыз, Гүлбану?

Қысылғанымды сездірмеуге тырысып: әнтек езу тартып, үйреніп қалған әдетіме бағып, тағы да қолтығыма ұстамақ болып қол создым. Гүлбану мұнымды жақтырмады, білем, қолымды сілкіп жіберіп, менен қашқақтай түсті.

— Жүрейік,— дедім сыбырлай сөйлеп.

— Қайда барамыз?— деп сұрады ол біраз жүрген соң.

— Біз бе? Біз... Біз шуы жоқ жерге барамыз!— дедім қызарақтап.— Тауға!.. Тауға барамыз! Әрине, қарсы болмасаң.— Таудың аузыма қалай түскенін, сайтаным білсін бе, айтарымды айтып алып, не істерімді білмей абыржыдым. «Айтылған сөз — атылған оқ». Қайтып алуға болмайды. Елді шегінетін жер жоқ. Гүлбану бас тартпаса, өліптірілсем де тауға баруға мәжбүрмін.

— Алдымен бір жерге барып шығайық, соған соң тауға кетеміз,— деп миңгірледім.

Адам қатты қысылғанда тапқыр болып кетеді-ау деймін. Менің әңкі-тәңкі болған басым керемет істеді: есіме Сырым түсті, оның қиын кезде қол ұшын беретіндігіне сендім. Таңғажайып жаңалық ашқандай қуандым.

— Қазір, қазір!— дедім қуана дауыстап.— Қазір кетеміз!..

Жүгіріп үлкен жолға шықтым. Әрі-бері сабылып жатқан жеңіл машиналарға қол көтеремін. Тоқтамайды. «Такси ұстауым керек. Зымырап отырып институтқа барамыз, Сырымнан ақша алып, сол машинамен Медеуге тартамыз. Қонақ үйден орын алып, ақша таусылғанша сайрандаймыз.» Менде бұдан басқа ой жоқ, басқа мақсат та жоқ.

Менің бақытыма, такси тез табылды. Зымырап отырып институтқа келдік.

— Қазір, бір минут,— деуге ғана шамам келді. Екі әптемді қолыма алып тұра жүгірдім.

— Сені Есенбек Сарыбаевич іздетіп жатыр,— деді қарсы кездескен Мұрат. Кім іздесе де маған бәрібір еді. Тіпті қарсы алтымнан директордың өзі шыға келіп, кабинетіне шақырса да, елең етпей кете берерім анық-ты.

Ентіге басып Сырымның бөлмесіне кіріп келдім. Отырғандар маған таң қала қарайды. Оларда менің шаруам қанша. Басын көтерместен шұқшып кітап оқып отырған Сырымның қолына жармастым.

— Тезірек сыртқа шықшы! Бол! Тез!..

— Сіздің үйдегі келін соныға ит салып іздеп жүр,— деді Зиябек Құлбаевтың.

— Немене, сендер былай нетіп... Разошлись что ли?

— Сырым деймін! Болшы енді!..

— Осы күнгі жастардың қосылуы да, ажырасуы да тез. Таныспай жатып қосылады, табыспай жатып ажырасады. Вот безобраздар!..

Мен ашулана тұра олардың сөзіне мән бермедім. Орпынан сүйретіліп әреп тұрған Сырымды қолынан ұстай алдым да, сыртқа сүйрей жөнелдім. Ол аң-таң.

— Ақша керек!— дедім аптығып.— Айлыққа дейін.

— Қанша керек?

— Барын бер! Болшы, ағатай! Машина күтіп тұр.

Ол артық сөзге келген жоқ, қалтасынан ескі қапшығын шығарды. Қолынан жұлып алдым да, анадай жерде тұрған машинаға қарай тұра жүгірдім.

Машина орпынан қозғалып кеткенде барып бұрылып қарадым, Сырым аң-таң болып өлі тұр екен.

8

«Медеу» қонақ үйінің алдына келіп түсіп қалдық.

Алдымен тамақтанып алып, сонап соң қыдырғанды дұрыс көрдік. Гүлбанудың алдында көрініп қалуға тырысқаным да рас. Жалпы ер адамдарға тәи «рыцарьлық» ниетімнің болғаны да анық. Мүмкіндік туып жатса, бармақ шайнап қалмас үшін қопақ үйдеи орын алып қоюдың керектігін түсіндім. Гүлбануды ресторанда қалдырдым да, әлденені сылтауратып сыртқа шықтым, бірдең қонақ үйге жүгірдім. Абырой болғанда, орын бар екен. Гүлбанудың паспорты болмағандықтан оған бөлме бермеді. Өз атыма

жоқ алдым. «Ол қарсы болса, қалаға қайтып көтермін» деп ойладым.

Қайтып келсем, ол мұндайың отыр екен. Ресторан жадаған қаңырап бос тұр еді, демнің арасында біраз адам жиылып қалыпты. Музыканттар аспаптарып күйге келтіріп, өзүрге түсіп жатыр. Енді біраз уақыттап соң даңғазаныу басталады. Шудың ортасында отырып еркін сөйлесу қиын. Оның үстіне Гүлбанудың манағыдай талып қалуы да мүмкін. Шуды жақтырмайды, басы ауыратын болу керек. Сондықтан тезірек тамақтанып, сыртқа шығып кеткөніміз жөн. Сыртта еркін серуендейміз, ешкім кедергі жасамайды, қараңғы түсісімен болмеге қайтып ораламыз.

Гүлбану ішімдікке жоқ екен. Ол басын ала қашқан соң мен де белсенділік көрсете қоймадым; алынтап коньяк сол күйінде қалды. Біз келіскендей тез тамақтанып алып, сыртқа шықтық. Күн таудың ығына түсіп кетіпті, еңістігі көлестік қарсы беттегі биік төбенің басына қарай өрмелеп барады. Шақар шілденің ыстығы қайта бастаған. Алатаудың беткейіндегі қарағайлар мен әр түрлі ағаштардың бояуы қалындай түскен тәрізді. Таудан қоңыржай леп еседі. Арагидік машина даусы естіліп қалғаны болмаса, басқа бейсауат үн жоқ. Гүлбануға қараймын, манағыдай емес жүзі нұрланып, езуіне болар-болмас күлкі ұлаған. Көзі жаудырап Алатаудың ұшар басына қарай береді. Оның көңілінің қайда бұрып тұрғанын айтқызбай түсіндім де, жол бастадым.

Спорт комплексінің іргесінен өтіп, таудың бауырын қиып салған жолмен жоғары қарай жүрдік. Арагидік Гүлбану тоқтай қалып, төменге қарайды, сонан соң кішкене төстарды еңіске лақтырады, үнсіз тұрып оның әлсіз дыбысына құлақ түреді. Кейде жолдың жиегіндегі сирек ұшырасатып саяқ өскен гүлге жүгіріп барады да, тізерлеп отыра қалып саусағымен мипаздай сипап, қауызына тұрғап шаңды үрлейді, сонан соң құмарта піскөлейді. Ұзақтау отырын қалады. Бір кезде маған жалт қарап, мына қылығына ұялғандай қысыла күлімсирейді. Мен де күлемін.

Өзімді салауатты адамдардың сапатына әлдеқашан қосып, сырт көзге салмақты көріпуге тырысатып мен әп-сәтте бала болып кеттім; Гүлбану құсап жол жиегіндегі гүлдердің қауызын шаңнап тазартуға кірістім. Бұл әрекетіміз бірте-бірте бөсекеге айналды, гүл аз, сондықтан көзге түскеніне екеуміз жарыса жүгіреміз. Кейде қатарласа жетеміз де, тізерлеп отыра кетіп, екі жағынан гүлді үрлейміз келіп.

Сонап соң бір-бірімізге қарап, мәз болып күлеміз. Орнымыздан тұра салып тағы жүгіреміз. Солған немесе қауызы түсіп қалған, әлдекім таптап кеткеп гүлді көргенде Гүлбану мұңайып, қабағына колеңке ұялайды. Кірпік қақпай мөлшіп біраз тұрады, сосын жарымжан гүлді үзіп алып, лақтырып жібереді. Мұндай сәтте жүзі сұрлапып, қағулаынып кетеді.

Жарыса жүгіріп қалың қарағайдың арасына кірдік. Ол жан-жағына қарап, ойланып тұрды да, белуардан көлер қалың шалғышқа беттеді. Шалғынды кешіп барып тоқтай, маған қарап жымынып күлді де:

— Ой, ой! Апапы қараңызшы! — деп етек жақты цуққалды. Ойымда ештеңе жоқ, нұсқағап жағына бұрылдым, қошақ үйдің алдында екі машина тұр, әрі-бері қыдырыстап бірнеше адам жүр. Гүлбану таң қалғандай ештеңе көрінбейді.

— Ештеңе көре алмай тұрмын. — Бұрылып едім, Гүлбану жоқ, жасырынып қалыпты. Шөптің басы қимылдап тұр. — Аха! Көріп қойдым. Төбең көрініп тұр. Әне, әне! — Ол тұра қоймаған соң іздеуге тұра келді, өзі жоқ, ізі жақтыр. — Қайда кетті екен, ә? Самұрық құсқа мініп, көкке ұшып кеткен шығар. Иә, әне аспапта ұшып барады! Гүлбану-у-у!..

Аспапқа қарап бар даусыммен айқай салдым. Тау жаңғырықты. Осы кезде ол сықылықтай күліп, орнынан атып тұрды да, шалғынды жапырып жоғары қарай қашты. Мен тұра қудым. Көп ұзатпай қуып жеттім, қолынан ұстай беріп ем, отыра кетті.

— Аха! Қолға түстің бе?.. Мен қасқырмын!.. Ау-у-у!..

Гүлбану елтігіп отырып сықылықтап күле бастады.

— Ау-у-у, ау-у-у!.. Сен қоянсың, мен қасқырмын! Жеймін сені! Ау-у-у!

— Ой, мама! Қорқамын!

Гүлбанудың маңағысы есіме түсіп, шошып қалмасын деп, қарқылдап күліп, жауына отыра кеттім. Маған қосылып ол да күлді.

Бұл кезде колеңке қоюлана түскен еді. Етекте бұғып жатқан сұйқылт қараңғылық жылыстай жылжып, жоғарылай бастаған. Бірақ біз асыққан жоқпыз. Гүлбанудың іздегені осындай тыныштық, соялықтан оның асыққысы келмейді. Ал маған бәрібір, тек қапа жанымда Гүлбану болса жарады. Менің таза ауам, тамаша табиғатым, аңсаған тыныштығым — Гүлбану болатын. Сондықтан түстел

кейін қызметте болмағаным туралы да, Сәуленің мені ізден институтқа барғаны жайлы да, тіпті Есенбек Сарыбаевтың хақында да ойлағаным жоқ. Бұрын себепсіз қызметтен көшіксем немесе басқа бір ағаттық жіберіп қойсам, күні ертең қуылып кетердей дегбірім жоғалып, сөз естіп қалмаудың әр түрлі жолдарын қарастырып, миымды ашытамын. Бұл жолы опдай бөгде сезім мазалай қоймады. Мен мұңайғанда есіме түсе беретін жетімдігімді де, құдайдың құтты күші сыныққа сылтау іздеп, бажылдап құлатымпын құрышын қандыратын Сәулені де, балаларымды да, соңғы уақытта тылсым тұңғышқа батырып, тұншықтырып, тытығымды құртқан азапты ойларды да біржола ұмытқан едім. Бұған дейінгінің барлығы да бір көрген түсім секілді, шын өмірім енді басталғандай таңғажайып әсердемін. Нас пәйғыл, азамат адамға жат әдет, тоғышарлық психологиядан осы жолы ада-гүде арылып, жаным тазарып шығатын тәріздөле береді. Сондықтан бұл жолығысты, балашағалы бола тұра қызбен кездесуді қыпшысқа санаған жоқпын. Сонау бір қараңғы заманда бар күнәсінен айығу үшін Меккеге барған бабамды қандай сезім билесе, мен де осы сәт сондай күйге түскен едім. Сол себепті де болар, бәлкім, Медеу сан рет келген, көрген жерім болса да, бүгін көзіме соншалық ғажайып сұлу көрінді. Табиғат ананың ғажайып сырыя бүгін бірінші рет жан жүрегіммен сезгендеймін. Менің жан дүнием де осынау табиғаттай таза еді. Гүлбану да көзіме ертегінің қас сұлуындай көрінді: самайыптағы ақ пен маңдайына белдеуленіп түскен қос сызықты, екі көзінің алдындағы күлтілдеген ісікті, әп-сәтте сұрланып шыға келетін жүзін есіме де алған жоқпын. Ол қатал тағдырдың қамшысына ешқашан арқасын тоспаған, еш уақытта қиналып қапалабаған, тек қана бақытты болу үшін жаралған мүдсыз періште тәрізденген. Сондықтан да болар, онымен бірінші рет емес, күнде жолығысып жүргендей, арамызда бірімізден-біріміз жасырар құпия қалмағандай маған бөгде, батыл сезім өмір бере бастады; оны жатыспған да, жатырқаған да жоқпын, қолыңан ұстап, өзіме қарай тарттым. Қысып құшып сүйсем деймін. Кеспет оның сауіндегі үлкі кілт соніп, көзіне үрей ұялады, екінші қолымен кеудемді тіреп, «болмайды» дегендей басып шайқанды. Мен түсіндім. Бірақ алапат сезімнің арыпы бәсеңдемеді. Кеудеме тірелген қолын ақырын ғана сырғытып, құшақтай алып, бауырыма тарттым. Ол қалпылдап қоя берді. Тек ұрғандай денем дір етті. Өзімнен-өзім жіпркене баста-

дым. Қандай қиын жағдайда да Гүлбануға қиянат жасай алмайтындығымды түсіндім.

— Тондың ба? — деп сұрадым бастапқы мақсатымды жасырмақ ниетпен. Ол жауап қайтарған жоқ. — Қайтатын уақыт болды-ау деймін. — Үнсіз отыр. Қарамнан мықтап ұстап алған, бір уыс болып бүрісіп, бауырыма тығыла түседі. Дірілдегені басылар емес. Шашынып сипадым. — Осылай отыра берсек қой, шіркін! Күн батпаса, қараңғы түспесе... — Ол ауыр күрсініп қойды. — Сен қараңғыдан қорықпайсың ба, Гүлбану?

Басын шайқады. Біраздан соң жағамды босатты да, кеудеме басын салды осыдан кейін ғана дірілдегенім қойды. Оны құшақтап сүйгім, жүрекке жетер жылы-жылы сөздер айтқым келгенмен шоштытып алмайын деп, асау сезімге бұғалық салдым. Енді қайтып әдепкідей шалт қимыл, әбес әрекетке бармасқа бекіндім. Бұлай отыра берсем ақыр түбінде ұстамсыздық жасайтынымды, сүйреі жөселетіндей қайта-қайта оралып соғып, желіктіріп отырған сұрапыл сезімге қарсы тұра алмасымды ойлап, дегбіреіздене бастадым. Сондықтан Гүлбанумен тезірек ажырасқым келді. Бірақ бұл ниетім орындалмады. Оны тастап кете алмайтындығымды жан жүрегіммен ұқтым. Көше де құтырған сезімді еркіне жіберіп, қарап отыруға болмайтындығын түсіндім.

— Гүлбану. — дедім біраз үнсіздіктен кейін — Біз әлі дұрыстап таныса да алмаппыз ғой.

Көңілдеп өтірік күлдім.

— Осы таныстығымыз да жетпей ме?!

— Сен менің атымды да білмейсің ғой.

— Білемін, — деп күбірледі. — Өзгеріш кетпесе Асан болатын.

— Дегенмен... Қайдан келгеніңді, қайда жүргеніңді айтшы. Он жылдан бері сенің өміріңде талай өзгеріс болған шығар.

— Болған жоқ, — деді ол бір түрлі күйінішті үнмен. — Мен әлі бесіңнің курстың студентімін.

Кеудесі қарс айырылардай ауыр күрсінді де, теріс бұрылып, екі тізесіп құшақтап, бүрісіп отырды. Үнсіздік ұзаққа созылды. Мен оның әлгі сөзін әр түрлі жорамалға сайып, бас қатыра бастадым. Бірақ бірде-біреуіне табан тірей алмадым. Тонған кісідей бүріскен қызды құшақтамақшы болып едім, қолымды жайлап қана ятеріп тастады.

— Қойыңыашы!

— Тоңын қалдың-ау! — Үй жоқ. Қарсы алдына келіп, тізерлеп отырып басың көтермек оймен қолымды соза беріп ем, сырғып кетті.— Саған не болды? Менен қорқып отырсың ба? Мен сен ойлағандай адам емеспін.

— Мен ешкімнен де қорықпаймын. Маған бәрібір.

— Ха-ха-ха!

— Иә, қорықпаймын! Солай! Мен әлдеқашан жоқ адаммын. Жоқпын, жоқпын! Неге қарайсың? Немесе тапымай қалдың ба? — деп шаптығып айқайлай сөйледі. Месе-лім қайтып, жаным жүдеп қалды. Педен жаңылып, неге жақпай қалғаныма түсіпбей тақмын.

«Әлде ол менің ыпжықтығыма күйініп отыр ма? Бір сөзге келмей іссің жүре бергені тегіп емес. Маған бәрібір дейді. Сонда күйеуімен ажырасып кеткен болды ғой. Қолымды қаққаны арзан бұзданыс болса ше?.. Жо-жоқ! Болмайды! Кету керек, кетемін».

— Гүлбану!

— Не айтқыңыз келетінін білемін,— деді ол қайтадан сыпайы сөйлеп. Өз-өзімнен қысылып, қалай ақталарымды білмей абыржи бастадым. Әрипе, ол мені ниғылы пасық пенде деп отыр. Неге екенін білмеймін, ыржиып күле беремін.— Күліп болсаңыз тыңдаңыз,— деп әскіді. Күлкім кілт тынды.— Бесінші курста оқып жүргенде Ұзынтаған-қа бір жетілік практикаға баратын болдық. Наурыз жаңа басталған. Жер лайсаң, қар бір жауып, бір еріп жатқан. Курстастарым маршрутты автобуспен кетіп, мен бір күше қалып қойдым. Есжан Мүсілім Магомаевтың көпсертіне екі билет алыпты. (Мен еденге ете түстім. Сөзім бөлмеде отырғанымды аңғарды ма, суық жымыды.) Иә, сіз Есжан екеуміздің жүретінімізді білмейтіңіз. Ол кезде сіз мені біржола ұмытып кеткенсіз.

— Жоқ! Ұмытқан жоқпын! — дедім сасқалақтап.

— Сөзімді бөлмеңіз! — деді ыбарлы үнмен.— Иә, ұмытып кеткенсіз. Ол кезде сіз әке болып үлгергенсіз. Сонымен біз Магомаевтың концертіне бардық. Сондай қоңірді болды. Сыртқа шыққан соң біраз қылдырдық. Ол мені үйіме шақырды. Қышып болмаған соң бардым. Тастақта, жалғыз басты кемпірдің үйінде пәтерде тұрады екен. Алдып-ала дайындалған болу керек, столдың үстіне әп-сәтте жайпатып жіберді. Құрақ ұшып, ілтипат көрсете бастады. Сол сәтте Есжанның соншалықты ақылды, адамгершілікті болып көріпгені рас. Мен оған шын көңіліммен разы болдым. Өзімнің адаспағаныма қуандым. Өмірі ініп көрмесем де сол

жолы Есжанның көңілі үшін шампан шарабынан іштім. Оның дәмінің соншалықты сүйкімді болатынын сол түнде білдім. Бір кезде басым айнала бастады. Жүрегім көтерілді. Сойтсем ол менің ыдысыма шампан мен коньякті араластырып құйып отырыпты. Содан не керек, — деп күйіне күрсінді. Астыңғы ернін тістелеп, біраз уақыт үнсіз отырды. — Содан түннің бір ағында мен ол үйден қашып шықтым. Кеткелімді ұйықтап жатқан Есжап білген жоқ. Жаулап-жалшылап жатақханаға қайтып келдім. Таң атқанша ұйықтаған жоқпын, жылай бердім, жылай бердім. Есжанның қылығына ашуландым, түннің бір ағында бөтен үйге барғаныма күйіндім. Ең қымбат нәрсемді жақып адамыма ұрлатып алғандай күйге түстім. Өзі келіп, кешірім сұрамайыпша көзіне түспеуге бекіндім. Сонымен не керек, бір түннің ішінде мен біраз жасқа есейдім.

Етіліп жылап жіберер деп ойладым. Өз-өзімнен абыржып орпымнан тұрып кеттім. Енді айтпай-ақ қойса деп тіледім.

— Сіз қайда барасыз?

— А-а! Мен бе?

Гүлбанудың жауына отырдым. Ол әңгімесін жалғадым.

— Ергесіне жолға шықтым. Жұрттың бәрі біліп қойғандай екі бетім ду-ду жанады. Қарсы кездескендердің барлығы маған қарайтындай, қатты қысылдым. Автобуска отыруға жүзім шыдамай, үлкен жолға шығып, машина күттім. Көп ұзамай Ұзыпағашқа кетіп бара жатқан жеңіл машинаға отырдым. Шофері менен бірер жас үлкен жігіт екен. Қалжыңдап әбден ұялтты. Қайдағыны айтады. Ашуым келді. Жолшыбай түсіп қалмақшы да болдым. Бірақ ол машинасың тоқтатпады. Қаскелеңнен ары асқапда қарсы келе жатқан автобуска соғылды. Мен шыңғырып жібердім. Бір кезде «Жедел жәрдемнің» үні естілді. Талып қалдым. Бұдан кейіпгісі есімде жоқ. Үш күн өткен соң ес жиыдым. Бірақ көпке дейін көзім қалыпқа түспеді. Алдымдағы зат екеу, кейде үшеу болып көріпетін. Ал әлгі жігіт тіл тартпай кетіпті. — Ол терең күрсінді. Тізесін құшақтап, мұңға батып үп-түнсіз ұзақ отырды. Менде де үн жоқ. Оның әңгімесі көңілімді жүдетіп жіберді. Гүлбануды осындай халге душар еткен Есжан птке қаным қайнады. Бейтаныс жігіттің өліміне де соны кінәлі санадым.

— Міне, содан бері ауруханаға жиі түсемін, — деді ол суық жымшып. — Ол жылдай уақыт болып қалды. Осы уақыттың ішінде үйді небәрі бір жыл ғана болдым. Мұңа-

лімдік қызмет атқардым. Өткен жылы мектептен шығып неле жатып аяғым тайып кетіп, құлап қалдым. Ауруханаға қайта түстім. Содан бері өзімнен-өзім шошытып, қараптан-қарап отырып шыңғырып тұра қашатын, кейде талып қалатын күйге түстім. Әсіресе «Жедел жәрдемнің» ышқындаған даусын естисем есім шығып кетеді. Көз алдыма Қаскелеңнің арғы жағындағы жағдай — зымырап келіп қатпау үлкен автобус елестейді. Өзіңіз де көрдіңіз ғой. Мапа сіз «Жедел жәрдем» шақырмағанда мен тып-тыныш жата берер едім. Ал сіз қорқып кеттіңіз. Ол — жиі-жиі қайталайтын көп приступтың біреуі. Қорқақ екеңіз.

Гүлбану сықылықтай күлді.

— Сен сонда... Сонда ауруханада жатырмысың?

— Қашып шықтым,— деді ол, күлкісін кілт тыып.— Әбден жалықтым. Олар мені іздеп жатқан шығар. Мейлі, іздей берсін, бәрібір таба алмайды.

— Шығарып жібереді ғой.

— Қорықпай-ақ қойыңыз, шығармайды,— деп мырс күлді. Өзімді ақтамақ ниетпен бір нәрселер айтпақ болып едім, Гүлбану алдымды орап кетті.— Кейде маған өмір соншалық көңілсіз болып көрінеді. Әрине, ауруханада жатқанда. Осындай кезде өліп қалғың келеді. Бірақ тәу-скел жасау мүмкін емес. Атар тапыңнан үміт күтесің және де өлімге бел байласаң, сенімен бірге әлдекім өлетін секілденеді. Өзіңнің әйтеуір біреуге керектігіңді сезінесің. Осындайда үмітің оялады. Бірақ бұл — алдамшы сезім. Өлімнен зәрең ұшып қорыққандықтан осындай сезімге беріліп, өзінді-өзің алдауға мәжбүр боласың. Менің бір түсіпкенім — өмір саған қапшама қиянат жасағанмен, оны қиып кете алмайды екенсің. Өзіде жасар қияпаты, көрсетер қиындығы көбейген сайын, оған деген махаббатың орши түседі. Келер күндеріңнен күдер үзіп, қатты қиналып жатқанда да атар таңды көрсем-ау деп армандайсың. Сана тірі болған соң шығар, бәлкім, әйтеуір бір ұлы күнске селесің. Ол сенің өміріңді демпің арасында басқа арнаға бұрып жіберетін секілденеді. Көп ауырған адамдар әр нәрсеге сенгіш келеді. Мысалы, мен «құдай бар» дегенге сенемін.

— Әрине, әрине,— деп құптай жөнелдім. Өйткені оның не айтпақ болғанын түсіне қойдым. Гүлбану менің бұт қылығымды жақтырмады ма, кекете мырс күлді.

— Ал сіз өтірік айтасыз. Ер адамдар өздерінен басқа ешкімге де сенбейді.

— Неге олай дейсің? Сонда қалай бұл?

— Сонда солай бұл!..

— Хе-хе-хе!..

— Менің ұғымымша, — деді ол даусын көтере сөйлеп. — Бақыт деген үміттену, басқа түк те емес. Үміттену білмеген психе бақытсыз. Сапасы тірі жап ғана келер күндерінен үміт күтеді. Вся человеческая мудрость будет заключена в двух словах: «Ждать и надеяться» депті бір данышпан. Сол айтпақшы, күн сайын алдашып жүрсек те үміттенуге мықтап үйреніп алдық. Енді қанша уақыт алданарымызды кім білсін...

Қппалғандай ауыр күрсінді. Жылы-жылы сөздер айтып, оны жұбату керектігін білдім. Бірақ жағым қарысып қалғандай аузым ашылмайды. Және ойлап тапқан сөздерім Гүлбануды жұбатудың орнына жылататын тәрізденді. Сондықтан үндемегенді жөн көрдім. Әркім өз ойымен арпалысып біраз отырдық. Ымырт үйіріліп, қараңғылық қоюлана бастады. Бір кезде ол маған қарай қозғалған секілдепді. Үрейленіп жалт қарап едім, орнынан тұрып жатыр екен.

— Сіз неге үндемей қалдыңыз? Жайсыз әңгімеге құлағыңыз үйребегендікі ғой. Ауруханаға сан түрлі аурулар түседі. Қол бос, істейтін іс жоқ. Әрқайсысымыз бір-бірімізге мұңымызды айтамыз. Со-л-а-й! — деді даусын әндете созып. — Қайтатын уақыт болды-ау деймін. Немесе, тұра алмай қалдыңыз ба? Қартайғандықтың белгісі ғой. Келіңіз көмектесейін.

Екеуміз қалып шалғынды кешіп, кері қайттық. Аялдай-аялдай үлкен жолға түстік.

— Сөзіңе қарағанда, әлі тұрмысқа шықпаған сияқтысың ғой.

— Неге олай дейсіз? Осы уақытқа дейін түйе тағалап жүрді дейсіз бе? Мен күн сайын тұрмысқа шығамын. Бір рет сізбен де қосылғанмып. Бірақ тек түсімде, — деп күлді. Оған мен қосылдым. Екеуміздің күлкіміз жаңғырығып, алысқа кетті.

Біз аяндап келеміз. Гүлбаву алда, мен соңында. Көңілімді мұң баурап алған. Ойыма әр нәрсе түседі. «Гүлбаву екеуміз қосылғанда ол мұндай күйге түспес еді» деймін. «Мені жақтырмаған өзі емес пе!» деп өзімді-өзім ақтамақ боламын. Бірақ бұған бола жабырқағап көңілім жадырай қоймады.

Гүлбанудың Есянмен жүргенін, кездейсоқ ауыр жағдайға душар болғанын білмей-ақ қойғаным жөн еді. Оның

откені маған неге керек болды осы? Әй, ақымәқпұл-ау!.. Жо-оқ, қайта сұрап білгенім дұрыс болды. Егер білмесем, еркекторге тән иттік мінез менен де табылар еді ғой.

— Автобус қаншаға дейін жүреді?— деді ол тоқтай қалып.

— Автобус жүрмейді. Ал сен осында қаласың.

Бетіме таң қала қарады.

— Мен қонақ үйден орын алып қойғашмын.

— Шын айтасыз ба?

— Шын айтамын.

— Мен кетемін.

— Неге?— Жауап берген жоқ. Оның мұнысып өзімше түсіндім.— Қорықпай-ақ қой. Мен кетемін, ал сен дұрыстап демал. Ертеңгісін қайтып келемін.

Біз ләм деместен қонақ үйдің алдына келдік. Болмесо кірсем отырып қалатынымды білдім, сондықтан осы арадап қопитасын, кетіп қалуды жөн көрдім. Қалтамнан бөлменің кілтін алып, қолыма ұстаттым.

— Ал мен қайтайын. Жүз елу үшінші бөлме. Ертең таудың ұшар басына шығамыз.

Кетіп қалады деді ме, қолымнан ұстай алды.

— Кетпеңізші!— деді сыбырлай сөйлеп.— Қорқамын.

— Кіммен?— Ол төмен қарады. Мен күлген болдым.— Елікім мазаламайды. Бір өзіне бір бөлме. Есікті, іштен кілттеп алып, ұйықтай бер.

— Кетпеңізші,— деді ол қылып. Айырылып қалардай білегімнен қыса түсті.— Менімен бірге болыңызшы.

Ше істерімді білмей әрі-сәрі болып тұрғанда, ресторанның қозы қарып еркек пен бетің әлеміштеп бойған, шапшаң жалбыратып шығына бос жіберген келіншек шыға келді. Оны бірден таныдым, Гүлбану да көрді. Білегімді бар күшімен қыса түсті.

— Охо! Кого я вижу?! Асанбысың ей ит-тиот! Тауыпсың ғой махаббатыңды. Ха-ха-ха!— деп бізге қарай жүрді. Кенет Гүлбану қолымнан тартып:

— Кетейіңші, кетіп қалайыңшы,— деп жалына бастады. Жақыдан қалғап Есжанды күтпестен пұғыл бұрылдық та, қонақ үйге кіріп кеттік.

— Әй, Асан! Әй! Әй, ит-тиот! Әй, қорықпа!... Ха-ха-ха! Тартып алмаймын...

Айқайлап қалды. Гүлбану мені сүйрелеген күйі үшінші қабатқа бір-ақ алып шықты. Асыққаны сонша, бір рет шалшысып, жығылып қала жаздады, демнің арасында

енігіп қалды. Үрейленіп соңына жалтақ-жалтақ қарайды. Қорқақ адамдай қаша көшелгеніме намыстанып мен тұрмын. Күтіп алғанда болар еді. Ол, әрине, қарқылдап күліп, көкеп-мұқпап, жонға тлер сөз айтады. Сол кезде тұмсықтан қойып жіберерім анық. Әлі де иеш емес, қайтып барсам ба екен?

— Бөлмеге барайықты.— деді Гүлбану, үзіп-үзіп айтты. Есжанды іздеп бара алмасымды түсіндім.

Ол бөлмеге кіріп, біраз отырған соң барып тыншыды. Бірақ әңгіме бастай қоймады. Мен Есжанның жаңағы сөздерін есіме алып, өлердей күйініп, ашуланып отырғанмын. Бір кезде ол жанымға келіп, ақырын ғана нығымнап тұртті.

— Ұйқыңыз келді ме? Шаршаған шығарсыз, ә?

— Жоқ, шаршаған жоқпын.

— Сізді ұй-ішіңіз іздемей ме?

— Іздегенмен таба алмайды,—деп күлдім. Бірақ Гүлбанудың қабағы жазыла қоймады.

— Автобус тоқтап қалмай тұрып қайтыңыз. Жолдасыңыз, балаларыңыз түзімен ұйықтамай сізді тосады.— Мен бас шайқадым.— Бір рет тіл алыңызшы.

— Бір рет тіл алмаймып.

— Кішкене сәбилерді аяңызшы. Не деген қатал адамсыз өзіңіз.

— Мен осында қаламын. Ешқайда да кетпеймін,—деп кесім айттым. Есжанды көрген соң алғашқы кеттімнен біржола айшым. Ол сүмелектің сыры маған мәлім. Келіншекпен ресторанның шыққанына қарағанда, осында демалып жатқаны анық. Қолы ұзын, астында машинасы бар. «Медеу» қонақ үйінен шықпайды деп еститімін. Ол міндетті түрде Гүлбануды іздейді, тауып та алады. Тауып алса маза бермейді.

— Маған алапдамай қайтыңызшы. Жалышамын сізге!

— Айттым, бітті! Ешқайда кетпеймін! Трактормен сүйресең де шықпаймын бұл бөлмеден.

— Қызық екенсіз,—деді Гүлбану ренішті үнмен. Терезенің алдына барып, сыртқа қарап тұрды. Біраадан соң пердені түсіріп, қарсы алдындағы креслоға келіп отырды. Әдепкідей ұяң емес, тұра тік қарайды.

— Енді құмайсың ба?

— Әңгіме айтыңызшы.

— Не айтсам екен, ә?— деп әнтек езу тарттым да, оның ішек-сілесін қатырарлық бір нәрсе тауып айту үшін

ойлана бастадым. Бірақ есіме Гүлбанудың қолайына жататын ештеңе түсе қоймады. Үйленгеннен кейінгі өмірімді айтсам егіліл кетерімді түсініп, ол жаққа аяқ басқым келмеді. Айтатын ештеңе жоқ. Бір-біріне ұқсас күндер, күйбең тіршілік, қызметке барамын, қайтып келемін. «Апыр-ау, менде тіпті өмірбаян жоқ екен-ау!» Ойда-жоқта денемде қатерлі ісіктің барын білгендей шошындым.

— Неге үндемей қалдыңыз?

— А-а! Иә, қазір,— дедім асып-сасып.— Сен езің... Өзің айтшы.

— Менде не әңгіме бар дейсіз. Бәрі айтылды ғой.

— Есжанмен сол түннен кейін кездестің бе?

— Жоқ,— деді ол самарқау ғана. Үнінде мағал деген лаза бар сияқты.— Ауруханада бір жыл жаттым. Оны көп күттім. Келмеді. Сауығып шыққан соң пыдай алмай өзім іздеп бардым. Ол менімен дұрыстап сойлескен де жоқ, хал-жағдайымды да сұрамады. Әлденені сылтауратып, тайып тұрды. Кейін естідім, осындағы бір үлкен кісінің қызына үйленіпті. Көп ұзамай ауруханаға қайта түстім. Оны қайтып көргенім жоқ.

Екеумізге ортақ әңгіме қалмаған тәрізді. Көңілің көтеретін күлкілі бір нәрсе айтқым-ақ келеді, бірақ есіме ештеңе түспейді. Қайта-қайта тілімнің ұшына жаңағы сыңайлас сұрақтар келе береді.

— Шай ішсек болар еді. Буфет жабылмай тұрып барып көлейін,— деп шығып кеттім. Көп ұзамай керекті нәрселерді алып қайтып келсем, Гүлбану ыңылдап ән айтып, бөлмені жинастырып жүр екен. Көңілім елжіреп, оны керемет аяп кетті. Ол жүгіріп келіп, қолымдағыларды алды да, дастарқан дайындауға кірісті. Соншалық көңілді, арагідік маған қарап, жымшып күліп қояды. Көмейіме әлдене тығылып қалғандай сілейіп тұрмын. Жылағым келетін сияқты.

— Отырыңыз,— деді ол күліп. Отырдым.— Неге көңілісізсіз? Ұйқыңыз келді ме?

— Шөлдеп отырмын.

— Қазір шай ішеміз. Міне, дайын да болды.— Маған бір стакан шай құйып берді де, әңгімесін бастады.— Мен кішкентай кезімнен шайқор едім. Мамам екеуміз отырып алып, шай ішетінбіз. Үйге келген кісілер Гүлбанның шайын сағынып қалдық дейтін. Әсіресе көрші көмпірлер біздің үйге қыдырып келе беретін. Соларға шай қайнатудан ақ қолым тимейтін. Құрбыларым мені мазақтайтын. Авда-

сажда ауылға барғанда көршілер жиналып келіп, менің шайымды ішіп, рақаттанып қалады. Ол кісілер менің жо-
лымды тосып жүрген шығар.

Гүлбану ұзақ сойледі, мен үнсіз тыңдадым. Оның тоқ-
талмауын тіледім, бір сәт болса да қайғысын ұмытсын де-
дім. Ара-арасында әңгімеге тамызық болардай бір нәрсе
айтқан боламын. Гүлбану жымиып күледі де, тағы бір әң-
гімені бастайды. Айтып отырғанының барлығы кешегі
күп—балалық шағы туралы есінде қалғандары. Сол бір
алаңсыз күндеріне қайтып оралғандай өңі нұрланып, екі
көзі жайтандайды, күлкисі таза, мұңсыз. Ол мені сонау
бір қиырда қалған аулына жетелеп алып барды, екеуміз
Гүлбанудың табапының іздері қалған жерлерді армансыз
араладық. Соған соң әңгіме кезегі маған тиді. Оған өзім-
нің жетім өмірімді айтып бердім. Түнгі сағат екіден асқан-
ша отырдық.

— Мен сізден қорқатымын,—деді ол бір кезде әптек
өзу тартып.—Өзіме арнап өлеңмен хат жазып жүрген
адамның кім екенін білгім келіп, жетпісіңші бөлменің ал-
дынан күн сайын отетімін. Менде көңілі бар жігіттің кө-
зіне түссем тоқтатып алып, сөйлесер деп ойлайтыпмын.
Иә, бір күні мені дәл жетпісіңші бөлменің алдында Есжан
тоқтатты. Екеуміз таныстық. Соған соң ол мені бөлмеме
дейін шығарып салды. Өлеңмен хат жазып жүргенін айт-
ты. Тағы да бір нәрселер дегені есімде. Екі бетім ду-ду
жаңды. Бұрын ондай сөз естімегендіктен бе, есім шығып
кетті. Алды-атыма қарамай тұра қаштым. Осыдан кейін
мен тек сол жігіт туралы ғана ойлайтын болдым. Топтың
ішінен солы іздейтінмін. Бірақ ол маған жоламай қойды.
Бір-екі рет басқа қыздармен қыдырып жүргенін де көріп
қалдым. Оған деген коңілім суынудың орнына, сағынатын
болдым. Күніне үш рет сіздер тұратын бөлменің алдынан
өтуді әдетке айналдырдым. Сөйтіп жүргенде Райгүлге сіз-
дің досыңыз Айқып келе бастады. Мен қатты қуандым.
Сонымен не керек, хат жазып жүрген жігіттің кім екенін
білдім. Бірақ сенбедім. Сізді бір түрлі жек көріп жүрдім.
Және анау оқиғадан кейін мүлде жек көріп неттім. Адам
қателесе береді екен ғой. Сіздің кім екеніңізді кеш білдім.

— Бүгін ғана...

— Иә, бүгін ғана танып отырмын.

— Егер өмірді қайта бастар болсаңыз ше?

— Білмеймін,—деп жымиып күлді. Екеуміздің әңгіме-
міз осымен аяқталғандай үнсіз отырып қалдық. Әркім өз

ойымен әуре. Мен шаршағанымды енді сездім. Гүлбану да есіней бастады.

— Ұйықтаймыз ба?

Ол суық жымпып, бас иледі.

— Мен диванға қисаярмын. Өзің төсекке жата бер.

Шешінуіне кедергі жасамайын деп сыртқа шығып кеттім. Қайтып айналып келсем, жатып қалыпты. Шам өшкен. Тым-тырыс. Көз үйретіп алайын деп есік алдында сәл кідірдім. Енді аңғардым: Гүлбану қорқып жатқан болу керек, алқына дем алады. Диванға қарай беттеп едім, ол басын жастықтан жұлып алды. Мен бәрін де түсіндім. Киімімді шешінбестен жата кеттім. Гүлбану ақырын ғана күрсіпті де, қайта жатты.

— Терезені ашып қойыңызшы,—деді ол әлдеу уақыттан соң. Ұйықтап қалған адам болып жатырмын. Ол біраз күтті. Менің тұрмасымды білген соң, өзі барып ашты.

Таң алдында ояндым. Гүлбану қатты ұйықтап жатыр, жамылғысы жерге түсіп кетіпті. Үстінде ауруханапың белгісі бар іш көйлек. Көп қарап тұруға қаймығып, есіңті сыртынан бекітіп, далаға шықтым.

9

«Медеу» қонақ үйінде екі күн болдық. Сейсенбі күні іңір түскенше тауда жүрдік те, соңғы автобусқа отырып қалаға қайттық. Гүлбанудың баратын жері жоқ, сондықтан оны Сырымның пәтеріне апарудан басқа амалым қалмады, қарсылық білдірмеді. Келісіміміз бойынша, ол ертең ауруханаға қайтып бармақшы.

Сағат оннан аса бере Сырымның пәтеріне келдік. Ол кітап оқып отыр екен. Бізді көргенде сасқалақтап қалды. Жейдесін киюге шамасы да келмеді, асып-сасып шашылып жатқан төсегін жинауға кірісті.

— Мен жинайын, маған беріңіз,—деп төсекке ұмтылған Гүлбанудың қолын қаға береді. Ақыры ол айтқанын істеді; төсекті дұрыстап жинап қойды. Сонан соң төңірегіне қарап біраз тұрды да, бөлмені ретке келтіре бастады. Бұл үйге бірінші рет келген адам секілді емес, еркін. Сырым бір нәрселерді айтып миңгірлеп қысылып, қызарып жүр.

Сырым Гүлбануды сырттай білетіні болмаса, бұрын көрмеген. Ол бізден екі жыл бұрын бітіріп кеткен.

— Танысып қойындар.

— Сырым,—деп күбірледі, қызға тура қарауға ұялып тұр.

— Мен сізді сыртыңыздан өте жақсы білемін,—деді Гүлбану күліп.—Екі күн бойы Асан сіз туралы көп әңгіме айтты.

— Рақмет, рақмет!—Сырымның жүзі нарттай болып қызарып кетті.

— Ал сіз мені білмейсіз. Мен—Гүлбанумын.

Сырым оқыс сөз естігендей басын шалт көтеріп алды да, Гүлбануға төсіле қарап, аңырайып тұрып қалды. Со-нап соң көзін жыпылықтатып маған бұрылды да, ештеп қана езу тартты.

— Біз он жылдан кейін қайта кездестік,—дедім мен.— Он жыл — аз уақыт емес қой. Соның құрметіне ыстықтай шай ішсек дұрыс болар еді.

Сырым қатты қысылды. Үйінде ештеңе қалмапты. Бар ақшасын маған беріп, екі күн бойы дұрыстап тамақ ішпегенін түсіндім. Мінезін білеміп, таптан өліп бара жатса да ешкімнен қарыз сұрамайды. Бала кезінен осындай. Біз қаршымыз ашқанда асханаға ұрлыққа түсуші едік, ал ол жұрттан жырылып жеке қалатын.

Сырым үй іесі кемпірді олтып, бір таба нан, бес-алты түйір қант алып келіп, шай қойды. Сусындап алған соң үшеміз отырып әңгімелестік. Бұл жолы да көбінесе Гүлбану сөйледі. Біз—тындаушымыз. Сырымда ес жоқ; Гүлбануға телміріп қарады да отырды. Алғашқыда оның бұл қылығы маған күлкілі көрінген, біраздан кейін кеудеме от түсті. Гүлбануды одан қызғана бастадым. Жататын уақыттың болғанын айтып, әңгімені болуге мәжбүр болдым.

— Сіздер сыртқа шығып, таза ауа жұтып қайтыңыздар, оған дейін мен...

Ол ақырын ғана езу тартып, не істейтіндігін қимылмен көрсетті. Гүлбану екеміз сыртқа шықтық та, есік алдындағы орындыққа қатар отырдық. Шу естілмейді, үлкен жол қашық. Жақын маңнан абалап иттер үреді. Қаптаған жалғыз қабат үйлер. Ауыл тәрізді. Гүлбануға осыны айтпақ болып отырғанда дәл жанымыздан мысық мияулады. «Ой, мама!» Қорқып қалып, мені құшақтай алды. Соған кейін басын төсіме қойды да, қолымның сыртын жұп-жұмсақ алақаныммен сипалай бастады.

— Қолың қандай үлкен! Аюдың табаны сияқты, — деп сылқылдап келіп күлді. Теңеуі ұнай қоймаса да құптаған болып, күліп қойдым. Біраздан соң ол менің қолыммен өз бетін сипады. Гүлбанудың ниетін енді түсіндім.

— Адам бақытынан өзі қашып жүреді. Екінші рет ондай пендені бақыт іздеп келмейді, — деп күрсінді Гүлбану. — Өмірді тек бақытсыз адамдар ғана шып жүрегімен сүйеді.

Әңгіменің ауанын басқа жаққа аудару керек болды. Үндемей отыра берсем, Гүлбану тоқтамайды. «Қайдағы бір көңілсіз әңгімені таңдап айтатыны несі екен?» Аяқ астынан не айтарымды білмей абдырадым. Осы кезде Сырым шыға келді, әденкіде бізді байқамады білем, жан-жағына қарап, «Асан» деп дауыстады.

— Біз мұндамыз! — Гүлбану күліп жіберді. Ол селк етіп, бізге қарады да, асып-сасып теріс бұрылды.

— Төсек салып қойдым, — деді күбірлеп. Сонан соң табалдырықтан жайлап түсті де, баққа кіріп кетті.

— Сен қайда барасың?

— Мен мұнда... Осында орын бар.

— Мен ше? Неге үндемейсің?

Ол жауап қайтармады. Репжіп қалған сияқты. Не жазып жақпағанымға түсінбеймін. Әлде, түшнің бір уағында қыз алып келгеніме ревжиді ме екен? Иә, оған жағдайды түсіндірмеген екенмін-ау.

Гүлбануды бөлмеге кіргізіп жібердім де, Сырымның жанына келдім. Темір төсектің үстінде темекі тартып отыр екен. Жанына жайғастым. Ревішің айтар деп үнсіз отыра бердім. Ол темекіні үсті-үстіне сорады. Мазасызданып отырғаны анық.

— Жатпаймыз ба? — дедім, үнсіздік созылып бара жатқан соң. Ол орнынан тұрып кетті. — Қайда жатамыз?

— Төсек салып қойдым ғой.

— Қайда?

— Бөлмеге.

— Есің дұрыс па? Ха-ха-ха! Екеуімізге бірге төсек салғансың ғой, шамасы. — Үндемеді. Екінші темекі тұтатты. — Бәсе, сенің жамап ойлап қалғаныңды сезіп едім. Сенсең біз екі күн бойы бір бөлмеде жатып сүйіскен де жоқпыз.

— Әй қойшы! — деп қолды бір-ақ сілтеді. Темекісі өшіп қалған екен, лақтырып жіберді де, басқасын алды. Шыр-

пы жаққанда барып байқадым, екі қолы тағатсыз дірілдеп тұр. «Бұл неге ашуланып жүр? Түкке түсінсем бұйырмасын. Балкім, менің мына серуенімді жақтырмаған шығар».

— Мен қайда жатамын?—деп сұрадым аздап кейін.

— Теуіп-теуіп ойылмаған жерге!..

Ал керек болса! Бұған бар жағдайды түсіндірмесе ашуы тарқамайды. Ауыр сөздер айтып тілдеуі де мүмкін. Маядан бері Гүлбанудан ұялғандықтан үндемегені анық.

Мен оған Гүлбанумен қалай жолығысқанымды, сонан соң бір жеті бойы мазасызданып іздегенімді, қалай тапқанымды, Медеудегі жағдайды, қыздың басындағы трагедияны қалдырмай айтып бердім. Ол сөзімді бөлмей тыңдады. Әңгіме біткен соң да үн-түнсіз ұзақ отырды.

— Мені іздеп жатыр ма?

— Әйелің күнде келеді,— деп күбірледі. Темекі алып тұтатты.— Енді не істейсіндер?

— Білмеймін. Темекі берші.

— Сен оның обалына қалма,—деді естілер-естілмес үнмен.—Бұған дейін көргені де аз емес екен.

— Сеніңше не істеуім керек?

— Ол бақытты болуға тиіс.

Сырымның қайда бастап бара жатқанын түсіне қойдым. Өзімнен өзім қалшылдап, басыма қан шапшыды, қатты күйіндім. Ауыр-ауыр сөз айтып тастағым да келді, бірақ батылым жетпеді. Бетіне қарадым, темекінің тұқылын қайта-қайта сорып, төмен қарап отыр. Айтқанынан қайтпасқа бекінгендей өңі суық. Одан шошына бастадым. Кетіп қалғым келді.

— Кетемін!—дедім де, орнымнан тұрдым.

— Қызбаламба!—Қолымнан үстәй алып, күшпен қайта отырғызды.—Ұйқысын бұза!

Үн-түнсіз біраз отырған соң, ол ләм деместен шығар есікке қарай жүрді. Жаңағы әрекетіме ұялып қалдым. «Ол бақытты болуға тиіс». Сырымның айтқаны—осы. Ал мен ақымақ мұны басқаға жорыдым. Тіпті Гүлбануды басқадан қызғануға қақым да жоқ қой. Оның аяғына тұсау болғаннан басқа пайдам жоқ. Сәуледен кеткенмен балаларымды қалай қиямын? Жо-жоқ! Мен ондай тәуекел жасай алмаймын. Осы жүрісім не жүріс менің? Гүлбанумен Сырымның арасындағы дәнекер бөлсам ше?..

Басым мәңгіріп ұзақ отырдым. Бірақ бір түйінге келе алмадым. Сырым сол кеткеннен қайтып оралған жоқ. «Маған ренжіп кетіп қалды» деп ойладым. Көңілім қозылтақсып, өзімді-өзім жоқ көре бастадым. Бір кезде әлдекім жөтелгендей болған соң ауладан шықтым. Сырым қақпаның аузындағы орышдықта дуалға сүйсініп, қалғып отыр екен. Оны жая жүрегіммен аяп кеттім. Көңілім бо-сады. Балалар үйіндегі өмірім, Сырымның мені өзгелерден қорғап інісіңдей қасынан тастамай ертіп жүретінін ойладым. Анау бір кезде оны бір топ адамның көзіңше сүйреп сыртқа апарып тастағаным есіме түсті. Көңілім құлазып, өтеуі жоқ қылмыс жасағандай күйзелдім. Ар деген асылымды жоғалтып алғашымды енді ғана шың жүрегіммен ұтыңғандай болдым. Ал ол қандай қиын жағдайда да арып, кісілігін сақтай біліпті.

Ақырын ғана нысылдап ұйықтап отырған Сырымның қатарына жайғасуға батылым жетпей-ақ қойды. Онымен қатар отыруға қақым жоқтай тосылып тұрмын. Жұрттың бәрі көзге ілмей бейшара көретін Сырым ешкімнің қолы жетпес заңғарға көтеріліп кеткен секілденді. Ол маған соншалық биік көрінді. Мен осы сәт ардан биік, ардан қымбат ештеңенің болмайтынын сезіндім.

Сырым оянып кетті. Әдепкіде танымай қалды білем, орнынан ұшып тұрды да, қауіптенгендей шегініп барып тоқтады.

— Саған не болды?

Ол мырс күлді.

— Жүрсенші бірге жатайық.

Алғашқы әлетте скеуміз де теріс қарап, біраз уақыт үнсіз жаттық. Әлден уақыттан соң Сырым балалар үйіндегі скеуміз білетін қызық жайттарды әңгімелей бастады. Одан кейін мен сөйледім. Сөйтіп жатып ұйықтап кетіпсіз. Бірімізді-біріміз құшақтап жатып ұйықтадық.

Біз ерте тұрып, шай қойдық. Қалтамда қалған аз ақшаға дүкеннен оны-мұны алып келдім. Үлпеуміз отырып шай іштік. Сонан соң жолға шықтық. Гүлбану қуанышты. Бірінші рет көргендегідей емес, өңі нұрлы, көп сөйлейді, көп күледі. Қазір де міне, Сырым скеумізді қолтықтап, кішкеше кезіндегі бір оқиғаны айтып, бізді күлдіріп келеді. Әрі-бері өткендер бізге сүйсіне көз тастайды. Әсіресе өсіктерінің алдында шуақтап отырған кемпірлер Гүлбануға қызыға қарайды. «Мынау неткен бақытты қыз» деп

ойлайтын, өздерінің жастық шағын еске алып, күрсінетін тәрізді. Міне, аялдамаға келдік. Біз осы жерде айырмалы-самыз; Сырым басқа автобуска отырып қызметіне кетеді, біз ауруханаға барамыз. Әле, Сырымның автобусы келе жатыр. Ол қоштаспақ болып қолын ұсылып еді, Гүлбапудың мшығындағы күлкі су тиген шырақтай тез өшті, қабағына көлеңке ұялап, өңі сұрлана бастады. Қысылып қалған Сырым әйтеке езу тартты да, жүргелі тұрған автобуска қарай беттеді. Кенет... Кенет ту-у алыстан «Жедел жәрдемнің» үздік-создық ашы үні естілді. Гүлбапу шыңғырып жіберді. Жүзі сұрланып, көзі алақтан, шегінің барды.

-- Гүлбапу, тоқта! Тоқта деймің!..

Ол екі құлағын басып, үлкен жолға қарай тұра қашты. Зымырап келіп қалған сұр «Волга» оны қағып өте шықты. Үлкен жолға қан шашырады.

* * *

«Жедел жәрдем» көп кешігін келді. Бұл кезде ол осынау жарық дүниені талақ тастаған еді...

Сырым екеуміз оны өз қолымызбен жерледік. Қарызданып жүріп басына белгі орпаттық.

Мен өз ошағымға қайтып оралдым. Екі күннің бірінде Сәуле екеуміз шатақтасып қаламыз. Ол аузыла келгенді айтып айқайлайды, мен шыдауға тырысамын, бір кезде қалшылдап орнымнап атып тұрамын. Не керек, семьяда береке, бірлік жоқ.

Жатсам да, тұрсам да көз алдымнан Гүлбапудың бейнесі кетпейді. Оған айта алмай қалған сөздерімді әрдайым іштей күбірлеп қайталай беремін. Кейде түсіме кіреді: екеуміз биік таудың басында өрмелеп бара жатамыз. Мен оған әрқашан «жүрегім сенікі» деп айқайлаймын. Айқайлап жатып оянып кетемін.

Қазір Гүлбапу жоқ. Ол менің жүрегімде өмір сүреді. Оны мен өмірімнің бағдары, арым мен кісілігімнің бәзбенідей көремін. Ол мені қателесесуге, өмірді сүюге үйретті. Осы күні тәубемді ұмыта бастасам—Гүлбапудың басына барып қайтамын.

Қызметім бұрынғы. Бір болмеде алты адам отырамыз. Алып бара жатқан жұмыс жоқ. Соңдықтан әр түрлі әңгіме көп айтылады. Бәлмедегілер күйкі тіршіліктің уайы-

мын, дүние туралы айта бастағанда құлағымға Гүлбанудың шыңғырғап үні келеді. Ту-у алыстан «Жедел жәрдемнің» ащы айқайын естігендей боламын. Ол маған әрқашан кешігіп жүрген секілдене береді. Жанымды сұранып үрей билейді...

...Әне, тағы да «Жедел жәрдемнің» даусы естілді.

ЖАЙ ТҮСКЕН ҮЙ

Ежелгі әдетімен ерте тұрған Есеп қарт сыртқа шыққанда қараңғылық әлі сөйле қоймаған кез еді. Шығыс жақ көкірек бозамықтанып, енді ғана ағара бастаған. Аспандағы жұлдыздар сиреп, зенгір көктің әр-әр тұсынан қоламтаға көмілген шоқтай болып жылтырап көрінгендері ақ жемделіп өшуге айналған екен. Бұлсыз таза болғандықтан ба, аспан тереңдеп кеткендей, түп-тұнық түңғық дарпдай көгілдір.

Көктемнің жазға ұласар кемел шағы болса да таң салқып. Шілденің ми қайматар ыстығында басып қар келіптің салқар таудың етегіндегі жазыққа орпаласқан ауылға қыстың мезгілсіз, жаздың әмісе кешігіп келетін әдеті. Кей жылдары мамырдың екінші жартысында қар жауатыны бар. Табиғат бныл да сондай оғаш мінез көрсететін сықайлы. Есеп қарт көңілшек келіншек секілді көктемнің айнымал мінезінсің секемді. Ол жылдың басқа мезгілдерінен оқыс мінез күтпейді, сенбейтіні—күн санап толықсып, бұла күші бойын кернеп, мазасызданып бұлықсін беретін көктем. Көктемнің кемел шағын ол әрқашан өзгені қызықтырып, өзі де қызығып тұратын бойжеткенге ұқсатады.

Ол аяғын санап басып, үйдің ығынап шықты. Қол созымдағы салқар таудың аңқып ашық қалған дарбаза секілді кең аңғарынан ақырай соққан салқын желге қарсы қарап, кеудесін кере дем алды. Жылы үйден маужырап, езіліп шыққан қарттың бойы тез сергіді. Көп кешікпей депесі тітіркене бастады. Ол шолақ тоының омырауын

асығыс түймеледі де, екі қолын әрі-бері қимылдатып, демалыс үйінен үйреніп қайтқан жаттығуларды жасауға кірісеті. Содан соң екі қолын кеудесіне ұстап, топқаңдай жүгіріп, үйді екі айналып шықты. Әлі де бір айналып шығар еді, дәлізде озіле таң қала қарап тұрған кемпірін көріп, тоқтай қалды. Өзінен-өзі қысылып, қызарды. Оған бір пәрсе айтқысы келгенмен ептігіп сойлей алмады. Әудемнен кейін барып өзін келекелеу үшін әдейі аңдып тұрғандай көрінген Сәбпраға ашулы дауыспен:

— Таң атпай неғып тұрсың қылқып!—деп дүңк ете түсті. Кемпір оның сөзін естімгендей үнсіз тұра берді. Біраздап соң:

— Іші өткен бала құсап дедектен жүгіргені пәсі, ей, мұның?! О, тоба!—деп ернін сылп еткізіп, үйге кіріп кетті. Есеп қарт қарымта жауап қайтара алмағанына іштей кінәлініп, кемпірінің соңынан түйіле қарап қала берді.

— Ажыған!—деп шырт түзірді. Осыдан кейін-ақ жаңағы алтықна сөзім ғайын болып, көңілі қоңылтақсып қалды. Бір ай демалыс үйінде болып, сергіп, жаны семіріп қайтып еді. Ол тіршіліктің бұрынғы әуеніне қайта басатынын түсіпді. Не дерін білмей тосылып, тоқтап біраз тұрды да, қораға беттеді.

Аяқдап келе жатып қолын үйрепшікті дағдысымен әрі-бері қимылдата бастағанын әдепкіде өзі де аңғармай қалды, есік ашылған сәтте сол етіп, жалт қарады. Бір құшақ отын көтерген Сәбпра үйге кіріп бара жатыр екен.

Ауыл әлі тегіс ұйқыда. Арагидік спыр мөңіреп, әр-әр тұстап тауықтың шақырғаны естіледі. Жақын маңдағы бақ іші күйіңшылығын бұлбұл үні. Есен қарт осының бәрін елдеп бұрын естиді, табиғаттың ғаламат сұлу шағын елден бұрын көретін де сол. Одан кейінгі ерте тұратын адам—Дүйсен. Жоқ, бірінші—Дүйсен, сонан соң Есен. Дүйсен колхоздың кеңесі мен Мәдениет үйін және аумағы үлкен бақты күзетеді. Сондықтан ол сарғайып таң атқанша көз ілмейді. Өзінің жаны сірі, екі балдаққа сүйеніп жүріп жұмыстан қалмайды, орнынан тұра алмай жатып қалған күндері күзетке Әсет шығады. Соғыстан жалғыз аяқпен оралған, күні кешеге дейін колхоздың әр түрлі шаруасын істеп жүретін. Екінші аяғы ісіп, қос балдаққа жалынғалы бері күзетшілікке ауысқан. Дәрігер десе азарда-беаер болып, басын алып қашады. Есеп ауданға, қалаға апарып, дәрігерге көрсетпек болып, талай рет азғырды, бірақ ол көпбей қойды. Құрдасының осы мінезіне түсін-

бейді. Өткен жылы сау аяғы күн болып ісіп кеткенде күштегендей аудапқа алып барған, жарты айдан соң Дүйсең қайтып келді. Облыс орталығына баруға келіспей, дәрігерлермен айқайласып оралған екен, мұны Есен қарт кейін естіді. Құрдасының бұл әрекетіне респіж, бірақ кейігеп. «Е. Есеке, енді қанша өмірім қалды дейсің... Осы аяқ құрғырды ремонттатамып деп жүргенде күнім батып кететіп шығар» деп күрсінген Дүйсең. Өзінің не айтқаны қазір есінде жоқ. құрдасының қинала сау тартқанын үміттанты. Былтырдаң бері Дүйсең жиі-жиі жатып қала беретіп болып жүр. Опы елеп-ескеріп жатқан ешкім жоқ. Колхоздың басшылары үшін ол—жан бағыс үшін қыбырлап жүрген біреу. Күзетшілікке сұрағандар көп. Дүйсеңнің орнына кісі табу қиын емес. Соңдықтап оны санаққа алып, санаққа қосып жүрген ешкім жоқ.Өзі де қыңыр. Өзгелер құсап жағдай айтып, басшылардың алдына бармайды. Есен қарт құрдасының қыжалат тарттым деп, көмек сұрап, алдына келгенін білмейді. Қолында билік тұрғанда Дүйсеңге көптің бірі ретінде қарағаны рас. Оның кім екеніп қызметінен босаған соң білді. Жаңына жақын тартып, қолынан келген көмегін көрсетіп, қамқор болған адамдары сырт айналғанда, осы Дүйсең гана өзгермеді. Орнынан тұрысымен құрдасын іздейтілі де соңдықтап. Оның жанында бірер сағат отырып, әңгімелесіп қайтса, көңілі көтеріліп, бір жасап қалады. Колхоз председатели болып жүргенде Дүйсеңді өресі таяз, қыбырлап тірі жүргеніне мәз, ақылы кем пенде көретін. Қазір екеуі шалдарша сөйлеседі, жақсы түсініседі, бірін-бірі үйіп тыңдайды. Әудемнен соң Есен қарт аяқдап үйіне қайтады. Сәбира шайын дөмдеп, күтіп отырады. Шайға қанын алған соң есік алдына шығып, ұсақ-түйек шаруа істеген болады. Қара жұмысқа үйренбегендіктен бе, тез жалығады. Үй шаруасы оған баланың ойыны секілденетіні бар. Мұндай сәтте істеп жүрген жұмысып тастайды да көңсеге тартады. Әрине Есен қартты көңседе күтіп отырған ешкім жоқ. Ол бұл күнде санап бар, санапта жоқ, қыбырлап тіршілік етіп жүрген тірі жанға айналғанын іштей сезеді. «Адам үп күннен соң көрге де үйренеді» демекші, мұндай қияметке көндігіп алғалы қашан.

Әсіресе колхоз басшылары Есенді көргенде бұрылып қашуға бар. Жақсы мансаптан дәмесі бар белсенділердің қай-қайсысы болмасын одан алыс жүруге, мүмкіндігінше көзіне түспеуге тырысады. Бірақ үнемі қартқа кездесіп

қала береді. Өйткені кепсеге ерте келіп, кеш қайтатын да сол. «Ауру қалса да әдет қалмайды» деген осы. Колхоз басқарған жылдарында да, ферма меңгерушілігіне төмендеген соң да құлқын сәріде тұрып, кеңсеге қарай жүгіретін. Құрметті демалысқа шыққанына жылдап асып барды, бірақ осы әдетін тастай алмай жүр. Демалыс үйіне барған соң бірер күн елегізіп, ұйқысы бөлініп, мазасызданған. Бір айдың ішінде ескі әдет ұмытылғандай болып еді, үйіне қайтып келе жатқанда енді қайтып ол жаққа бармасқа, өзгелің шаруасына араласпасқа бекінген. Енді міне, келмей жатып кеңсеге бара жатыр. Есен қарт кілт тоқтай қалды да, бағытын өзгертіп, колхоз бағына қарай жүрді. «Кеңседе нем бар? Одан да ерте тұрып, бақты араламаймын ба. Мепі ешкім қумайды». Ол үлкеп жаңалық ашқандай қуанып кетті. Аялдап баққа келді.

Енді ешкім де сырттай ғайбаттамайды. Қалған өміріп осы баққа арнайды. Осы бақтың орнауына өзі себепші болып еді, алғашқы жылы топірегін шарбақпен қорша-тып, арнаулы кісі бөлген. Ағаштар еңсе көтере бастағанда Есен орнынан алынды да, бақ күтімсіз қалды. Қос балдаққа жалынып ілдалдалап жүрген Дүйсеннің күші оны суаруға, күтуге қайдан жетсін?! Енді өзі қолға алады. Баласы да құлағынып құрышып қаңдырып болып еді. Баламысың деген... Басшылар ұлын өзіне айдап салып қоятын сияқты. Өйтпесе Серіктің әкесінде несі бар? Есен өз әрекетінен еш әбестік көрін жүрген жоқ. Кеңсеге барғаннан, адамдармен шүйіркелескеннің несі оған? Ашуланғанда Серікке «мені байлап қоймақсың ба?!» деп ақырады. Ол әкесінің «кеңселігіне» күйініп, жылдармап болады. «Ойбай-ау, шаруашылықта несі бар? Біреудің жұмысына неге араласасыз?» деп шырылдайды. Баласының «ақылсыздығына» әке ашуланады. Білгенін айтады, таусылып айтады. «Неге араласпаймын? Араласамын! Олар менен, осы колхозды қолыммен құрған адамнан ақыл сұрады ма? Жоқ. Өйткені олар менен қорқалы, айғақ болады, айтып қояды дейді. Иә, мен мемлекет мүлкіні талап-тарапқа салып қойып, қарап жата алмаймын. Шаруашылық дейді той маған. Сол шаруашылыққа біріңнің жапың ашымайды, жылдан-жылға құлдыратып, құртып барасыңдар. Сен де солардың тобына қосылдың. Сенің дүние қоныздығыңнан қорқамын. Машина алдың, соңдағы шыққан мүйізің қане?» деп Серікке дүрсе қоя береді. Өткен жылы екеуі ренжісіп қалған. Әке бетіне тік келіп қорметен ұл сол жолы, қарсыла-

самып деп ауыр-ауыр сөздер естіген. Содан бері ол әкесіне қарсы сөз айтпайтын болған.

Есен қарттың шаруашылықтың төмендеп бара жатқанына мазасындауатыпы да рас. Ол өз қолымен құрысқан колхоздың өзгелердеп асын тұрғанын қалайды. Өз ұлы кім жамап болсып дейді. Сондықтан ол басшылардың шаруасына араласа береді. Келіп кеңес сұрамаған соң, өздігінен барып айтқан ақылын Ахметқали құлағына да қыстырмады. Қарт үйіне рөлжіп қайтты. Біраз күн шыдады. Екінші рет тағы барды. Бұл жолы Ахметқалимен сөзге келіп қалды. «Ішіңіз пысып, екі қолыңызды қоярға жер таба алмай жүрсеніз жұмыс істеміз. Гаражға күзетші болыңыз» деді. «Ол мені мұқату үшін әдейі айтты» деп ойлаған қарт күйінді. Алапат ашудың екпінімен аудапдық партия комитетінің бірінші хатшысына келді. Көрген-білгенін, ойын жасырмай айтып шықты. Сөйтіп ол колхоздың бір мықтысымын дейтін баласын да, басқасын да шошытты алды. Бұрын етсіз отырмаушы еді, осы күні Сөрік алғын аудан басады, әкесінің көзіңше ештеңе айтпайды. Шешесі «шырағым, балалар қызылсырап жүр» десе ашу шақырады. Әкесіне арнап еш нәрсе айтпағанмен ашу-ызасының бәрі соған бағышталды. Тек келіп ғана бұрынғы әдетінен жаңылған жоқ, аңдатыны—дүкен. Ахметқалидың келіпшегінен артылған бағалы заттарды бас мамандардың әйелдері боліп алады. Екі-үш жылдың ішінде Мәриза үйдің ішін әр түрлі ағашқа, кілемге толтырып қойды. Хрусталь ыдыстарда есеп жоқ. Басы артық шыны ыдыстардың неге керек болғанын Есен қарт түсінбейді. Рас, ұлы «Жіпгуля» алғанда қуавды. Машинаның жарты пұлын көтерген Серіктің достарына қатты риза болды. Бірақ сол шіркіпнің жүрісінен тұрысы көп.

Есен қарт алдап бақтың екінші шетіне шықты. Жер әлі толық дегдіп болмаған. Бәтіңкесіне балшық жабысып қалыпты. Ол бақтап шығып, бәтіңкесін тазалап алды да, кері қайтты.

Аудапқа барып, арыз айтын қайтқан соң колхоз басшысы оның созын бас шұлғып тыңдауға, сауалына жауап қайтаруға мәжбүр болған. Олардың жауаптары тақ-тұқ, қысқа. Әлдекімнің сесінен сескенетіндіктен ғана жауап қайтаратынын аңғартып тұратындары да бар. Олардың мұнысына ол мән бермейді. Бір нәрсені қазбалап сұрай бастаса-ақ, әлгілер әлденені сылтауратып, тайып тұрады. Әмісе осылай. Есен қартты қинайтыны—осы. Мұндай кез-

де ол кәдімгідей жасып қалады. Жастардың көргенсіздігіне, жетесіздігіне ренжігенмен қолына келер қайран жоқ, іштей күйіспеді де қояды. Мұның кімге шақсын. Аудандық партия комитетіне жақсы шетпен барып еді, жұрт арызқой атай бастады. Елкімді жамаандамағаны, біреудің үстінен арыз айтағаны анық. Ол хатшыға істің жайын, ыңғайын түсіндірді. Таулы жердегі егіннен мол өнім түспейтінін, сондықтан оның орнын екпе шөппен ауыстыру керектігін айтты. Қарттың бұл ұсынысына Ахметқалидап бастап, агрономға дейін қарсы болған. Кейін «ауданғып нұсқауы» бойынша екпе шөп егілетіп жердің көлемін өсірді. Хатшының алдында беделіп түсірген қартқа Ахметқали олардай ашулауды. Есе қайтару мақсатымен «біздің үстімізден арыз жазыпты» деп сөз таратты. Бұрып бас бухгалтер де, экономистер де ағынап жарылып, ашық сырласа беруші еді, қазір олардың барлығы тұйық. Тіпті кейбіреуі жақындауға қорқады. Тек қана арызқойлықпен аты шыққан Тоқан ғана үйірсек. Бір кезде өзінің үстінен ай сайын арыз жазатын пәтуасыз бұл күнде айналып шықпайды. Сол жааған-ақ Есенді ұялтып болды. Жоламайын-ақ дейді. Күндіз қашақтап жүрепмен, кешкілік қылқып жетін келеді. Қайдағышы айтып, сойлейді дейсін. Қараламайтын адамы қалмайды. Сөзін тыңдап отырсаң бұл колхозда Тоқая мен Есеннен өзге таза кісі жоқ болып шығады. Ақыр аяғы Дүйсен де ұры, ел жатқан соң балалары кеңседеп шелектеп тас көмір тасиды екен. Тоқанның айтуынша, бұл да қылмыс. Оның айтқанын жаза берсе кітап боларып Есен біледі. Өзі қысылып-қымтырылуды білмейді. Анау күні Тоқанды үйінен қуып та шықты. Ол енді келместей болып айқайлап кеткен. Ертесіне қойны-қопышын «жақа пәктілерге» толтырып келіп тұр. Сол Тоқанды кей кезде, іші пысқанда Есеннің іздейтіні рас. Есепке оның «пәктісінің» де, басқасының да керегі жоқ. Ол Тоқанның таусылмайтын әңгімесін уақытша алдағыш көреді.

Есен қарттың байқауынша, қазіргі басшылардың көпшілігі нұсқау, бұйрықсыз іске беттемейді. Шаруашылықты кемелдендірудің жолын біле тұра нұсқау күтеді. Ол ұсыныстарын айтып, үлкен басшылардың алдын орауға қорқады. Қателессе солар қателессін дейтіндей. Апыр-ау, кешегі қиын күндерде де бұлардай жалтақтамаушы еді ғой. Ол кезде бұлар маңсап үшін емес, маңсап бұлар үшін қызмет етті. Ал бүгінгі жастар керісінше, қай-қайсысы

болмасын қателеспеуге тырысады. Бірақ қателіштеп қол жазбайды. Сөйте тұра мұны ешқайсысы да мойындағысы келмейді.

Күні кеше Ахметқали жалаң аяқ жүгірін жүрген бала еді. Енді міне, осы күйінде аспаннан түсе қалғандай шіреспеді. Ақыл айта келген қарттардың сөзін күлкіге айналдырып, мазақтап күлетінін қайтерсін. Тоңірегіндегілер де оның сөзін қостай жонелуге дағдыланып алған. Саласымен байып жүрген оңкей бір уайымысы жаңдар, бірін-бірі қалай тауып алған еді. Шіркіндердің шаруашылықтың соңғы екі жытта құлдырап кеткенімен ісі жоқ. Әрқайсысы өз қамымен әлек, бірмен-бірі бәсекелескендей бірінен соң бірі машина ала бастап еді, енді өздері қалып, әйелдері бақ таластыратын болыпты, дүкенге қымбат бағалы шыны ыдыс түссе, қас пен көздің арасында таласа таратып әкетеді. Мұның барлығына, әрине Ахметқали кінәлі. Өзі колхоз басқарып тұрғанда адамдардың пигылы мұндай емес еді. «Арбалың алдыңғы дөңгелегі қалай жүрсе, соңғысы соның ізін қуалайды». Шіркінде бір мысқал уайым жоқ. Аз уақытта қарын байланып, іркілден семіріп кетті. Жымқырып жегенді қойып ашық кірісті, колхоздың есебінен даңғарадай үй салдырды. Осы күнгі басшылардың келісімен үй салдыратыны несі екен? Мұның алдындағы жігіт те келер-келместен үй салдыра бастап еді. Осы ауылда үйден құнсыз ештеңе жоқ. Орнынап алынып, көшіп кеткен басшының босаған үйіне кірсе, әлгінің кебін кнердей үрейленеді. Өздерінің ырымшылыш қайтерсін. Үнемі осындай болса ғой. Елдің қарғысы ұрады демейді-ау шіркіндер. Қолдарына билік тиссе-ақ тегін дүниенің ортасына кіргендей ашқарақтанып, есепсіз шашыла бастайды. Олар қонған тұғырға күні кеше бұл да отырған. Бірақ ол өзгеге бермек түгіл, өзі алған жоқ. Колхоздың малын әкесінен қалған мұрадай қызғыштай қорыды. Ақылының кемдігінен істеген жоқ мұны. Ол кезде адамдардың барлығы өзгенің ала жібін аттауға именетін. Ал қазіргілер ебін тапса екі асауға құмар. Замаң жапарып, жақсарды. Бұл—пағыз әділ адамдар жасайтын замаң емес пе?! Озбырлық адамға қалай, қайдан жабысады екен осы? Ахметқалидап бұрынғы бастық та келе килігіп еді, аты алысқа шаппады. Ахметқали да әлгінің ізіне бірден түсті. Оның бұрынғы бастықтан айырмашылығы — жымысқы, жылпос. «Түйені түгімен жұтса да» сездірмеуге тырысады. Ел соқыр емес қой, қанша жасырып, жапқанмен біліп қояды. Тоқаяптың қойны-

қопшы толы Ахметқалидың үстінеп жазылған арыз. Келген сайып «ағатай-ай, колхоздың байлығын қайып жұртыпа тасып жатыр ғой, неге көрмейсің» деп шырылдайды. Ауылда созіне сенер адам қалмаған соң Есенге келеді. Ауданға сыйы бар, хатшы сөзін жерге тастамайды. Өткен жолы көп отырып әңгімелескен, «келіп тұрыңыз» деп қалған. Жас болса да бас болуға лайық жігіт тәрізді. Ауылға риза қоңілмеп оралған. Мұны Тоқанның естігені анық. Бұрын жақып жоламаушы еді, ауданға барып қайтқалы айналып шықпайды. Ахметқалидың ішіп-жеп қойғанын жіпке тізгендей баяндап, зар жылайды. «Арыз жазып, көзің құртайық мына иттің. Еркіне жіберіп қоя берсек елді тонап, жалаңаштап жіберетін түрі бар», — дейді. Ахметқалидың істеп жүргендерінен өзі де хабардар. Өткен жылы оның бір қылмысын өзі әшкереледі. Бір қора саулық колхоздың есебінде бойдақ қой болып жүр екен. Бұл — қылмыс емей немесе? Заңға берсе сотталып кетер еді. Сол жақсылықты білмеді. Рақмет айтудың орнына кектесіп алды. Серік ексеуінің ортасына от тастамайын деп іштен тынып, үнсіз жүр. Шындаса екі аяғын көкпен келтірер еді. Ол бұл қылығын қоймаса қашанғы шыдасын, бір күні жарылады. Тоқанның зарын естіген сайын кеудесін ыза көрнеп, қолы қалтырайды. Мұндайда ұлына ұрысудан басқа түк бітірмейді «Құрысын, арыз бер, босаң, басқа колхозға ауыс» деп талай рет қақсады. Бірақ ол сөзін құлағына қыстырды ма? Әмісс, әкесін кіпәлап, Ахметқалиды жақтап шыға келеді. Серік оның иіріміне түсіп, қайтып шыға алмай жүрген тәрізді. Бәрің бүлдіретін Ахметқали. Бесіктеп белі шықпай жатып соншама қулық-сұмдықты қайдан үйреніп алды екен? Бір кезде «ағалап» бауырына кірді, «кет» деген жоқ. Елді міне, болып алған соң «сені қайдан көрдім» дегендей шіреніп шыға келді. Қанша елпектесе де соны суқапы сүймейді-ақ. Сынаптай сырғып тұрған жылпос. Құдайдың қызын алғандай өзінен шені төмендердің сәлеміне салқын. Кейінгі кезде ішімдікке үйір бола бастады. Аузына бірдеңе тісе-ақ елдің апышысын қурып жібереді. «Ахметқали неле жатыр» десе жұрттың аза бойы қаза болады. Алғашқы кезде басқапы былай қойғанда, шалдың өзін біраз тұқыртып алғысы келмеді ме. Өзіне тіке келе алмай, Серікке қысым жасай бастады. Аудандық партия комитетінің хатшысы келіп қайтқалы бері онысып қойды, өйтеуір. Бірақ іштей жек көреді, дегенмен онысып сездірмеуге тырысады. Осы күні ексеуі кездесіп қалса, ауыз ашу-

га мүмкіндік бермей бастырмалатып жіберелі де, жылыстап шыға береді. Кей күндері қарт соңынан ілесе кіріп, креслоға жайласып отырып алады. Ол қашқақтап қайда барар дейсің. Өзінің қылығына бола істейді осының бәрі. Адам секілді сөз тыңдаса, Ахметқалидың кеңсесінде несі бар? Не шаруамен келгенін айтқызыбай біліп қояды. Орнына отырар-отырмастан әлденені сылтауратып шығып кетеді де, қайтып оралмайды. Екі-үш рет осылай алдап кетті.

Есен қарт кеңсеге қарай аялдап келе жатып осыларды ойлады. Көңіліп күйрек сөзім күпті етіп, жаны жүдей түсті. Сүйеу көріп, сүйеніп жүрген Серігінің осы топтың ортасына түскепін есіме алып, одап сайын мұңайды. Ол түпсіз тұңғыққа батып бара жатқандай шошынды.

• • •

Бүгін де ерте тұрып, кеңсеге келді. Дүйсенді көрмегелі бір ай; хал-жағдайын білмек, қалтасында құрдасына арнап алған «Қазақстан» сигареті. Мұның келе жатқанын көріп, қарсы шығатын Дүйсен жоқ. Кеңсені айпалып отіп, жап-жағына қарап тұрып қалды.

— Мына қарағым түрегеліп тұрып намаз оқытып болған ба?

Бұрылып қарап, өзіне қарай беттеп келе жатқан Әспетті көрді. Ол жақын келіп, Есеннің бетіне үділе қарады да, астыңғы ернін шығарды. Сосын қарттың мыла тұрысын неге жорырын білмей тесіліп тағы қарады.

— Немеле, тапымай тұрмысың, бәйбіше? — деді Есен күлген болып. Кемпір «піш» деп әдепкідей астыңғы ернін шығарды да, теріс айналды. Іле-шала қайта бұрылып:

— Пішту! Сен сияқты жамап шалды тапымай мепі не қағыпты, — деп мырс етті.

— Шалың қайда?

— Шалымды қайтейіп деп едің? Сүпдетке отырғызбақшымысың?

— Ой, алжыған! — деді Есен мырс етіп. Тағы да бір нәрсе айтқысы келіп тұрды да, ойынан тез айныды. Әспеттің сыры мәлім, бір ауыз қалжып айтсаң жер-жебіріңе жетіп, жекеп суыңды ішкізбей тоқтамайтып бейауыз. Оның осындай екеніп білетін Есен әдепкіде абыржып қалды.

— Неге үндемейсің? Тіл-аузың байланып қалды ма? — деп қағытты кемпір. Есен езу тартып еді, Әспет кеудесінен

түртіп жіберді.— Менің бір жерім ашылып қалғандай өзі күледі, ей. Қараң қал, албасты!

Қолы қатты екеп, кеудесі ауырып қоя берді. Қарт тағы ұрама деп жасқаншақтап, шегіне түсті. Кемпір оған жақындады.

— Сейілден жүр едім.— деп күбірледі қарт.

— Сейілден дейді, ей! Сен мені алдама, білдің бе! Бір пәрсені қағып кетейін деп жүргесің ғой сен, қақпас.

Тенесінің келіп, кеудесінен тағы пұқып жіберді. Есен мықтап састы. Тұра қашарып да, жыңды кемпірмен жағаласа көтеріп де білмей абдырады. «Біреу-міреу көріп қойса ұят болады-ау» деп ойлап, қысылды.

— Көзіңді шұқып аламың, білдің бе! Сейілден жүрмін дейді ғой маған, дүшпесі тындырғандай... Қараң қал, қақпас!

— Әсеке! Ойбай-ау!..

— Дүйсенімдей қаршадайыңнан еңбек етсең көрер едім сейілдегенді. Өмір бойы сейілдеп, сейілдеп...

Кемпір ашулана бастады, екі қолы дірілдеп, көзі шапыраңтанып кетті.

— Дүйсенімнің орнында болсаң екі күннің бірінде жатар едің тұра алмай. Алдан-сулап Дүйсенімді әрмияға жіберіп... Әрмияға бармаса Дүйсенім сендер құсап алшандан жүрмес пе еді.

Есен үн-түңсіз кетіп қалудан басқа амалының қалмағанын түсінді. Басын көтеріп, кемпірдің бетіне түйіле қарады да, көзіндегі меймілдеген жасты көріп, аңырайып тұрып қалды.

— Бәрің сейілшісің, ал менің Дүйсенім,— деп кемсеңдеді кемпір.— Осы колхоздың қара өгізі ғой ол.

Дауыс шығарып жылап жіберді. Абыржығап Есен жаутақтап жан-жағына қарап алды да, күреккей жалпақ алақанымен Әспетті арқасынап қаға бастады.

— Әу, Әсеке! Бала құсап мұның не? Жылағаны несі, тәйірі!

— Ал жылаймып, қайтесің? Жылаймып, қараң қалғыр!

— Оу, қой енді!

— Дүйсенім ауырып, орнынан тұра алмай жатқанда жыламағанда қашан жылаймып,— деп жерге отыра қалды.

— Нә, нә,— деп сасқалақтады Есен.— Жылағың келсе, жылап ал.

Әспет даусып көтеріп, егіліп жылауға кірісті. Есен мықтап қысылды. Сұңқыдап отырған кемпірдің алдына

бір, сырғана бір шығыс, қалай жұбатырып білмей састы.

— Дүйсенім-ай! Боздағым-ай! Сенің қадіріңді менен өзге кім білсін. Сен ауырып едің ішкенім ірің, жегенім желім болды-ау. Ой, алла-ай! Ой, құдайым-ай!

— Әй, аруақ атқыр-ау, қойсаңшы елді боздамай! Дауы салғаны несі сй мына, аруақ атқырдып?

Әспет оның сөзіне құлақ қоймады. Дүйсеппен біржола айырылып қалғандай зарлап отыр. Кемпірдің даусы Есениң сай-сүйегіп сырқыратты. Өлердегі сөзің айтып жалынды, Әспеттің сөз ұқнасын білген соң қолып бір сілтеді де, бұрылып жүріп кетті. Кемпір орнынан тұра салып, қарттың сопынан жүгірді.

— Мына жазғаннан құтылмаспын.— деп ойлады қарт. Тоқтап, тосып алды.— Қайда барасың? — Кемпір жауап берген жоқ, әдепкідей отыра қалып, зарлап қоя берді.— Ту-у, мынау бір дүлей екен ғой. Әй, әне шалың келе жатыр!

Әспеттің зары мұлт тилды. Мұлт қарап, қос балдағына сүйеніп, осылай қарай беттеп келе жатқан Дүйсенді корді де, лып етіп орнынан тұрды, сосын апыл-ғұпыл үсті-басып ретке келтіре бастады. Сосын шалыпың келуін күтпестен бүкшендей желіп, кеңсе жаққа қарай кетті. Есеп аяндай басып Дүйсеннің алдынан шықты.

— Ассалаумағалейкум!

— Оу, құрдас, аман-есен бе!?

Екеуі қол алысқан соң бір-біріне қарасып үнсіз тұрысты. Әудемпел соң Дүйсен езу тартып:

— Өзің курортке барып, жардай болып семіріп қайтып-сың ғой. Курорт саған жағады, білсем,— деді.

— Иамап емес екен.— деп күлді Есен.— Кемпірің сені көріп тұра қашты.

— Тастайды да кете берсіді. Бірсу-міреу қашаны жұлып алып кетсе қайтеді екен деймін-ау. Осы күнгінің бабалары пистінен тентек. Сындырып, бүлдіріп кетпесе ішкелдері бойына сіңбейді.

Дүйсен қинала сойледі. Оның әздәрменден әрең жеткеніп, қазір қиналып әзер тұрғанын Есен білді. Қолтығынан демеп, үйіне жеткізіп тастамақ болып тұрды да, бұл райынан тез қайтты. Қырсық құрдасының шамданып қаларын түсіңді.

— Әй, Дүйсеп, сен өзің демалудың әдісін тапқан екенсің. Әй, құсың-ау,— деп күлді. Дүйсен қинала мырс етті.

— Ә, ондай қулықты Гитлердің төбеттері мына екі алққа үйретіп жіберіпті ғой.

Есен тосылып қалды. Қалжыңның тым рабайсыз болып кеткенін кеш түсінді. Жұық арада аузыпа жеңді сөз түспей қысылды.

— Биыл көктем созылып кетті ғой, — деді әңгімені басқа арнаға салғысы келген инетпен.

— Ә, — деді Дүйсен даусын созып. — Отырып қалған мәрі қыздай болды ғой бұл, қызталақ!

Екеуінің әңгімесі бұл жолы жараса қоймады. Есен құрдасының қарс түйілген қабағына ұрлана қарап біраз тұрды, сонан соң кететіндей ыңғай танытты. Дүйсен теріс айналды.

— Үйде азын-аулақ шаруа бар еді, — деп күбірледі ол, Дүйсен ләм дегеп жоқ. Қалтасынап ұстала-ұстала кірлен, қарайып кеткен дорбасын шығарды да, қос балдағына сүйеніп тұрып, темекі орады. Есен оның қалтыраған қолына қарамауға тырысқанмен қайта-қайта көзі түсе берді. Дүйсен темекісін орап болған кезде ғана есіне қалтасындағы «Қазақстан» сигареті түсті.

— Дүйсен-ау, мынаны тартсаңшы, — деп темекіні құрдасына ұстатты. Ол жылытыр қағазды сигаретті айналдырып қарап шықты да, қалтасына салып қойды.

— Балалар тартпаса, мынаған мепің құмарым қанбас. Мәкүрмеден күшті темекі жоқ.

— Осы темекі құргырды тастайтын уақытың болды ғой.

— Е-е! — деді Дүйсен даусын әндете созып. Темекісін құмарта сорып біраз үнсіз тұрды. — Сен Сәбираны таста-саңшы. Тастай алмайсың. Ендеше мен де солай, тастай алмаймын. Бұл маған елу жыл жолдас болды. Темекіден өлген адамды көрген емеспін. — Ентігіп тоқтады. Есен бір нәрсе айтпақ болып оқталды да, үндемей қалды. Біраздан соң Дүйсен сөзді қайта бастады. — Ауданға барайын десем нөлік болмай, екі күннен бері омалып үйде жатырмын. Мынау аяқ ит маза беруді қойды. Шаруа-шаруа деп жүріп уақытты өткізіп алдым, білем.

Бір кезде Дүйсенді жанаяр, жалқаусың деп сөгүші еді, құрдастығына басып қатты айтатын. Ол қыяқ демеіп айдаған жағына жүре беретін, басқалары сан түрлі сылтау айтып, жан қиналмас жұмысты таңдап алатып. Өзгелер басын ала қашатын ауыр жұмыс әрқашан осының үлесіне тиетін; қойшыға төлші керек болса — Дүйсен, қора жөндеуге адам табылмаса — Дүйсен, егін суару керек болса —

Дүйсен... Әйтеуір Есеннің тілінің ұшында Дүйсеннің есімі тұратын. Ол бейшара бастық құрдасының сөзіне пәтуа айтпай, бас шұғып аяғын сүйретіп жүре беретін. Ол кезде «шаруа, шаруа» деп жанығып жүрген Есеннің құрдасының сырқатымен жұмысы бола қоймаған. Ал ол мұның тапсырғанын жанып салып, тап-тұйлақтай етіп орындайтып. Сол Дүйсеннің қадірін білменгі. Есен оның алдында үлкен кішәсі бардай қысылды. Жылы-жылы сөйлеп қоңілін көтергісі, жұбатқысы-ақ келіп еді, бірақ орайлы сөздің оңтайың таба алмады.

— Е, құрдастар!

Есен жанай келіп тоқтай қалған жеңіл машинаның алдыңғы жағында шіреніп отырған Әбдібекті көрді. Дүйсен бұрылған жоқ, темекісінің тұқылын әлсіз-әлі үсті-үстіне сорып, Ақбұлақтың басындағы аумақтанып бара жатқан бұлтқа түйіле қарап, міз бақпай тұр.

— Кәмпітке окпелеген балалар құсап екеуің екі жаққа қарап пегып тұрсыңдар, ей? Сырттарыңнан көргендер артын ашып күлер. — деп қарқ-қарқ күлді.

— Күлсің,— деді Дүйсен тістеніп.— Қолдап келсе жұртты жылатқаннан гөрі күлдірген жөн.

Әбдібек тағы күлді.

— Күлдіргің келсе шалқақнап түсіп, анау қазық аяғыңды көкке көтеріп жатсаңшы, жазған. Бүкіл ауыл болып рақаттанып тұрып күлейік. Адам сияқты құлмегелі көп болып еді.

— Күлкіге басқа болса да сен қаталамаған шығарсың. Отырсаң да тырқ-тырқ, тұрсаң да тырқ-тырқ... Қағанағың қарқ, сағанағың сарқ...

— Е, немене, сенің аузыңдағыңды жырып алып па едім? Қарқ болсам өз еңбегім, ешкімнен ұрлап алғаным жоқ. Айпалайып үніметім еңбегімді ескерді, адам сияқты еледі. Сені екі балдаққа байлап қойған мен деймісің, жазған.— Әбдібек кеңкілдеп тағы күлді. Есен енді байқады, Дүйсеннің қабағы түнеріп, жүзі күреңітіп кетіпті, қос балдақ бар салмағын салып, тістепіп тұр.

— Болды, болды тырқылдама! — деді ол Әбдібекке қарап, қабақ шытып. Бірақ ананың күлкісі тыйыла қоймады. Машинаның әйнегін көтеріп бір, түсіріп бір күлді.

— Күл! Күле түс, хайуан! Мен өлгенде де күл! Сен өлгенде басқалар күледі.

Оның күлкісі кілт үзілді. Өңі бұзылып, сақалы селкілдей бастады.

— Әй, ит! Не деп сандырақтап тұрсың өзің? Бұл жұрт күлсең де көре алмайды ей, алаң! — деп күрсінді де Есенге бұрылды. — Ауданға кетіп бара жатырмын. Енді бізге қыдырудан басқа қызық қалды ма, тәйірі. Бөген жақта байы өлген Битүл деген жаағын басты әйел бар дейді. Сонымен сөйлесіп қайтпақшымын.

Ешкім үндеген жоқ. Әбдібек екеуіне барлай қарап сөз отырды да, кеттік дегендей баласына иек қақты. Машина орнынан қозғалып кеткен кезде Есеннің есіне Дүйсеннің ауданға жете алмай жүргені түсіп, айқайлап тұра жүгірді. Машина ұзап барып тоқтады. Енгізіп жүгіріп келген қарт демігіп сөйлей алмай біраз тұрды.

— Әбдібек, — деді біраздан соң ендіге сөйлеп. — Мына Дүйсенді ауданға апармаса алғын баса алмай қалыпты. Апарып қайтсаң қайтеді.

— Ой, Есеке-ай, буынсыз жерге нышақ ұрасың-ау өстің. Ол шойнақты қайда отырғызамын? Үлкен келін бааларды алып, бірге жүрмекші еді.

— Келіп келесі жолы барар. Кішкенемізден тебісіп тем өскен жоқ па едік. Дүйсенді қалдырма.

— Енді өстің қиырайсың-ау адамды. Бос орын болса ала кетер ем ғой. Мен емес, машина көтереді. Бірақ, аман не, Есеке...

Есен бұрылып, кері қайтты. Машина жүріп кеткенде барып басып көтерді де, қос балдаққа сүйеніп, ұзап бара жатқан құрдасына көңілі елжіреп, ұзақ қарап тұрды. Өзгеге жақсы атты көрінісі келіп, жалбақтауды білмейтін Дүйсенді іштей езіне аяп кетті. Бір сәт оның соншалық томырықтығына, мінезінің морттығына ызасы келді.

Есен аяқдан үйіне қайтты. Ойы сау-сапалақ. Әбдібектің жаңағы иттігін есіне алып, қатты күйіңді. Оны іштей қатырып сыбап алды. Сосын ойы Дүйсенге ауысты.

Дүйсеннің осы мінезіне түсіне алмай-ақ қойды. Негімен жұмбақ жан. Өзге құсап қыжалатын айтып, көмек сұрап бармайтыны несі? Тіпті ол тай-құлыпдай тебісіп, бірге өскен Есеннің өзіне де көмек сұрап келменті-ау. Әбдібек болса қыр соңынан қалмаушы еді. Ол міндетсіне келетін. «Мен бекер соғысқан жоқпын. Екі саусағымды немістерге сыйға берді деймісің?!» деп даурығатын. Оған талай рет колхоз атынан көмек те берді, жыл сайын су тегін шөп те алып тұрды, малын колхоз мазына қосып жіберетін. Бірақ бір рет қалағаттаңды ма екен? Жылап келіп, «өз қолыңмен өлтіріп таста» деп отырып алатын. Орнынан алышып, қо-

лылап билік кетіп еді, үркен аттай жалт берді. Бұрын «Есеке» деп алдынан қия өтпейтін Әбдібек, бұл күнде басып кете жаздап жүрді. Жаңағысы анау, бір өтіпішін орындамады. Жаңау жүргенін бетіне басып, мырс-мырс күліп табалап кетті. «Адам аласы ішінде» деген осы. Ахметқалидың алдында қолды-аяққа тұрмайтын бала сияқты бәйек қағады. Екі күннің бірінде колхоздың белсенділерін қонаққа шақыратын көрінеді. Баяғыдағы әдеті. Баласын оқуға жіберерде өзіне де маза бермейтін. Бір баласы мал дәрігерлік, екіншісі агрономдық оқуға колхоздың жолдамасымен барып түсті. Енді үшінші баласы оқу бітіргелі отыр. Колхозда қамбашы болып істейтін ұлы тағы бар. Өзгеге есебін жегізбейтін Әбдібектің бекер шашылып жүрмегені іші сезеді.

Ондай бала Дүйсеңде де бар емес пе? Бәрі шетінен әкесі секілді момын. Оқыған біреуі жоқ. Үшеуі де әскерлік міндетіп өтсін қайтқан соң бір-бір тракторға не болды. Әлі ешқайсысы үйленген жоқ. Солардың өзге жастар құсап думан қуып, дуылдап жүргенін көрменгі. Құлқың сәріде жұптары жазылмай гаражға кетіп бара жатады, іңір қараңғылығында сүмірейіп қайтып келе жатады. Бәрі шетінен кесек тұмгалы, бәрі шетінен келбетті. Өздері иет білдірсе қыз біткен қашпас еді. Шіркіндердің жұмыстан өзге уайымы жоқ па, немене? Колхоздың шаруасын былай қойғанда, көрші-қолаңға көмектесіп, дамып таппай жүргелі. Өздері соншалық еңбекқор бола тұра өз шаруаларына қырсыз ба, қалай? Келістіріп үй салып алатындай мүмкіндіктері бар. Бірақ әлі екі бөлмелі там үйде тұрады, тұрмыстары да жұпыны. Осылардың тапқанының қайда кететінін түсінбейді. Осы күні, құдайға шүкір, елдің табысы жақсы. Азаматы бар үйдің тұрмысы керемет. Ал енді үш бірдей азаматы бар үйдің тіршілігі анау. Тапқандарын оңды-солды шашып дарақылаптып жүрсе бір жоң, «ішіп қойды» дер еді. Үшеуінің бірде-біреуінің теңестіп бара жатқанын күні бүгінге дейін көрсе неғылсын. Айнымаған әкелері. Дүйсең де жас кезінде ауыз ашпас момын еді. Жүріп-жүріп үйленді. «Дүйсең» десе осы ауылдың қыздары ішкен асын жерге қоятын. Бірақ ол солардың біреуіне де қараған жоқ қой. Соғыстан оралған соң да бірер жыл жүріп алды. Елдің пыш-пыш өсегінен қорықпай соңына түскен қыз-келіншектерге де қарамады. Жүріп-жүріп тапқаны — Әспет. Бүкіл ауылды таң қалдырып, көрінгеннің есігінде жүрген Әспетке үйленіп алды. Дүйсеңге тиді де жарымес бейшара-

ның бағы ашылды. Үш бірдей ұл тауып берді. Дүйсен дегенде байғұстың шығарда ғапа жаны басқа. Оның алдынан қия өтпейді, піріндей сыйлайды, өзге әйелдердей көр-жер жанап жүрген ол жоқ, тигенін киіп, шапқылап жүрген біреу. Бірақ шуетек, салақ әйел емес, киімі ескі болса да таза, кейде бір тойға барардай киімін алатынын қайтерсің. Дүйсен меп балаларының киімі де мұнтаздай. Жарымес әйелдің соншалық ұқыптылығына таң қалмайтын әйел сирек. Өзі де қызығады. Әспеттің мінезі құйын-ау, шіркін. Манағысын көрмеймісің. Дүйсен келмегенде қайтер еді, ол жазған?

Есен сан-сапалақ ойға беріліп, үйіне қалай келіп қалғанын да аңғара алмай қалыпты. Ағаш дуалға келіп тірелгенде барып басын көтеріп алды. Сәбира күйбеңдеп есік алдында жүр екен. Баласы меп келіні әлі тұрмаған сыңайлы. Бұл — олардың күндегі әдеті. Олардың жатын бөлмесіне Есен кіре алмайды. Екеуі тұрғанша тықыршып маза-сы кетеді. Оянар ма екен деп сыртқы есікті сарт-сұрт жауып, ішке кіреді, далаға шығады. Дауыстап кемпірін шақырады. Бірақ баласы меп келіні тұра қоймайды.

Серігі үйлеңбей тұрғанда таң құлаиенктене бере «тұрындар, таң атып кетті» деп бүкіл үй ішін оятып жіберуші еді. Серік ұйқышы. Оны Есен қарт жұлмалап жүріп әрең тұрғызатын. Ол сыртқа шығып, қайтып келгенде төсегінде шалқасынан түсіп әкесі жататын. Мысы құрыған Серік киініп, шешесіне көмектесуге мәжбүр болатын. Үнемі осылай. Осы күні қартты ұлы жататын төсек, жапына етене ніс сағындырады. Жып-жылы төсек, тек ұлына ғапа тән ніс... Қазір ол төсек түгіл, ұлы жататын бөлмеге кіруге ба-тылы жетпейді. Тіпті екі жылдан бері ол бөлмеге бас сұқ-қан емес. Талай рет ескі әдетімен ұлының бөлмесіне кіріп кете жаздап, есік аузына қайтты. Бір рет іш көйлекшең жүрген келінінің үстінен шығып, беті күйген. Содан бері ол бөлмеге жоламайды.

Келініне көңілі пәс. Репішін оған сездірмеуге тырысады. Екі жастық арасына от тастамайын дейді. Әйтпесе айтып тастайтын уақыты әлдеқашан келген. Түсінер деп еді, келіні өзі ойлағандай қағілез болмады. Қонаққа келген кісідей шөп басын сындырмайды; мектебіне барады, қайтып келіп жатып алады. Өзі ұйқышыл-ақ. Қаватқа екі-қабат кезінде жөн деді, шал да, кемпір де «құдай бере салған» келінің көңіліп табуға тырысты. Жанатты көгерді, екі кәрі тағы қуавды, құрақ ұшып, бәйек болды. Кенжесі-

нің өзі бесте, ал келін болса әлі ұйқыдан көз ашпайды. Қарт оның соншалық жалқаулығына күйішеді. «Сәбира болмаса балалар да. Серік те, үй де тозын кетер еді» деп ойлайды.

Осы келініп алғаш көргенде-ақ жақтырмап еді. Адамға тік қарайтын көзі, бір елі тайқы маңдайы, қаймыжықтай ерні ұшамаған. «Қыз бала үлкенге тік қарамаушы еді. Тайқы маңдайлы кісінің соры қалың болады деуші еді. Ерші қаймыжықтай екен, мазасыз болмаса пегылсын» деп ойлаған. Күдігін кемпіріне айтқан. Сәбира оның сөзіне шамдапып, шыр ете түскен. «Сақалды басықмеп балалардың шаруасына араласып нең бар? Саңдалмай жайыңа жүр. Серікжан естімесін мына сөзіңді». Осыдан кейін келіні туралы әңгіме қозғаған емес. Серіктің өзі қалаған соң қарсы тұра алмағаны да рас. Жұған-тергевін шашып, той жасап берді. Күні бүгінге дейін келінінің бетіне тура келіп, есіп деген жері жоқ. «Шығарғым, айналайыннан» асқан емес. Кейде Серік қатты кетсе кемпірі екеуі жік-жапар болып, келініне ара түсіп, бәйек болып жатады. Бәрі жабылып Серікті жалғыздайды. Осы күні Серік те үндемеуге үйренс бастаған секілді. Жұмысына кетеді де, кештетіп келеді. Жұышып, тамақтануға отырған кезде Мәриза әлдеқайда асықтыра бастайды. Күш құрғатпай киноға барады. Келін өз үстемдігін анық сезіне бастағандай. Атасісіне үлкен деп емес, осы үйдің аз күндік қонағындай бөтен көзбен қарайды. Енесінің кейбір ісіне көңілі толмай қалса, қабақ шытып шытынай қалатыны бар. Оның қабағы түйілген сәтте қарт асып-сасып, қалбалақтап қолды-аяққа тұрмай кетеді. Сәбира дұрыстап істей алмаған шаруаға кіріседі де, ақыры бүлдіріп тынады. Есен қартты осындайда көрсен: екі беті долырып, құлағына дейіп қызарып, долдапа бастаған келініне тура қарауға беті шыдамай, «бүлдіріп алдым-ау деймін» деп күбірлей береді.

Кейде ол өзіп кінәлі санайтыны бар. «Осындай қырсық келін анау бір оқиға болмаса, бұл үйдің табалдырығынан аттамас еді» деп ойлайды. «Сұрап алған ауруға ем жоқ». Ақылсыз бала құсап желпішіп, тұра шапқан өзі. Сол жолы сабыр сақтап, әдептен аттамаса Серік ері бауырына ауып кеткен аттай туламас еді. Осындай сәтте ол өзің ақтауға тырысады.

— Әй, баламысың деген. Жинақ кассасына апарғанымнан, болашақ келінімнің қандай кісі екенін білмек болғанымнан не бүлінді сонша? Барғаным, түске дейін

отырып, домаланған қара қыздың әр сөзін қағыс қалдырмай тыңдағаным рас. Қыздың мұдым-жылдым қимылына, сөзіне риза болғаным да ашық. Әбдібек іт келіп бұлдірді. Менің кінәм жоқ. Сол ітке мақтағаным деп «анау отыруға менің келінім» деп қойынпым. Ол келмегенде әлгі сөзді айтып ісем бар.

Қарттың осындай бір қызығы бар-ды. Әбдібек екеуі домалақ қара қызға үділіп келіп қараған. Қыз қатты қысылған. Екі шалдың сыбыр-күбірін құлағы шалып қалғап мосқал әйел оларды сыртқа қуыл шыққан.

«Келінің осы болса жетіскен екенсің» деп Әбдібек көпеш. Ол ауылға келісімен елге өсек таратып жіберіпті. Содан Серік ая келіп туласып. Ақыры Мәризаны тапты. Басқалар не десе де Есен сол бір қара қызды жаманатқа қимайды, күні бүгінге дейін іші жақсы көрін тұрады. Не себепті жақсы көретінін өзі де білмейді. Келінінен көңілі қалған күндері сол қара қыз ойынап кетпей қояды. «Қайда жүр екен байғұс бала? Бір әңгүдіктің айдауымен жүрсің, байлауына көніп, көресіні көрген-ақ шығарсың, шырағым-ай» деп күбірлейді. Іші елжіреп-ақ кетеді.

Үйге кіріп дауыстап, ұлы мен келінін олта алмай мысы құрып, табалдырыққа отыра кеткен шалдың есіне сол қара қыз түсті.

Ондай келіні бар кісінің не арманы бар екен? Ерте тұрады, ата-енесіп күйбеңдетпей бар шаруаны өзі тындырады. Тіпті ештеме істемей қарап жүрсе де, қабағы ашық, ниеті тұзу болар еді ғой. Ата-енеге келінінің ашық қабағынан өзге не керек дейсің, тәйірі. Үй шаруасы — кемпір-шалдың машықты кәсібі. Азын-аулақ жұмыс Сәбпраның өзінен де артылмайды. Ақылы бар келіп ата-енесінің көңілін жасытушы ма еді. Шал-кемпір олармен мәңгі бірге тұрмас. Қанша күн, қанша сағатының қалғанын бір күн-дайдың өзі білсің. Осыны неге түсіябейді екен?

Есепнің көңілі босады. Күйбең-күйбең етін тыпырлап жүрген кемпіріне қарап, одаш сайын өзіңді. Әлдекімнен қыянат көргенде қатты ашыған адамға иелік ететін оңар сөзім дем сәттің арасында оны да баурап алды, орпынап атып тұрды да, үйге кіріп:

— Серік! Әй, Серік! — деп бар даусымен айқай салды. Тырс еткен дыбыс жоқ. Тың тыңдап бірәл тұрды. Ұлы тұра қоймаған соң тағы ақырды. — Тұрасың ба, жоқ па?

Үй жоқ. Демін ішіме тартып, құлақ түрді, бейсеубет дыбыс ести алмады. Шалдың шыдамы осы тұста үзілді,

бездігін иешіні алды да, ұлы мен келінінің болмесіне ұмтылды, бірақ ішке кіргені жоқ, тоқтай қалып:

— Өзің қалғаның ба, ит-ау!— деп айқайлап, есікті белдікпен салып жіберді. Содан соң амалы таусылғандай мығы сөзбірейіп, есік алдына шықты. Шығып бара жатып келінінің өлдеп деп шаңқ еткенін естіді. Оның не айтқанын ұқсап жоқ. Тиісерге қара тапшой қанына қарайып тұрған. Осы кезде әйелінің халатын жамылып, Серік шыға келді.

— Әй, оадім-ау! — деп ышқына дауыстаған қарт ұлып белдікпен тартып-тартып жіберді.— Өй, еә! Көрсеткен жақсылығың осы болса, мә саған! Ал, керек болса!..

— Өй, көке! Сізге не болды?

Серік әкесінің қолындағы белдікті жұлып алды.

— Ұр! — деді қарт ақырып.— Ендігі қалғаны осы еді. Аямай сабап кет! Аяма!

— Өй, көке! Сізге бүгін не болған? Не деп тұрсыз?

— Саба деймін, саба! — деп ақырды шал. Абыржыған Серік белдікті әкесіне ұстата салды.

— Қойыңыз, көке! Сабағаныңыз не? Жынды дейсіз бе!?

Есен қолындағы белдігін лақтырып жіберіп, үй айпанып кетті. Жаазықсыз жазаланғанына күйінді ме, жоқ өлде, әкесінің жаңағы сөздері жаныла батты ма, Серік үстіндегі халатты шешіп, бүктеп-бүктеп жерге атып ұрды.

* * *

Қарт жаңағы әрекетіне түсіне аямай дал. Колхоз бағына беттем кеше жатып бір қызарып, бір бозарды. Серікке осы жасына дейін қол көтерген емес еді. Басқасы болса да балаға қаттылығы жоқ-ты. Әуелі балам екен деп жамап сөз айтып, жағылеттеген жері де жоқ. Жалғыз болған соң ба өркелетіп өсірді. Кей кезде оған Сәбпраның қолы тиіп кетсе Есен араға түсіп, екеуі ұрсысып қалатын. «Балаға қол көтерме, жасың болып оседі» дейтін оңашада.

Сөйткен ұлы жасық емес, пасық болып өскені ме? Өзіне тартса ашық-жарқын, әділетшіл болар еді ғой. Сәбпраның да мінезі белгілі, өзеге қиянаты жоқ, басқаның сыртынан ғайбат сөз айтпайтып жуас жап. Серік кімге тартқан? Ішінде ит өліп жатса да өзеге сездірмеуге мықтап үйренгел ұсқаяқ тәрізді ме, қалай өзі? Кейінгі кезде тіпті тұйық болып кетті. Иштутты жаңа бітіріп келіп, жұмысқа тұр-

ғап уақытында сыр жасырмаушы еді, көпті көрген әкеден ақыл-кеңес сұрап тұратын. Маңсапқа қолы жеткелі бері сапасуды қойды. Қазір тіпті сапаспақ тұрмақ шаруасына араластырғысы жоқ. Өзімбілермен болып барады. Кей әрекетіне түсіпбейді. Істеп жүргені жасырып, жұмбақ. Соңғы уақытта скеуі болар-болмасқа келісе алмай, керісіп қалатып болып жүр. Қымс етсе Ахметқалиды жақтап шыға келеді, оған шаң жуытқысы жоқ. Ахметқали азамат, Ахметқали ақылды жігіт дейді. Ақылды азаматты тапқан скең. Маңсапты адамның ақылсызы болсашы. Әңгүдік біреудің қолы билікке жетсе ертесіпе-ақ жұрттың қалаулысы болып шыға келеді. Әлде барлық күш маңсаптың қолында ма? Ахметқали ақылды азамат дейді. Сонда басқалар түлей ме? Ол ақылдылығынан асырып сілтеп, жасырын бүркеп, алшақтап жүр скең ғой. Апыр-ау, осы күпгі жастардың шеті пеге тарылып барады? Бір кезде өзі құралыптас ер жігіттер дүние жиғапды намыс көрді. Аузымен құс тістеп тұрған кезінде Ахметқали секілді арашып кең ашса қолын біреу қақты ма? Дүние жиюға жетерлік ақылы болмады деймісің.

Баяғыда бір топ баланың ішінен Ахметқалиды таңдап алып, колхоз атынан оқуға жіберген өзі. Оның өзгелерден ақылды, ұстамды болып көрінгені рас. Әкесін де жақсы білгені еді. Бекмұратқа тартпағанып қайдан білсін. Осы өміріндегі үлкен қателігі де Ахметқалиға жасаған жақсылығы болар. Ал, жеңілтек, тиялақсыздау деген Сабырбек скекінің көмегісіз оқуға түсіп, аты қазаққа мәлім азамат болып шықты. Әлі есінде, сол жолы мұғалімдер Сабырбекті ұсынған, бірақ ол Ахметқалидың жетімдігіп ескерді. Оның қандай адам болып шығарын қайдан білсін. Болашақты барлай білетін сәуегей емес қой. Үміті алдады, ақталмады. Қазір ол мұның жер басып, тірі жүргеніне наразы тәрізді. Ақыр соңында өз ұлын өзіне қарсы қойған жоқ па!? Серік скеуінің суысуына кінәлі сол емей, басқа кім скең? Наразылығып Серік арқылы айтқызып жүр. Ақыры міне, Серікті өз тобына қосып алды. Туған ұлын қиянатқа қпмайды деп овлаған шығар. «Адам өз қолын өзі кеспейді» деген рас-ау. Серіктің іс-әрекетінің ағаттығын біледі, бірақ іштеп тынып, үнсіз жүр. Иә, Ахметқали өзін жіпсіз байлап алды. Шарасы пе? Ашынғанда, ашуланғанда нені қиратпақ? Ахметқалиды мұқатайын десе, сойылдың бір шеті Серіктің маңдайына тиесі. Жалғыз ұлды шалқасынан түсіргенде табары не?

Есенин маңдайынан бұрқ етіп суық тер шықты. Салбырап түсіп кеткен басып шалт көтеріп алды, ауылдап ұзап кеткенін елді алғарды. Қайда кетіп бара жатқанын түсіне алмай дағдарды. Колхоз бағы бір шетте қалыпты. Алды — салқар тау. Есенин көз алдына гараждың бір бұрышында тұратын қаңқасы қалған машина түсті. Ол бес жылдай серігі болған «Вилис» ол орнынан түскен соң ешкімге керек болмай қалған. Жаңа басшы жаңа машина алған. Ескі серігінің қаңқасын коргеи сайын көңілі жүдеп қалады. Қазір де жүрегі оқыстан шавшып кетті.

Соңша жыл колхоз басқарғанда ерекше қастерлегені ексу; бірі — салдыр-салақ, ескі «Вилис» машинасы, екіншісі — бөрте ат. Бөртеге өзінеп басқа ешкімнің тақымы тимейтін. Бөйге бола қалса Кішітай мініп шығатын. Бөйгенің алдын бермеуші еді жануар. Оған қызықпаған, бір мінуге құмартпаған жап кем. Ақыры ол да мініс көліктеп қалып, жұмыс күшіне айналды. Ыңыршығы айналған жануыр атты тандап алғанда талай жұрт артын ашып күлді. Қарт бұған мән берген жоқ, бөртені барын салып күтті, бақты, ақыры оны қатарға қосты. Бірақ бұрынғы бөрте жоқ, оның дәурені өткен.

«Дәурені өткен». Қарт көудесінің терең түкпірінен шыңғырып шығып жатқан ащы үнді өміре алмай-ақ қойды. «Ей, дүние-ай!» деп күрсінді. «Байламы жоқ мынау дүниеге сайраны біткен пенденің жасар не қайраны бәр?»

Жауы жабырқан, ілібіп келе жатқан қарттың алдынан құлдыраңдай жүгіріп Тоқан шықты. Біраз жүгірген бе, еңтігіп қалыпты. Деміне тұншығып, сөйлей алмай тұр.

— Әрең, әрең, — деп сан қайталады. Еңтігін басқан соң барып көсіліп сөйлеп кетті. — Иттің баласын ұстадым, Есеке. Енді бұлтарып көрсінші. Тырп еткізбеймін. Міне, міне!

Қалтасынан бір жапырақ қағаз алды да, қолы дірілдеп, көзәйпегін өзгер киді. Содан соң қағаздағы жазуды ежіктеп оқи бастады. Көңілінің қошы болмай, түнеріп тұрған қарт оның сөзіне құлақ қоймады. Тындан тұрған кісінің сыдайын таптықанмен жанын жегідей жеген азанты ойдың әсерінен толық арыла алмай мең-зең. Тоқанның не деп тұрғанын да түсінбеді.

— Енді дереу арыз жазып, сотқа беру керек. Кешіксең ізін жасырып кетеді. Пәктіні көрдіңіз ғой, енді бұлтара алмайды, иттің баласы. — Ол екінші қалтасынан төрт бүктелген қағазды шығарып, Есеге ұсынды. — Арыз

дайыл! Майып тамызын, жазып келдім. Сіз қол қойсаңыз бітіп жатыр. Қалғанын өзім реттеймін. Тұп-тура Алматының өзіне жөнелтемін. Серіктің атын ауызға алғашым жоқ, Есеке.

Тырқылдап келіп күлсін. Көзәйнегің қалтасына салып жатып қарттың арқасынап қағып қойды. Соған сод жалма-жап қаламын ұсынды. Қарт оның қапталап кеткен шегір көзіне, қап-сөлсіз жүзіне жиіркене қарап тұрған күйі қағазды қақ бөліп, лақтырып жіберді.

— Әй!— деді Тоқап шадқ етіп.— Зашем бұл? Неге жыртасың?

Есен кетіп қалды. Тоқап айқайлап қана берді.

— Білемін, бәрін де білемін! Сенің Ахметқалимен ым-жымың бір. Құртамш!

Есен тоқтаған жоқ. Сол екпінімен Ахметқалидың бөлмесіне кіріп келді. Есепді көрісімен ол ежелгі әдетімен трубканы алып, «әлаулай» бастады. Сәлемдескен ыңғай тапытып, әйтек бас шұлғып қойды. Қарт сол екпінімен төрге шықты да, Ахметқалидың қолындағы трубканы жұлып алып, оршыпа қойды. Мұндай батыл қимылды күтпеген бастықтың жүзі қызарып шыға келді. Ашуланды. Онысын сездіргісі келмегендей столды шертіп, қартқа қарап, кеке-те мырс күлді.

— Тыңда!— деді ол даусын көтеріп.— Құлақ қойып тыңда!

— Ал тыңдадың!

— Өзің жедіп, үндемедім. Отырған орныңнан су шыққандай колхоздың қаржысын шапып, даңғарадай үй салдырдың, үндемедім. Бұл аздай қайып жұртыңа тасыдың, үндемедім. Енді келіп колхозды топ болып талауға кірістіңдер. Асқақтап қайда барасың? Араныңды неге соңша ашасың? Колхоздың байлығы әкеңнен қалған дүппе емес, шырағым.

Ахметқали мырс күлді. Көзіп шала жұмып, Есенге мысқылдай қарап сәл отырды да:

— Бір кезде сіз де бастық болғансыз. Қолыңызды біреу қағып па еді? Қаққал жоқ. Сізді де білеміз. Перішто емессіз, ақсақал.

— Тоқтат!— деді қарт столды салып қалып.— Жақпа күйеңді! Біз сендер сияқты нысапсыз болғамыз жоқ.

— Немесе, мұнда мөпі сабауға келіп пе едіңіз? Пожалыста, мен қарсы емеспін. Сіздің қолыңызды қақпаймыз ғой. Біз сақал сыйлап үйренгіміз.

Қартқа түңере қарап, шалқайып отырды. Жаңағы айтқанына көңілі толды білем, езуіне жымысқы күлкі үйіріледі.

— Сыйлағаның осы ма? Қолыңа билік тиіп еді, қырып кете жаздадың. Осы колхозды қолымен құрысқандарды шетке тептің. Төңірегіңе жекіп, озбырларды жинап алдың.

— Серікті ондай деп ойламам едім. Ескерткеніңіз дұрыс болды, қария.

— Сен мені шатастырма. Білемін сенің пигылыңды.

— Ия, тағы не айтасыз?— Сағатыпа қарап қойды.

— Қараойға кетіп бара жатыр едім, қария. Шаруаңды тезірек айтыңыз.

— Асықпа, тыңда.

— Иә, айта беріңіз, құлагым сізде.— Трубинаны көтерді.

— Таста,— деді қарт қатулашып.— Таста андағыңды.

— Маған не демексіз сонымен?

— Есіңді жи, есірме деймін.

— Солай деңіз! Ә-ә!.. Дұ-р-ы-с!

— Барлығың қарын мен қара бастың қамын ойлаған қараусындар!— деді ол күңіроніп. Қатты ашулапғандың болар жылайтындай негі кемсеңдеп, екі қолы тағатсыз дірілдей бастады. Нұры тайған жапарын Ахметқалиға тік қадап, сұрланып тұрған шал аптығын сойлегендіктен алқып қалды.

— Қызығып жүргеніңіз мансап болса, ала қойыңыз. Біз далада қалмаспыз,— деп мырс күлді. Бірәк нөге ескіліп, қабағы тұшжырап күйгелектесе бастады. Тартпасы ашып, ақтаруға кірісті. Қарт оның қолының тағатсыз дірілдеп тұрғанын байқады.

— Шырағым-ау,— деді даусыя жұмсартып.— Солшалаң құпығатындай неден таршылық көріп жүрсің? Бір кезде біз қара талқанға қат болып жүрсек те, озбырлық жасамап едім.

— Сіз маған ертегі айтуға келдіңіз бе?— Ахметқали басыл көтеріп, қартқа түйіле қарады.— Осы сіздің бұлап басқа айтарыңыз бар ма, қария? Қашан болсын осы. Менің колхозды топпап жатқанымды қайдан білдіңіз? Әлде ерігіп, іші пысып отырады деп ойлайсыз ба? «Ойпасақ та біраз жерге бардық» демекші, енді мұндай қылығыңыздан қойыңыз! «Шыдамның да шегі бар».

— Сен,— деді қарт сұқ саусағын безеп,— шабалаңба! Мен қорықпаймып. Одан да сөз тыңда. Мен сені жаман

болсын демеімін. Сепси еш нәрсе дәмеппеймін. Менің жаным өзім жиырма жыл басқарған колхозға ауырады. Көзім тіріде оның құлдырағанын көрмесем деймін. Қолымнаш көлгенше сендерге көмектескім келеді. Маған көк тылшыңның керегі жоқ. Ецбегімді бұлдамаймын. Жаман ойым жоқ. Тоқаншылау әркімнің қолынан келеді. Келгеніңе екі жыл жаңа толды. Қылмысқа белшеңнен баттың да қалдың. Егер үстіңдеп арыз айтып барсам не болар еді?! Түсің, шырағым, түсія мені.

Бір қызарып, бір бозарып отырған жігіт оршынап атып тұрды.

— Айтыңыз! Қолыңыздан келсе атқызып жіберіңіз! — деп демікті. Есен сасып қалды. Опы дәл бұлай өршеленіп оро тұра келеді деп ойламаған. Абырығығаны сонша — мыжырайған көне қалпағын столдың үстіне тастай салды да қайтып алып, мылығына түсіріп басып киді. — Шыдамым таусылды. Сіз-ақ шаршатып болдыңыз. Ішіңіз пысса жұмыс істеңіз. Мпымды ашығта бермеңіз.

Ахметқали сөз осымен бітті дегендей асығыс ишпала бастады. Есеп үлкен әңгімеге енді кірісердей қалпағын қайта алып, столдың үстіне тастады да, жайлашып отырды.

— Қызынба, шырағым, — деді даусын жұмсартып. Ашулапғанын сездіргісі келмеді. Пысынап терлеп кеткен соң пальтосының омырау түймесін ағытты. — Мен сенімсіз ұрсысуға келген жоқпын. Неге дауыс көтерсең?

— Асарыңызды асадыңыз, жасарыңызды жасадыңыз. Енді неге тыныш жүрмейсіз? Айтыңызшы, осы сізге не керек?

— Телсінбе! — деді қарт катулашып. — Егер бұлай тұлай беретін болсаң баратын жерге барамын!

— Сізден-ақ қорқа-қорқа өлетін болдық қой! Неге шірене бересіз? Маған бір нәрсеңізді өткізіп қойып па едіңіз? Сіз кімсіз сонша маған ақыл үйрететін? Осы ауылда шалдан көп ештеңе жоқ. Сіз солардан артық емессіз. — Ахметқали алдында жатқан кітапты диванға қарай лақтырып жіберді. Соған соң Есенге түксне қарап, тістеп сөйледі. — Тыныш жүріңіз. Егер тыныш жүре алмайды екенсіз, маған ронжімеңіз.

Қарт ойын жинақтап үлгергенше бөлмеге Серік кіріп келді. Ахметқали оның бас-аяғын жиіркепішті көзбен тінтіп шықты да, теріс бұрылып кетті.

— Жоқ! — деді қарт оршынан атып тұрып. — Тыныш жүре алмаймын!

— Тыныш жүре алмасаңыз жұмыс істеміз. Сен, — деді ол Серікке сұқ саусағын кезеп. — Әкеңді өз қарауыңа жұмысқа ал.

Есен ауыз ашып үлгергенше Ахметқали бөлмеден шығып кетті.

• • •

Серік әкесіне Ахметқалидың бөлмесінде біраз ауыр сол айтып тастады. Есен осы өмірінде мұндай күйіпбес. Ұлы айтарыш айтып болып, шығып кеткен соң күйзеліп отырып, көзіне жас алды. Егіліп отырып қадірін кетірген, намысып табапыла салып таптап кеткен Ахметқалиға олардей ызаланды. Оны аямасқа бекінді. Қарт колхоз председателінің бөлмесінен осыған дейін ойына алмаған, әлдекімдер түртіпектегенмен батылы бармай жүрген іске бел буып шықты.

Тоқанды үйінен тапты. Қолы маймаңдап жазып отыр екен. Есен оның не жазып отырғанын білді. Қағазып жасырып, әуре бола бастаған Тоқанға қарамастан малдас құрып отыра кетті де:

— Жасырмай-ақ қой, не жазып отырғаныңды білеміп, — деді күрсініп. Тоқан ыржалақтап күлді. — Мен саған Ахметқалидың үстінен арыз жаздыруға келдім. -- Тоқанның көзі күлмедеп орнынан атып тұрып, қалба-лақтады да қалды. — Ал жаз, мен білгенімді айтып отырайын. Бірақ өз жапыңнан бірде-бір сөз қоспа.

Тоқан кеңкілдей күліп, отыра қалды. Есен жүрегінің түкпірінде жасырышып жатқан ащы шындықты асықпай айта бастады. Тоқанның қолы маймаңдай жөнелді. Қарт қайрап қалып отыр. Үш кластық білімі бар Тоқанның маржандай жазуыла сұқтана қарап, арагідік бас шайқан қояды.

Сол күні Есен қарттың осы өміріндегі жазған бірінші арызы Алматыға жол тартты. Кешкілік ұлына шынын айтты.

• • •

Алақанына салып, аялап өсірген ұлына осыны күтін пе еді. Жаным жалдап жүріп ецбек етсе, қара басының қамын ойлаған жоқ. Жалғыз ұл ешкімінен кем болмаса деді. Оқысын, азамат болсын деп барын аямады. Жалғыз үшін отқа да, суға да түсуге дайын еді. Серігімнен басқа байлығым, басқа қызығым жоқ деп ойлады. Бала-

бала деп жүріп осы жасына дейін не қызық көрді? Шыршадан ара түсіп жүрсе, ол отқа қашады. Қай әке ұлына жамандық ойласып, Осыны неге түсінбейді. Өстіп жүріп арадайды бір күні. Елді міне, қайтып көрместей көшкелі жатыр. Күні ертең Ахметқали осы орға итереді де жібереді. «Байқа балам, сол пәлеттен алыс жүр» деп сан қақсады. Тіл алды ма? Қызметін сол жоғарылатып еді. Ахметқалиға табышды да қалды. Сонда оған әке мен шешеден гөрі басқапың жақын болғапы ма? Елдің балалары да осындай ма екен? Жо-жоға! Әне, Әбдібектің балалары әлі күні әкелің аузына қарайды. Болініп жеке кетсе де ұжымдары берік. Біріне-бірі қарайласып, бала-шағалары селің үйің, мепің үйім демейі қойындасып жата береді. Кейде жүгіріп жүрген қара домалақтардың қайсысының кімнің баласы екенін ажырата алмай қалады. Шешелері басқа болғанмен бір-біріне егіздің сыңарындай ұқсайды. Қайсысына сұрасаң да бәрі әкелерін ауыздарына алмай «Әбдібек атамның баласымын» деп тақылдап тұрғалы. Соларды көргенде мұңайып қалатыны рас. Өз немерелері шетінен кісікшік. Қанат қапа ештеп іш тартады. Кішкелелерін қойшы, тәйірі, өз кіндігілеп жаралғап жалғызғы ботендігін білдіріп, бөлексіне бастаған соң басқаларына ренжіп қайтеді. Шіркін-ай, ең болмаса жағдайын айтып рұқсат та сұрамады-ау. Көрі қойдың жасындай бір тұтам тұмыры қалғанда қорлықты әлпештеп өсірген жалғызынап көрді. Келінің тайралданы аз болғандай, ұл шығарды өнерді. Не жазып, неден жаңылып еді? Арызды күлдестіктен жағған жоқ. Ахметқалиға кекті де емес. Оның қылмысын көріп тұрып шыдамады. Жай айтып көрді, түсінбеді. Манағысы анау.

«Мейлі,— деді ол күбірлен.— Мейлі, бара берсін. Білгені сол болса барсып. Шыққан мүйізін көрейің».

Осылай дегенмен Серіктің көшіп кетеріне сенген жоқ, манағысып ашумен айтылған сөзге балады да қойды. Қоқап-лоқысы деп ойлады. Бірақ жапы жабырқап, көңілі жұбанбады. Оны-мұнысып буып-түйіп жүрген ұлына алайып бір қарады да, үп-түнсіз шығып кетті. Бөртені ерттеді, содап соң бағдар-бағытын ойлапбастап атып мінді.

— Әкетай-ау, қайда барасың?— Үйдеш жүгіріп шыққан кемпіріне қарағап да жоқ, тебіліп қалды.— Ибай-ау, мына балаң кеткелі жатыр ғой. Қайда барасың?— Сәбира ауладан жүгіріп шығып, тағы айқайлады. Бірақ Есөн

қайрылмады. Ижірісі оңімсіз бөтені екі бүйіріне тепкілеп, қайта-қайта қамшылап барады. Сәбира оның ашулы еке-нін, өлдім десе де қайырылмасын түсініп, егіліп жылап қоя берді.

Былай ұзан шыққан соң атыңың басын қалай бұрарып білмей тосылды. Әлдепесі ұмыт қалғандай көңілі үйіне ауып, алаңдай берді. Еш нәрсесін ұмытпағанын біледі, алаңдаушың себебі өзіне белгілі. Бір сәт көңілшектігіне ызасы келді. «Барсын, бара берсін» деді тістепіп. Кенет-теп көңілі босап, іштей өксіді. Бүгінгі жайтты ұмытпаққа тырысты. Бірақ кәрі жүректі баурап, біржола жаулап ал-ған мұң сейілмей-ақ қойды. Туган ұлы қаңсыған шөл да-лага жалғыз қалдырып, қашып кеткендей бөтен бір күйге бөленді.

— Әй, құрдас, неғып тұрсың сй? Иғарысамысың өзің? Ха-ха-ха!

Есен жанына келіп тоқтаған жеңіл машинаға қараған жоқ, жанағы дәуыстың, күлкінің кіндікі екепін де жазбай тапыды. Сондықтан аты озғап, аузымен құс тістеп жүрген мықтыға тұра қарауға қаймықты. Ол осы жолы елусізі, ескерусіз жүрген көп кәрінің біріне айшала бастағанын іштей мойындады.

— Пах-пах! «Ат арыса-тулақ» деп қазекең білгендей айтқап-ау. Ой, иарықтық, бөрте-ай! Бір кезде жұрттың қолы жетпес көлік еді. Енді міне, қарға адым жер мұң бо-лып, жүрістен қалған.

Есен қаналанып тұрғанын сездіргісі-ақ келмеді еді, қа-лай күрсіпгенін өзі де аңғармай қалды. Абыршып атып тебінді, бірақ басып төмен салып, қалғып тұрған бөрте қозғала қоймады.

— Оу, құрдас, түссенші атыңнан. Немепе көрген-бақ-қаңың осы мәстек пе? Ижүр, анау көлеңкеге отырып біраз шер тарқатайық. Сағап айтатын әңгіме бар.

Әбдібек осылай деді де Есеннің аттан түсуін күтпестеп қол созымдағы терекке қарай жүріп еді, бөрте оның соңы-нан ілесті. Тізгін тартуға, аттың басын бұруға қарттың шамасы келмей-ақ қойды. Алдында алшаңдап көтіп бара жатқан Әбдібектің күжірейтеп желкесіне көзі түсті. Өз-өзінен қысылып, дегбірі жоғалды.

Әбдібек теректің саясына барып, көк шөптің үстіне малдас құрып отырды. Есен атынан сүйретіліп әрең түсті де, оның жанына жайғасты.

— Ауданға барың, әлгі өзіңе айтқап әйелді көріп, тіл-

десіп қайттым. Бір үйге не болатындай неме екен. Байы өліп, жалғыз қалыпты, байғұс. Жалғыз басты кісіге тіршілік ету оңай деймісің бұл заманда. Құдай амапдығып берсе, келесі жетіде барып, алып келемін. Туыстарға, достарға салмақ салсам ба деген ойым бар. Сырт көзге ауқатты көрінгепмен біздің де жай белгілі. Неге үндемейсің?

Ол төмен қарап, қамшысының сабымен жер шұқып, ойманып отырған Есепті түртіп жіберді. Қарт сәлкі етіп, құрдасына жалт қарады.

— А, немене?

— Өзің қияли болып барасың ба, қалай?— Есен жауап қайтарған жоқ. Әбдібек оған қарап біраз отырды да әңгімесін жалғастырды.— Немене сен Ахметқалидың үстінен арыз жазғапбысың? Мұның қалай? Ұят емес пе? Енді қартайғанда тыныш жүріп, жаңыңды бақпаймысың. Жас кезіңде бәрі де жарасады. Ертең тексеру келеді де Ахметқали байғұсты шырылдатады. Жұмысы жайына қалады. Оның да бала-шағасы бар. Ботен емес, осы ауылдың баласы. Осы екеуміздің кімнің ішіп, кімнің жеп жатқанында шаруамыз қанша? Қопарып тексерсе жазадан Серік те құр қалмайды. Ақыры келіп өз балаңды өзің ұстап берген болып шығасың.

Әбдібек ұзақ сөйледі. Өз ойымен әуре болып отырған Есен оның сөзіне бәлендей мән бермеді, сондықтан бірін түсініп, бірін түсіпбеді. «Кетпейді, кете алмайды» деді ол әлден уақыттан соң күбірлеп. Аузы көпіріп сөйлеп отырған Әбдібек оның бетіне таң қала қарады. Есеп орнынан жылдам тұрды да, атына мінді.

— Әй, қайда барасың? Мынау жынды ма өзі?!

Есеп қайырылған жоқ. Аяғың санап басқан бөртеңі борбайлатып келіп қамшылады. «Кете алмайды, жібермеймің» деп тістене дауыстап, бөртеңі екі бүйірінен тепкіледі-ай келіп. Машина бажылдай бастады, бірақ ол үлкен жолдан шыққан жоқ. Әбдібек терезеден басып шығарып айқайлады, қарт бұрылмады. Жеңіл машина айқалып өтіп, оны қалың шаңға көмді де кетті.

Бөртеңі тепендетіп үйіне келді. Серік жоқ, немерелері қорықпайды. Үйге бір кіріп, бір шығып, егіліп жылап Сәбира жүр. Даңғарадай төрт бөлме қақырап бос тұр. Бөлмелерді аралап, сыртқа шыққан қарт дәрмені құрып, табалдырыққа отыра кетті.

Шал меп кемпір кірпік іліндіре алмады. Сәбира түннің бір уағына дейін сыртқа шыққыштап, мықтап мазасызданды. Орпына келіп жатқан соң да тыншы алмай қойды. Ит үрсе де, сиыр мәңірсесе де, әлдебір дыбыс естілсе де орпына атып тұрып, терезеге жүгіреді. Біраздап соң орнына келіп жатады да, Серігінің кетіп қалғанын, жұрттың табасына ұшырағанын, ендігі күнінің не боларын айтып, сұңқылдап сойлей бастайды. Есенде үн жоқ. Үнсіз жатқаны болмаса оның да жайы мәз емес, ойына қай-қайдағы оралады. Арагідік кеудесі ортеңіп бара жатқандай ауыр-ауыр күрсінеді. Кемпіріне ашулы, басқа уақытта болса ақырып, тынып тастар еді. Өзінің кінәлі екенін іштей мойындайды, сондықтан үндемейді. Қызбалықпен арыз жазғанына палиды. Жалғзына бір самұрық құс шүйіліп келіп қалғандай жаны түршігеді.

Сойлеп-сойлеп шерін тарқата алмаған Сәбира, енді келіп шалға тікелей шабуыл жасауға кірісті, айтпағаны қалмады.

— Сен алжыған тыныш жүргенде Серікжан кетпес еді. Енді қартайғанда темтеңдеп жұрттың үстінен пәкі жипап, не табамып дедің? Жұрттың жегеніп, ішкенін аңдығанша өлмейсің бе?! Қане, сондағы шыққан мүйізің, қане, сондағы тапқан табысың? Үкімет саған не берді? Көрерміз арыз жазғаннан ұшпаққа шыққанды. Өзіне жақсы болса қартайғанда екі тізеңді құшақта да жат. Ертең мек де кетемін! Сорыңды қайпатып, кетемін де қаламыш!

— Әй, әкең өлгендей неге сұңқылдай бересің? Жетер! — деп зекіді. Сәбираның даусы кілт тынды. Жастығын дұрыстап жата кетті де, шысылдап жылай бастады. Көңілі қайта бұзылды, кемпіріне ұрсарып да, жұбатарып да білмей қысылды. Басын көтеріп, үн-түнсіз біраз отырды. Сәбира қояр болмаған соң кпініп сыртқа шықты.

Түннің таңға ұласар шағы. Жұлдыздар сиреген. Қара-көк аспанның түсі оңа бастаған секілді. Бөгде үн естілмейді.

Ауладан шығып, Серік көшіп кірген үйге көз салды. Үйдің нобайы қарауытып көрінеді. Шалдың жүрегі сазын, жеңіл күрсінді. Серіктің үйіне барып қайтқысы-ақ келді. Бірақ әлдебір сезім аяғына тұсау болып тұр. Ол аяндап көңсеге қарай жүрді. Үйден біраз ұзап шыққан соң тоқ-

тан, Серіктің мекен жайына бұрылып қарады. Ұзақ тұрды. Бірақдан соң жебей басып солай беттеді. Үйге жақындап қалған кезде алдынан Ақтос абалап үріп шыға келді. Қарт селк етіп тоқтай қалды.

— Қой, Ақтос!

Ит опы таппып, еркелей бастады, арсалаңдап келіп Есениң тосіне қарғыды, сонан соң жата қалып, қыңсылап аяғып тұрткілеуге кірісті. Қарттың көңілі босап, алқымына жас тығылды.

— Сені де байлап ұстамақ па бұлар?! — деді күңіронің.

— Сені де қимады-ау бізге.— Күбірлеп сөйлеп жүріп Ақтосі босатты.

Ит арсалаңдап келіп, қарттың кеудесіне қарғып еді, ол жығылып қала жаадады.

— Қой, Ақтос, қой енді! Менде сенімен ойнайтандай хәл қалған жоқ.

Кешегі Есен жоқ бүтін. Күйің кетсе сыйың да бірге кетеді екеп. Кеше қапдай едім? Осы жұрттың қалаулысы едім гой. Қазір күнін санап жүрген бейшара шамымы. Отқа айдасаң боққа қашады деген осы. Тәңірім-ау, қайсы әке баласына жамандық ойлайды?! Мен сорлы ұлым абайсыз арандап қалмасып деп жүрсем... Ниеті бұзық болмаса ол мені түсінер еді гой. Апыр-ау, мен оны қаршадайылап жақсылыққа, кісілікке баулыған жоқ па едім. Сонда еңбегімнің далаға кеткені ме? Соңымда еш белгі қалмайтын болғалы ма?— Осы кезде Ақтос абалап үріп, орнынан атып тұрды. Есен де үйден біреу шығып қалды ма деп жаап бұрылды, құлағына мысықтың миалуы талып естілді. Ит дауыс шыққан жаққа жүгірді. Қарт Ақтос қайтып оралғанша ойлаып отырды. Ит қайтып келіп, маңағы орнына жапқан соң күбірлеп қайта сөйледі.— Елдің байлығына қорымал болғаным үшін жааықтымын ба?

Шал кемсеңдеп, сөзін алқтай алмады. Ит те бір нәрсе сөзді ме, тұмсығымен Есениң аяғын тұрткілеп, қыңсылай бастады.— Кішкене отыра тұрайық. Серік пеп Қанат екеуінің біреуі түзге отыруга шығып қалар. Қанатымды құшағымға қысып, бетінен сүймесем, ұйқым келер емес. Сәбира да жетісіп жапқан жоқ. Қайтейін-ай!— деп көзіне жас алды. Жасып жеңімен сүртіп, Серіктің жаңа үйінің терезесіне қарап ұзақ отырды.— Олар менің мұнда отырғалымды қайдан бісің. Білсе алдеқашан жүгіріп шығар еді гой. Қанатқан жаман атасын сағышып қалған шығар.

Есеп қарт Ақтоске шынын, сырын айтып, көп отырды. Таң қылаң бере сүйретіліп үйіне қайтты. Ақтос бірге келді.

• • •

Таң атқан соң кезіп, ағаттығын мойындап, кешірім сұрар деп ойлаған. Күткен ұл келмек түгіл, қарасын да көрсеткен жоқ. Қарт ашуланды, күйінді. «Барып келе қойып» деп желішіп, салтанатқа барардай киіне бастаған Сәбираны жібермей қойды. Кемпір жылап алды. Қарт түске дейін шыдады. Кемпір қайнатқан шайдан бір кесо ішті де, сыртқа шықты. Әрі-бері қыдырыстап біраз жүрді де, атын ерттен мінді. Соған соң ұлының жаңа үйіне қарап біраз тұрды. Әудемден соң аттың басын солай қарай бұрды. Екі ара жақын болса да атқа неге мінгенін өзі де түсінбейді. Көңілі қобалжып, бей-жай болып келеді.

Серіктің жаңа қовысыла жақындап қалғанда тізгіп тартты, аяқ астынан ояптап жасқаншақ сезім кәрі жүргеніп бұрып алды. Беті дуылдап, өзінен-өзі сасқалақтай бастады. Аттың басын бұрып, тезірек кетіп қалғысы келді. Осы кезде үйден Қанат шықты.

— Қанат, құлышым!— деді қарт кемсеңдеп. Немересі оның даусын естіген жоқ. Ол жап-жағына жалтақтап қарап, сәл тұрды да, Есеп қартқа тұра жүгірді. Қарт атынан домаланып түсіп, немересіне ұмтылды. Жүгіріп жеткен Қанатты құшақтай алып, құшырлана қысты. Көзінен аққап жас сырғанап барып сақалына сіңіп жатыр.

— Құлышым-ай, атаңды сағынып қалған екенсің-ау!— деп күбірледі даусы бұзылып. Қанат атасының құшағына босанып шыққан соң бөртеге жүгірді. Оның бар мақсаты — атқа мініп, әрі-бері жүру. Аяғын апыл-танып басқалы бері атасының алдына мініп үйренген. Басып төмен салып, үпсіз тұра беретін жуас бөртеге үйірсек. Есеп де немересін қасынан қалдырмап емес. Орнынап тұрған соң «ата, қыдырып келейік» деу Қанаттың әдетіне айналған. Сөзі де қызық, атасының басын қатырып қайдағыны сұрайды және апасы мен атасыла еліктеп сөйлейді. Ойнап жүріп жығылып қалса, немесе көршісінің баласымен төбелесіп қалса үлкендерше тілдейді. Бұған шешесі күйіп-пісіп баласының бейнауыз болып бара жатқанын айтып, ашуланады. Шамасы келсе Қанатты шалдың маңына жуытқысы жоқ. Бірге жүргеніп көрсе әрнені сылтауратып, шақырып алады. Жеке қалғанда шал-кемпірдің жапына жоламау

туралы «үгіт» жүргізеді. Балаңыз аты бала емес пе, бір құлағынан құйсаң екінші құлағынан ағып кетеді. Шешесінің сөзіне бас шұлғып, сыртқа шыққан Қанат атасына ілесіп, әлдсқайда кетіп бара жатады. Мұндайда Мәрпәзашудан жарылып кете жаздайды. Ашуы қайпағанмен амалы жоқ, іштен тынады. Бөлініп шықты да құдайы берді. Бүгіннен бастап Қанаттың тәрбиесін мықтап қолға алмақшы, шал-кемпірмен байланысын біржола үзбекші еді...

Қанат атасына еліктеп қақырышып, түкірініп алды да:

— Ата, қырманға барып, жұмыскерлердің жағдайын біліп қайтпаймыз ба?— деді маңғазданып.

— Айвалайын!— Еміреніп немересінің бетінен сүйді. Соған соң алдына мінгізді де, аттың басын қырманға бүрді. Қанат бірден тізгінге жармасты, абыржулы, асығулы. Төбішіп, тізгінді жұлқылай бастады.

— Мамам көрмей тұрып кетіп қалайық.

— Немене, қорқасың ба?

— Ол жібермей қояды.

— Неге?

— Сол.

— Солы қалай?

— Ата мен апаға жақыпдама деген...

Осыдан кейін екеуі сойлескен жоқ. Қарт келінінің лиғылын түсіпді. Мәрпәзаның қылығына іштей күйзелді. Жалғыз ұлдың бұзылуып, ай-шай жоқ көше жөнелуін келінінен көрді. Егер келінім басқа адам болса, Серік қанша туласа да мұндай характерге бармас еді деп ойлады. Мәрпәзаны алғаш көргенде жақтырмағанып есіне алды. Ұлының бір көрген адамын алып, жетіп келгеніне қарсы болғанмен кедергі жасауға, бағын байлауға батылы жетпеді. Серіктің көзсіз тәуекел жасауына өзім кінәлімін деп ойлаған. Кейде бір «сол жолы жыпақ қассасына бармасам қара қыз келінім болар еді» деп ойлап, қатты күйінеді. Қазір де өмірлік үлкен қателік жіберіп алғандай күйде. Алғаш түскенде кемпірі Мәризаның асты-үстіне түсіп, өліп қала жаздаған. Сәбираға кім болса да бәрібір еді. Шалдың күдігі расқа шықты ақыры, келіні нағыз кержалқаудың өзі екен. Бірақ жалғыз ұлдың көңілі үшін оны шал да, кемпір де жаны қалмай сыйлауға тырысты. Есеп «қарағым» деуден, Сәбра «шырағым» деуден жазбады. Күні бүгінге дейін қос көрі оны келін деген емес. Ұлдың тапқан-таянғаны да ерке келінінің киім-кешегіне жұмсал-

ды. Үсті-басып түзеп алған соң табысын қымбат дүниеге жұмсай бастады. Олар бұған да көнді. Қарт пенсиясын келініне әкеліп беруді әдетке айналдырды. Жасымасып, қатарының алды болып жүрсін деді. Мәриза үй шаруасына қол үшін тигізбеді. Шал мен кемпір оның мұнысына да мән бермеуге, бар істі өздері атқаруға тырысты. Жас неме ғой, келе-келе бастығады деп ойлады. Сөйткеп келіндерінің көрсеткепі ақыры, міне, жалғыз ұлды боліп алып кетті. Енді қос кәрінің оған деген көңілі жібісіп бе?! Мәризаны жалғыз ұл мен немерелері үшін қимаса да бұрынғыдай сыйласа алмасы анық.

— Ата,— деді Қанат қырмапға жақындап қалған кезде.— Сен қашан өлесің?

— Тек! Не дейді?..— Қарт шошып қалды.— Не деп келесің өзіп?

— Мамам сені жақында өледі дейді ғой. Шып ба, ата?

Есея селк етіп, немересінің қолындағы шылбырға жармасты. Селк етуді ұмытып бара жатқан кәрі жүрек ал келіп дүрсілдесін. Екі қолы қалтыран, шылбырға не бола алмай-ақ қойды.

— Ата, сен өлсең бортені колхоз алып қоя ма?

Есея оның не дегенін түсінген жоқ, түсінетіндей де халде емес еді. Көңілі босап, іштей егіліп жылап келе жатқан ол тіпті Қанаттың соңына бұрылмақ болып аттан ұшып кете жаздағанын да аңғарған жоқ. Екі көзін сеңгір таудың басындағы мәңгілік мұзға қадап, мізбақпай сұрлағып отыр.

— Ата,— деді Қанат оның жеңінен тартқылап.— Менің үйге барғым келмейді. Бүгін үйге қайтпай-ақ қойықшы. Мақұл ма, ата? Түнде қашып кетейін деп едім, мамам ұрды. Соған кейін төсекке байлап қойды. Меп көп жыладым. Байлап қоймаса, түнде, олар ұйықтағанда қашып кетер едім. Ата, сен неге мепі алып кетуге келмедің? — Шал үндеген жоқ. Қанат оның жеңінен жұлқылай бастады.— Ата, сен неге үндемейсің? Ата деймін!..

— Ия, яя!— деп күбірледі қарт.

— Папамды соттатқың келгені рас па, ата?

— Ия, құлыным!— деді ол немересінің сөзін түсінбей.

— Мамаң дұрыс айтады.

— Нені дұрыс айтады?

— Мамаңның айтқанының бәрі дұрыс.

— Папамды міліса алып кетсе қайтеміз?

— Опы кім айтып жүр?

- Мамам айтады.
- Меп тірі тұрғанда Серігіме сипкім де түйсе алмайды. Өліп қалсам амал жоқ.
- Сен өлмейсің бе, ата?
- Иә, құлыным, өлмеймін!..

* * *

Атасы мен немересі үйге келгенде Мәриза бүкіл ауылды дүрліктіріп, Қанатты іздеп жүр екен. Бұлар келгенде Сәбираға әлденелерді айтып, телсініп тұрған. Өңі түтігін, шашы қобырап кетіпті. «Мына шіркін жұлысқаннан сау ма?» Қарттың бойы тіксінді. Зар еңіреп жылап тұрған кемпіріне көзі түсті. Кәрі жүрегі әлдекім біз сұғып алғандай ным ете қалды. Адуып шешенің таяғы арқасына қатты тиген Қанат шырылдап, атасының тасасына жасырылды. Қарт келінінің мына түріпен секем алса да, қаша икелелуді ар санап, немересін жұбатып әуре.

- Қашып кетейіңші, ата.
- Қой, құлыным, ұлт болады. Тамағыңды іш, соған соң шопшілерге барып қайтамыз.
- Ол мепі алып кетеді ғой, ата.
- Алып кетпейді.

Есіктің алдына келіп, аттан түсті. Қанатты көтеріп алды. Жүгіріп Мәриза жетті. Қолында солқылдақ жас шыбық, қабағы түперіп кеткен, атасына оқты көзіп қадап сәт тұрды да, Қанатқа ұмтылды.

— Сен жүгермек, телім-телімді шығып, телтіреп қайда жүрсің? Атта әкеңнің басы қалып па еді? — Қанаттың тірсегінен осын жіберді. Шыр ете түскен бала атасының құшағына тығылды. — Бүкіл елді дүрліктіріп... Ит, шошқа! Сенеп-ақ көресімді көрдім-ау!

— Қой, шырағым, баланы шошытпа.

Мәриза опың сөзін құлағына қыстырған жоқ. Қанаттың жағасына жармасты. Қарт не істеріп білмей кемпіріне қарады.

Ебіл-дебіл жылап, сілейіп тұрған Сәбира немересін арасалап алу керектігін енді түсінгендей келініне тұра ұмтылды.

— Ұрма баламды! — Мәризаның қолына жармаса кетті. — Жүрегің ұшырасың баланың.

— Ендігі қалғаны осы бала болса, қуырып жеп, мұраттарыңа жеткіздір! Өз балаңды сыйдырмап ең өзгенің

баласына емірепін егіле қалыпсың ғой бүгін. Жүр ей бері, сорлы! Жүр үйге!

— Бармаймын, бармаймын! — Қанат шыр-шыр етіп, атасының мойнынан қалсыра құшақтай алды.

Мәриза жолып бөгеген кемпірді итеріп жіберіп еді, ол тәлітіректеп құлап қала жазадады. Соның соң шырылдап отырған Қанатты жағасынан ұстады да, тартып қалды. Жейдесі дар етіп айырылып кетті. Қарт ашуланды.

— Әу, қарағым, қой енді! Ең болмаса сақалымды сыйласаңшы! — деді дауысын қатайтып. — Немене өлтіремісің түге! Тигізбе балаға қолыңды!

Бірақ келінінің бетіне тура қарай алмады. Әдепкіде «қатты айтып қойдым ба» деп қысылып қалды. Сасқаппан немересін құшақтап, теріс айналды.

Мәриза қатты ашуланды. Жүгіріп келіп, қолына жармасқан енесін аяған жоқ, итеріп құлатты.

— Ойбай-ай, өлдім-ау! — деп айқайлады ол. Қарт жалт бұрылып, құлап жатқан кемпірін көрді.

— Баламда жұмыстарың болмасын! — деп бақыдады келін. Бұдан арыға Есеннің шыдамы жетпеді, қабағы түнеріп, тепсініп тұрған келініне тұңғыш рет тік қарады.

— Қой, қа-а-р-рағым! — деді тістепіп. Бірақ Мәриза ыққан жоқ, атасының мойнынан тас қылып құшақтап, шырылдап тұрған Қанатты көк желкесінен түйіп жіберді.

— Жүремісің, жоқ па, иттің баласы!

— Қырамысың, қар-рағым? — деді қарт дықтанып, келінінің екінші рет көтеріле берген қолын қағып жіберді. Мәризаның түгі сыртына тепкен жүзі нартай болып қызарып кетті. Қарт әбес қылығына қысылып, «бара ғой, құшыпым» деп Қанатты жерге түсірді.

— Бармаймын, бармаймын!

— Иттің ғана баласы-ай! Үйге барған соң буындырып өлтірмесем бе сені!

— Бар! — деп зекіді қарт немересіне. — Жоғал!

Қанат шешесінің қолынан сытылып шығып, атасына қашты. Қарт әдепкідей құшақ жал қарсы алудың орнына мапалақпен салып жіберді. Оның даусы кілт тыйылды, жүзі бозарып шыға келді. «Мұның не, ата» дегендей тік қарады. Есен теріс айналды.

— Өз баласын аямаған адам сені қайтсын. Жылама, шырағым. Құдайдап жетсін! — деп Мәриза ұлын жетелей жөнелді. Қарт қозғалған жоқ, бұрылып та қарамады. Келіні мен немересі ұзап кеткен соң кемпіріне зекіді:

— Сұрт көзіңді! Ешкімге күнімізді қаратпасың!

Сәбираның соңынан өзі де үйге кірді. Түпкі бөлменің босағасынан аттай беріп теңселіп кетті. Көзінің алды тұмандапып, басы айпалды, жүрегі қолмен қысқапдай ауыра бастады. Қарт қорқып қалды, бірақ кемпірін шошытқысы келмеді, қабырғаға сүйеніп біраз тұрды да, төргі бөлмеге кірді, әрең деп төссікке жетіп құлай кетті. Қорғаспа келінді жерден алып, жерге салып жүрген Сәбираның даңғазасын жақтырмаса да «қой» дей алмады. Бір ауыз сөзге шамасы келмеді. Қас леп көздің арасында әлі кетіп, сұлқ жатып қалғанын жамандыққа жорып, қауыптене бастады.

Бұл дүниеде өзіне тиеселі қызық қалмағандай, сезім—түйсігін біржола жоғалтқан адамдай сұлқ жатты да қойды. Бұл көпке созылған жоқ, біраздаң соң ұйқыдап ояңғандай көзін ашты, орнынан тұрмақ болып қармапып еді, күші жетпеді, тағы да талпынды, басын көтеруге ғана күші жетті. Дауыстап еді, Сәбира естімеді.

— Баламның басын айналдырып алды бұл қатып. Әйтпесе Серігім ата-анасынан бәзетін бала ма еді. Қайтейін-ай! — деп сұңқылдады ол қарт жатқан бөлмеге кіріп келе жатып. — Жалғыз баладан тірідей айырылып, жер басын жүргенше өлгенім жақсы еді. Ауыл үй отырып, өз ішімнен шыққан баламның үйіне бас сұға алмаймын. О, сұмдық!

— Құлыным-ай! — деді Есен кемсендеп. Сәбира оның дауысын шала естіп қалып, жалт қарады. Қарт жаңағы сөзін тағы қайталады. Дауысы қысылып шықты да, кемпір оның сөзін түсіне алмай қалды. Жақындап келіп үңілгенде барып байқады, Есениң оңи боу-боз, ерні кезеріп, еңтігіп жатыр.

— Ойбай-ау! — Сәбира бұдан басқа сөзге келмей үйден жүгіре шығып, ауруханаға қарай күстай ұшты. Қарт бұрын да осылай жатып қалатын. Ондай кезде Серікті жүргірітіп жіберетін. Бұл жолы өзі барып, дәрігерді ертіп келді.

Күн бесіннен ауа алқын-жұлқын болып, еңірен жылап Әспет келді. Сәбираның ауырып жатыр дегеніне қараған жоқ, алдынан шығып еді, кеудесінен итеріп жіберіп, Есен жатқан бөлмеге баса көктеп кіріп барды.

— Бір нәрсені тындырғандай болып жатырсың ғой шалжыны! Тұр, кәне! Дүйсенім қиналып жатыр, аудапның лөктіріше апар. Анау иттің балалары мөңі сөзімді сөз екен демейді. Дүйсенім ауырып жатыр десем, пауқан бітсін деп бастарың ала қашады. Балаларымның барлығын егінге алып кетті.

— Ибай-ау, ауырып жатыр ғой. Тұруға болмайды, — деді Әспетке ілесе кірген Сәбира.

— Әй, әрі тұршы өзің біздің қара шыбыш құсамай! Мұның жапы жап да біздікі немене екен сонда?! Қараң қал, салдақы! — Сәбираның кеудесінен итеріп-итеріп жіберді. — Тұруға болмайды дейді ғой маған. Орнынан тұрса баласы түсіп қала ма бұл қақпастың?

— Икүрегі ауырып жатыр дейміп.

— Мұның жүрегі жылына бір рет ауырса біздікі күн сайын ауырады. Сонда да қыбырлап, үкіметтің жұмысын істеп, кеңесіп күзетіп жүрміз.

— Әбдібекке барааншы, машинасымен зыр еткізіп апарып келе қояды, — деді Сәбира. Әспет шап ете түсті.

— Әбдібек дейді ғой маған! Әбдібегің құрысын! Ол шошқадап туған Дүйсенім олай-бұлай болып кетсе де тонырақ салуға келмейді. Мейлі келмесе қойсын, келмегеші жақсы. Тұр ей бол! Қашанғы жатасың тұралап? — деп Есеннің жағасынан алып, бір жұлқыды. Сонан соң иығынан оңдырмай пұқып жіберді. — Тұр, кәне!

Есен сүйретіліп орнынан тұрды, жүгіріп келіп, қолына жармасқан Сәбираның кеудесінен жайлап қана итеріп, ары тұр дегендей ыңғай тапты. Соған соң асықпай киінді, Әспеттің қатты сөздерінің біріне де шамданған жоқ, сенікі дұрыс дегендей бас шұлғумен болды. Киініп болып, сыртқа шықты. Әспет бір нәрселерді айтып, үйіне кетті. Есен үнсіз жүріп, бөтсені арбаға иекті. Оның қылығына кемпір түсінбей дал. Көзі бағжандап, есік алдында абдырап тұр. Қарт арбаны ауладан шығарды да, ізінен қалмай жүрген кемпіріне тіл қатты:

— Арбаға жұмсақтап көрпе төсе.

— Әкем-ау, арбамен апармақшымысың? Колхоздап машина алсаңшы. Өздері де апарып тастай салады ғой? Саған не бар?

— Мен ешкімге жалынған емеспін, жалынбаймын да.

— Сен жалынбайсың ғой. Бір ауыз айтсаң...

— Сөзді көбейтпе!

Сөз осымен бітті. Сәбира үйден киіз және екі-үш төр көрпе алып шығып, арбаға төседі. Сонан соң Есеннің қолтығынан демеп, арбаға отыруына көмектесіп жіберді.

— Мен-ақ апарып салайын да.

Есен ләм деместен делбені қағып қалды. Сәбира біраз жерге дейін ілесіп келіп, қалып қойды.

Серіктің үйінің тұсынан өтіп бара жатқанда қапша қа-

рвмайын дегенмен екі көзі еркіне бағытбай-ақ қойды. Есіктід алдында ешкім жоқ, көзі терезеге түсті. Өзіне тосіло қарап Қапат тұр. Бұрынғыдай емес, бөтен адам сияқты, жүзінде жылу жоқ, сүлесоқ, суық. Ар жақтан шешесі дауыстады-ау деймін, ол кетіп қалды. Әлдекім терезенің пердесін түсіріп жіберді. Қарт ұзап барып тағы қарады, Қапат екінші терезенің алдында тұр екен. Есениң жүрегі елігіреп кетті.

• • •

Дүйсен қатты қиналып жатыр екен. Есен кіріп келгенде жанып қоярға жер таптырмаған қиналыстап араша-лап алар адам келгендей көзіне жас алды, бір түрлі мыңқинандай дауыс шығарып, қолын көтеріп, ерніп жыбырлатты. Оның не дегенін Есен ұққап жоқ. Ол бір гапа нәрсені — құрдасының қатты қиналып жатқанын түсіпді. Қанша қиналса да өзге түгіл, ең жақыны адамына жалына қоймайтып діні қатты Дүйсеннің көзіндегі жасты көріп, бойы тіксінді. Оның көзіне тура қарауға именіп, теріс бұрылды да, зар илеп, ерсілі-қарсылы жүгіріп жүрген Әспетке бір нәрселер айтып, күбірлей бастады.

Дүйсенді мына күйіңше он шақырым жердегі аудан ортанығына жеткізе алмасын Есен білді және оны жатқызып қойып, қарап отыруға болмасып түсіпді. Дәрігерге жұмсай қоятын адам да жоқ. «Дәрі құйса, оның қуаты қайтқанша ауданға жеткізер едім» деп ойлады. Дүйсеннің қолы ұстап кішкене отырды да, сыртқа шықты, сонан соң дәрігерлік пунктке қарай бұғышеңден жүгіре жөнелді.

Қайтып келсе Дүйсен сұяқ түсіп жатыр екен. Түсі оңған шүберектей болып кетіпті. Әспет зар жылап, басында отыр. Дәрігер келіншек шошып кетті.

— Бол, айналайын, болшы енді! — Дегбірі жоғалған Есен ем жасардай келіншектің қолындағы сандықшана жармасты.

— Былай тұрыңыз, ана.

— Айналайын, айналайын! — деді Әспет шырылдап. — Бір жерін ауырттып алмашы.

— Былай тұрсаңшы, ойбай-ау! — Есен шыдамай ақырып жіберді. Бір ауыз қатты сөз естісе, жүлқынып шыға келетіп жыңды кемпір бұл жолы ләм деген жоқ, сүйретіліп орнынап тұрды да, теріс бұрылып кетті.

Дәрі құйған соң Дүйсен көзің ашып аяды да, қайта жұмып, бір сәттік рақатқа мас болғандай тым-тырыс жатты, Әудемнен соң су сұрап ішті.

— Шырағым, Дүйсенді арбаға салысып жібер, біз жүрейік.

— Арбасы несі?

Ешкім жауап берген жоқ. Дәрігер қайталап сұрады. Тағы сол үнсіздік. Үшінші рет қайталап сұрап еді, Әспет шақ ете түсті.

— Сен, қараң қалғыр, не деп сандалып тұрсың? Жер түбіндегі нөктірге Дүйсенімді жалу барсын дейсің бе енді? Иетінің бұзығын мынаның!

Дәрігер қызарып кетті. Бір тобы жабылып жүріп талқысып ұйықтап қалған Дүйсенді арбаға жатқызды. Дәрігер арбаның қозғалып кетуін күтпестен колхоз кеңсесіне қарай жүгіре жөпелді. Есен делбепі қағып қалды. Жүрістен қажып, қалжыраған Бөрте аяғын сапап басып, алға жылжыды.

Әспет ауылдың шетіндегі доңге дейін ілесіп барды да, сол тұста қалып қойды. Осыдан отыз алты жыл бұрын ол майданға аттанғандарды осы араға дейін шығарып салған. Балалары әскерге жүргенде осы тобеге дейін ілесіп келген. Киссі бар деп қастерлейтін төбенің басында бұл жолы да қалып қойды.

Арба бірте-бірте ұзай берді. Әспет төбенің басында арбаның соңына тәлміре қарап, етіліп жылап тұрды. Жүргішілер ұзай-ұзай көзден таса болған кезде, ол даланың басына көтеріп тұра жүгірді. Жынды кемпірдің қу жүрегі бір сұмдықты сезді.

* * *

Ертесіне Серік әкесінің денесін машпшамен алып қайтты. Шықылдақ ескі арба аурухана ауласының бір бұрышында қалған, ал Бөрте ұшты-күйлі жоғалды. Оны іздеген адам болған жоқ.

Есенді бүкіл ел болып арулап жерледі. Бейіт басында Ахметқали бастаған бірнеше адам күйзеліш тұрып, тебіреністі сөз сөйледі, ардагер қарттың колхозға сіңірген орасан зор еңбегі тілге тиек болды. Көзіне жас алмаған жан қалмады. Ең соңында Тоқап сөйледі. Оған Ахметқалидың сөз бергісі келмеп еді, жүлқыныш ортаға шығып, айқай салды.

— Иттің ғана балалары! Есенемді өлтірген сендер! Барлығың жауызсыңдар, шындықты айтып, пырылдап

жүрген кісілі қудалайсыңдар. Есекемді өлтірдіңдер, енді мен қалдым. Мені де қуырып жеңдер! — деп тізерлеп отыра кетті де, жейдесінің омырауын жыртты жіберді. Ахметқалида ес қалмады. Күбірлеп бір нәрсе деген болды. Опысып өзінеп басқа ешкім түсінген жоқ. Тізерлеп өзіне қарай жыламып келе жатқан Тоқаннан шошынып, шегіне-шегіне тоқтың ортасына сіңіп кетті. Тоқан бір уыс топырақты көсіп алды да, қалың жұртқа қарай шашып жіберді. Сосын Есен қарттың қабірін құшақтап, жылап қоя берді.

* * *

Жетісіз берген соң Серік ауылдағы ағайып-туғаншыл күшімен әкесінің басына үйдей ескерткіш-күмбес орнатты. Бірақ жанын жеген уайымнан құтыла алмай-ақ қойды. Әкесінің өліміне өзі кінәлідей елдің бетіне қараудан қалды, еш сылтауы болмаса да жұмысқа шықпады. Оны ешкім іздемеді де, тіпті шешесі келмей қойды. Ішін алып, Мәризаны сабады. Бұл да жанына жұбаныш болмады. Күн сайын түсінде әкесін көреді, тұн жарымда шыңғырып, шошын ойнады. Соңғы кезде тым секемшіл, үрейшіл болып алды. Жайысыз түс көрсе-ақ жамаңдыққа жоруга дайын тұрады.

Кеше түсіне Мәриза төркішіне апарып тастаған Қанат кірген. Ұлынан біржола айырылып қалғандай шошыпты, қатты күйзелді. Тұн ішінде барып, Қанатты алып қайтты. Ол ертесіне әжесіне қашып кетті.

Сол күні алапат нөсер жауды. Бпылдыққа бірінші рет күн күркіреп, пайзағай ойнады. Сол күні Серіктің жаңа үйінің ауласындағы электр желісі шатысып, оның үйіне пайзағай түсті.

Сол күні Бөрте қайтып оралған...

МАЗМУНЫ

АҚҚУ САЗЫ

3

ЖЕДЕЛ ЖӘРДЕМ

73

ЖАЙ ТҮСКЕН ҮЙ

159

Банкюна Мукаев

БЕЛАЯ ПТИЦА

повести

(на казахском языке)

Редакторы: М. Каналов, П. Исабенова,
Рецензент Р. Нургалеев.
Художник А. Байсеркеев.
Худож. редактор Е. Аканасев.
Техн. редакторы:
К. Турымбетова, О. Пегова.
Корректор Б. Батырбекова.

ИБ № 1497

Снято в набор 22. 10. 79 г. Подписано
в печать 11. 06. 80. З'Г 14260. Формат
64x108%. Бумага тип. № 2. Гарнитура
обыкновенно-повал. Печать высокая. П.
и. С.З. Усл. п. л. 10,3. Уч.-изд. л. 10,85.
Тираж 30 000 экз. Заказ 2734. Цена 50
коп. Издательство «Жалын» Государст-
венного комитета Казахской ССР по де-
лам издательства, полиграфии и книжной
торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Гага-
рина, 83а. Полиграфкомбинат производ-
ственного объединения полиграфических
предприятий «КПАП» Государственного
комитета Казахской ССР по делам изда-
тельства, полиграфии и книжной торгов-
ли, 480002, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 41.